

OBSAH

Gejza Horák, Predikačné kategórie slovenského slovesa	3
Miloš Dokulil, K pojetí morfológické kategorie	13
Jozef Ružička, Morfológia slovenského jazyka	37
Milka Ivić, O korelacijama između pojedinih morfoloških karakteristika glagola i obrednih tipova predikacije u slovenskim jezicima	43
Roman Mrázek, K pojetí gramatických kategorií slovesa v <i>Isačenkově díle Grammaticeskij stroj ruskogo jazyka II</i> a v kolektivní <i>Přiruční mluvnici ruštiny I</i>	46
Helena Křížková, K postavení morfologie v generativním popisu jazyka	54

DISKUSNÉ PRÍSPEVKY

Ludovít Novák, Ku gramatickej kategórii osoby	58
Jozef Ružička, Kategória osoby	61
Milka Ivić, O kategoriji lica	62
Jaroslav Bauer, Predikační kategorie slovesa a kategorie osoby	62
Ján Oravec, Forma ako kritérium pri vymedzovaní gramatických kategórií	64
Czesław Bartula, W sprawie niektórych wypadków użycia form osoby i liczb czasownika	65
Helena Křížková, Kategória osoby	67
Ludovít Novák, O tretej osobe pri impersonáliách	67
Mihailo Stevanović, O funkcijama glagolskih oblika u predikatu	68
Н. Ю. Шведова, Выступление по докладу Г. Горака	73
Emil Horák, K problému pluskvamperfekta v slovenčine	75
Ján Horecký, Miesto antepreterita v sústave slovesných tvarov v slovenčine	77
Vincent Blanár, Poznámky k antepreteritu v starších slovenských písomnostiach	79
Ludovít Novák, O pôvode slovenského antepreterita	81
Roman Mrázek, Poznámky k systému českých slovesných modí	81
Helena Křížková, Poznámky k modu u Mrázka	83
Karel Svoboda, K pojetí modálnosti a k systému modálních významů	84
Miroslav Grepl, Několik poznámek k slovesným modům z hlediska modálnosti výpovědi	87
Jaroslav Bauer, Modálnost výpovědi a kategorie slovesného modu	89
Miroslav Komárek, Modální prostředky roviny morfológické a prostředky roviny syntaktické	91
Milka Ivić, O pojmovima morfološka/gramatička kategorija	92
František Kopečný, Ke slovesným kategoriím	93
Imrich Kothaj, O všeobecnom význame imperatívu v ruštiny a slovenčine	94
Ludovít Novák, Tvorenie imperatívu a kondicionálu	95
Jozef Ružička, Kategória slovesného rodu	98
Přemysl Adamec, Dvě poznámky ke slovesnému rodu	99
Milka Ivić, O pasivnoj rečenici	100
Mihailo Stevanović, Beleške uz referat M. Ivić	100
Helena Křížková, Poznámky k referátu M. Ivićové	101
Jaroslav Bauer, Poznámka k referátu M. Ivićové	101
Milka Ivić, Odgovori na pitanja	102

ZPRÁVY

Medzinárodné sympóziium o štruktúrnych typoch slovanskej vety a ich vývine. J. Oravec	103
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Гејза Горак, Предикационные категории словацкого глагола	3
Милош Докулл, К понятию морфологической категории	13
Јозеф Руџичка, Морфология словацкого языка	37
Милка Ивич, О корреляциях между отдельными морфологическими характеристиками глагола и разными типами предикации в славянских языках	43

2925/28

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV EUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED N

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

ROČNÍK XVIII, 1967

VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

THE LINGUISTIC JOURNAL

of the Ludovít Štúr Linguistic Institute of the Slovak Academy of Sciences

Volume XVIII, 1967.

Published semiannually in 104 pp. by the Publishing House of the
Slovak Academy of Sciences.

Address of the Editorial Board:

Bratislava, Klemensova 27, Czechoslovakia.

Subscriptions are obtainable from ARTIA, Praha 1, Ve Smečkách 30, P. O.
Box 790.

*

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Института языковедения имени Людовита Штура Словацкой академии наук

Том XVIII, 1967.

Издается два раза в год на 104 стр.

Издательство Словацкой академии наук

Адрес редакции: Bratislava, Klemensova 27, Чехословакия

Подписки принимает ARTIA, Praha 1, Ve Smečkách 30, P. O. Box 790.

Redakčná rada:

V. Blanár, E. Ďurovič, J. Horecký (hlavný redaktor), I. Kotulič (vý-
konný redaktor), V. Krupa, F. Miko, Š. Ondruš, E. Pauliny, Š. Peciar
V. Schwanzer, J. Štolc.

42
5-21,

PREDIKAČNÉ KATEGÓRIE SLOVENSKÉHO SLOVESA*

GEJZA HORÁK (BRATISLAVA)

Termínu „gramatická kategória“ sa dost často prireka široký význam a označujú sa ním i slovné druhy, rozličné jazykové jednotky a javy;¹ no v súvislosti s predikačnými kategóriami slovesa bude sa tu hovoriť iba o morfológiických kategóriách.

Morfológickú kategóriu definujeme v súhlase s práve vydanou *Morfológiou slovenského jazyka* ako všeobecný významový prvok autosémantických slov vyjadrený ustálenými tvarovými prostriedkami² — a súhrn morfológických kategórií chápeme ako existenčnú formu daného slovného druhu.

Keď uvažujeme o jednotlivých morfológických kategóriách, hľadáme ich vecnú oporu, zisťujeme, čo z poznávanej mimojazykovej skutočnosti bolo východiskom ich konštituovania³, a pritom za skutočnosť nepokladáme iba poznávané jednotky, triedy reality a vzťahy medzi nimi (zachytené v pojmoch a kategóriách logických), ale aj celkovú situáciu prehovoru. Prehovorová

* V dňoch 24.—26. októbra 1966 sa konalo v Smoleniciach druhé pracovné zasadnutie *Medzinárodnej komisie pre gramatickú stavbu slovanských jazykov*. Zasadnutie nadväzovalo na syntaktické sympóziium v Brne (20.—22. októbra 1966; pozri zprávu v tomto čísle, str. 103) a venovalo pozornosť dvom základným témam: predikačným kategóriám slovesa a vývoju vzťažných viet v slovanských jazykoch. Na zasadnutí sa okrem členov komisie zo všetkých krajín zúčastnili aj českí a slovenskí jazykovedci.

Základné referáty v prvom okruhu predniesli G. Horák z Bratislavy a M. Dokulil z Prahy, v druhom okruhu J. Bauer z Brna. Referát M. Ivičovej z Nového Sadu sa týkal prechodných javov medzi morfológiou a syntaxou. Slovenskí jazykovedci sa na zasadnutí predstavili *Morfológiou slovenského jazyka*, ktorú vypracoval J. Ružička s kolektívom.

Podľa rozhodnutia komisie sa všetky referáty i diskusné príspevky majú uverejniť v slovenských jazykovedných časopisoch. Vzhľadom na značný rozsah materiálu i s ohľadom na včasné publikovanie ukázalo sa výhodným materiál o zasadnutia komisie rozdeliť na dve časti a publikovať ho v dvoch slovenských časopisoch.

Referáty a diskusné príspevky o predikačných kategóriách slovesa sa publikujú v tomto čísle *Jazykovedného časopisu*, a to tak, že po základných referátoch sa uverejňujú diskusné príspevky usporiadané tematicky (teda nie v skutočnom poradí, ako boli prednesené). Referát a diskusné príspevky o vzťažných vetách sa súčasne publikujú v časopise *Slavica Slovaca II*, 1967, č. 3.

Redakcia

¹ Pozri A. I. Moiseev, *O grammatičeskoj kategorii*, Vestnik Leningradskogo universiteta 1956, No 2, 117—128. — Súhlasím s autorovými výhradami proti širokému chápaniu pojmu „gramatická“ kategória.

² *Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava 1966, 32.

³ Porov. Otto Jespersen, *The Philosophy of grammar* — ruský preklad *Filosofia grammatiki*, Moskva 1958, 58.

situácia je objektívne zaznamenateľný reálny fakt, a teda zovšeobecnenia, ktoré sú výsledkom poznania prehovorovej situácie, majú objektívnu platnosť. Prehovorová (dorozumievacia) situácia výrazne vystupuje ako zložka vecného pozadia, ktoré motivovalo vznik predikačných kategórií slovesa — čiže tých, čo tvoria gramatický význam finitných tvarov slovesa — teda i predikačných kategórií slovenského slovesa.

Pokladáme za ne 1. kongruenciu z nositeľa deja prenesenú kategóriu osoby, čísla a menného rodu; 2. kategóriu času a 3. kategóriu spôsobu. Priradenie kategórie slovesného rodu k predikačným kategóriám pokladáme za problematické.

1. Kongruencia (zhoda) finitných slovesných tvarov je v realite daná tým, že večný korelát slovesa — dynamický príznak — je so substancionálnym nositeľom zviazaný činiteľským vzťahom. Touto zviazanosťou v realite je motivovaná zviazanosť vo vyjadrení. A pretože sa nositeľ deja v prehovore určuje na základe vzťahu k hovoriacemu, a teda implicitne nadobúda kategóriu osoby, prenáša sa z neho zhodou na sloveso nielen menná kategória čísla a rodu, ale aj prehovorom daná kategória osoby. Nositeľ deja má postavenie účastníka prehovoru, a to podávateľa (1. osoba), adresáta (2. osoba), alebo má postavenie neúčastníka (3. osoba). Podľa toho aj finitný slovesný tvar má morfému príslušnej osoby (ktorá je zároveň formálnym prostriedkom na vyjadrenie čísla).

Postavenie nositeľa deja v prehovore (vo vzťahu k podávateľovi) sa lexikálne označuje osobnými zámenami prvej, druhej a tretej osoby. Zámená ja a ty sa komplementárne dopĺňajú so substantívnym pomenovaním — s vlastným alebo všeobecným menom. Prítom meno môže mať spolu so zámenom alebo zriedka i samo postavenie prvej a druhej osoby (napr. prísažné formuly a oslovovací nominatív).

Medzi osobnými zámenami a kategóriou osoby v slovese je vnútorná súvislosť. Okrem toho je tu aj súvislosť s logickou (pojmovou) kategóriou osoby (osobnosti), ktorá len v rámci podstatných mien mužského rodu má svoj gramatický korelát (osobný rod) — a to v tom, že iba osobný nositeľ deja môže mať v nocionálnom prejave postavenie účastníka prehovoru (postavenie prvej a druhej osoby), naproti tomu postavenie neúčastníka prehovoru môže mať osobný i neosobný nositeľ deja: osoba, zviera i vec. Tu ide o takú súvislosť s logickou kategóriou osoby (resp. bytosti), ktorá zasahuje do štylistiky. Ak sa totiž do postavenia účastníka prehovoru dostane zviera alebo vec, reč nadobúda expresívny ráz. — Ukazuje sa teda, že nominálno-verbálna kategória osoby, reflektujúca postavenie nositeľa deja v prehovore, súvisí vnútorne nielen s osobnými zámenami, ale aj s logickým pojmom „osoba“.⁴

⁴ Porov. V. Brøndal, *Essais de linguistique générale* (Le concept de „personne“ en grammaire), Copenhague 1943. 98—104.

V rámci kategórie osoby prvá a druhá osoba — osoby účastníka reči — sú príznamové (špecializované), tretia osoba — osoba neúčastníka reči — je nepríznamová (všeobecná). Kategória osoby má teda tri členy: dva polárne postavené členy a tretí neutrálny — pričom tretia osoba ako všeobecnejšia môže zastupovať prvé dve.⁵ Podobne je to aj v množnom čísle. Len tu treba dodať, že prvá osoba zahŕňajúca podávateľa môže „obsahovať“ všetky nižšie osoby a okrem toho v kolektívnych (najmä manifestačných) vyhláseniach môže mať platnosť plurálneho podávateľa ($ja_1 + ja_2 + ja_3 + \dots$).⁶

Každá osoba jednotného i množného čísla — ako konštatoval Sergej Karcevski⁷ — môže sa použiť aj vo všeobecnej platnosti; napríklad príslovie *Čo musím, rád učiním*, v ktorom má prvá osoba sg. všeobecnú platnosť, možno so zachovaním všeobecného významu povedať vo všetkých osobách: *Čo musíš, rád učiníš* | *Čo musí, rád učiní* | *Čo musíme, radi učiníme* | *Čo musíte, radi učinite* | *Čo musia, radi učinia*. Ba možno tu pridať aj neosobne štylizovaný variant *Čo sa musí, rado sa učiní*. K tomu dodávame, že uvedené formálne varianty všeobecne platného výroku sa odlišujú stupňom živosti (expresivity); najživší je variant so slovesnými tvarmi druhej osoby jednotného čísla (*Čo musíš, rád učiníš*) a najmenej živé, ale i najmenej používané sú varianty s tretou osobou (dáva sa prednosť neosobnému bezagensovému variantu).

Pred uvedením niektorých sekundárnych funkcií jednotlivých osobných tvarov treba sa aspoň celkom nakrátko zmieniť o používaní tvaru tretej osoby sg. stredného rodu, resp. o jeho posudzovaní so zreteľom na gramatickú kategóriu osoby. Sloveso má tento tvar okrem základného kongruentného použitia nielen vtedy, keď ide o neutralizovanú kongruenciu (napr. keď sa vzťahuje na genitívny alebo vetne vyjadrený podmet: *Bolo veľa jabĺk*; *Brodilo sa tam niekoľko chlapcov* (Ondrejov); *A ešte viacej ho zamrzelo, že to aj sám pripúšťa* (Tatarka), ale i vtedy, keď pomenovaný dej chápeme bez nositeľa — teda pri neosobných slovesách: *Dnes ráno spíchllo*; *Už svitalo*; *Zo striech krapkalo*; *Žene trhlo obidve ruky*.

Možno v skratke povedať, že v tvaroch neosobných sloves sa kategória osoby (tretia os. sg. neutr.) uplatňuje ako dôsledok gramatického systému (podľa pravidla, že každý finitný slovesný tvar musí mať i gramatický význam osoby). A toto „vystrojenie“ kategóriou osoby sa tu deje pomocou jej okrajového člena.

Teraz uvedieme niekoľko prípadov sekundárneho použitia slovesných tvarov jednotlivých osôb ako veľmi skromný náznak.

⁵ V. Brøndal, l. c.

⁶ Porov. moju štúdiu, *Využitie slovesnej osoby v spisovnej slovenčine*, Jazykovedné štúdie III, 1958, 247.

⁷ Pozri Sergej Karcevski, *Système du verbe russe*, Prague 1927, 133: „Outre sa valeur propre, chaque forme personnelle peut être employée avec une valeur généralisée.“

Pri takom používaní tvarov prvej osoby pl., ktoré vyhovuje spoločenskej konvencii (pluralis majestaticus, pluralis modestiae) alebo pri ktorom sa priberá adresát prehovoru na zvýšenie záujmu (spoluúčasti a pod.), zaslúži si pozornosť prvá osoba pl., ktorá vzniká tým, že podávateľ je zároveň aj adresátom svojej reči a potom striedavo vystupuje v postavení (ja) v postavení ty a v postavení my. Ide o prípady dialogizovaného monológu, vnútornej reči, sebaoslovovania (sebaopovzbudzovania).⁸

Sekundárne (nepriame) používanie osobných tvarov slovies a nepriame používanie osobných zámen ovplyvňuje aj spoločenská konvencia. Napríklad i keď je základnou osobou adresáta druhá osoba sg., vzhľadom na to, že sa u nás na základe spoločenskej konvencie žiada v rečovom kontakte s dospelou (bližšie neznámou) osobou používať druhú osobu pl. (vykanie), v spisovnej slovenčine sa druhá osoba sg. hodnotí ako dôverná. Dôverný ráz si druhá osoba sg. zachováva aj vo všeobecnej platnosti, v prísloviach a vôbec vo výrokoch gnómickeho rázu. A tak potom, keď hovoriaci nie je so spolubesedníkom v dôvernom vzťahu, príslovie, v ktorom je tvar druhej osoby sg., si alebo adaptuje — použije inú osobu, iný zovšeobecňujúci tvar, alebo sa mu vyhne opisom.⁹

Domnievam sa (bez dôkladnejšieho výskumu), že v ruštine je postoj k druhej osobe sg. trochu iný. V gnómickej funkcii sa jej dôverný ráz pociťuje oveľa menej ako v spisovnej slovenčine. Pravdaže, aj v slovenských nárečiach vzhľadom na inú konvenciu (širšie používanie tykania) má druhá osoba menej dôverný ráz.

Staršia spoločenská konvencia pred prvou svetovou vojnou žiadala v priamom rečovom kontakte onikanie ako znak úcty. Dnes sa onikanie v spisovnej slovenčine používa len ako humorný prvok, miestna osobitnosť alebo archaizmus. V reči s dospelou, bližšie neznámou osobou sa ako nepríznakové používa vykanie. Zmena spoločenskej konvencie nastala i preto, že sa onikanie pokladalo za nedomáci prvok, prenesený z nemčiny.

Pri sekundárnom používaní jednotlivých osôb nejde len o transpozíciu, pomknutie osoby, povedzme použitie tretej osoby namiesto druhej pri expresívnom prerušení priameho rečového kontaktu, ale aj o pomknutie v čísle. Tak potom stretávame napríklad takéto zástupné použitie osôb: on namiesto ja, oni namiesto my, ty namiesto ja, vy namiesto my; my namiesto ja, vy

⁸ Možnosť takto použiť prvú osobu pl. bohato, a to najmä humorne, využil Martin Kukučín. Napr. Adam Krt v Rysavej jalovici v podnapitom stave hovorí: „Pozrimeže, čo tá Eva robí, prečo tak dlho svieti. Potichu, len obľôčkom kuknime, aby nás nezbada-la...“ (Martin Kukučín, *Dielo II*, Bratislava 1957, 38).

⁹ Také sú napríklad príslovia: *Kto máš škodu, o posmech sa nestaraj!* — *Straku poznáš po chvoste a hospodára po jeho statku.* — *Ak chceš žiť, musíš tahat, do čoho ta zapriahli.* Možná a bežná je takéto úprava: *Kto má škodu, o posmech sa nestará.* — *Straku poznat po chvoste a hospodára po jeho statku.* — *Kto chce žiť, musí tahat, do čoho ho zapriahli.* A príslovia naozaj v takýchto štylisticky odlišených variantoch aj jestvujú. (Pozri *Slovenské ľudové príslovia*, Bratislava 1953).

namiesto *ty, oni* namiesto *ty*. Vždy ide o štylisticky príznakové zastúpenie prvej alebo druhej osoby tretou, a nie naopak. Transpozícia sa týka osoby, čísla, zriedkavejšie i menného rodu. Každá transpozícia môže mať závisle od kontextu kladný alebo záporný expresívny ráz.

2.—3. Pristupujeme k morfologickej kategórii času — konštituovanej len v rámci slovesa, slovného druhu, ktorým sa pomenúva dynamický príznak. Morfologická kategória času sa v mimojazykovej skutočnosti opiera o objektívny čas ako reálnu formu bytia a o časové orientačné východisko, ktorým je na osi reálneho času moment prehovoru. Deje, ktoré sa uskutočňujú v momente prehovoru (v širokom zmysle zahŕňajú čas prehovoru), sa gramaticky zaraďujú ako prítomné; deje, ktoré sa uskutočňovali (uskutočnili) pred momentom prehovoru, sa zaraďujú ako minulé a napokon tie deje, ktoré sa budú uskutočňovať (uskutočnia) po momente prehovoru, sa zaraďujú ako budúce.

Podľa toho aj v spisovnej slovenčine je prézent — sústava tvarov prítomného času, préteritum — sústava tvarov minulého času a futúrum — sústava tvarov budúceho času.

V rámci kategórie času sa teda uplatňuje protiklad zhody slovesného deja s momentom reči a nezhody slovesného deja s momentom reči. Zhodu s momentom reči predstavuje prézent, nezhodu préteritum (predčasnosť momentu reči) a futúrum (následnosť momentu reči). — Nepríznakový (základný) člen gramatickej kategórie času je prézent a príznakové sú préteritum a futúrum.

Tu ide o základné časové stupne. Okrem tvarov na vyjadrenie základných časových stupňov má ešte spisovná slovenčina na vyjadrenie predčasnosti v minulosti (pomerného času) sústavu tvarov predminulého času (antepréteritum). Antepréteritu treba tu venovať trochu viacej pozornosti, no zviazanosť kategórie času s kategóriou spôsobu a obmedzenie času spôsobom si vyžaduje vysloviť niekoľko konštatovaní hneď aj o kategórii slovesného spôsobu; môžu byť celkom stručné, lebo slovesný spôsob sa podrobnejšie rozvádza v príspevku Miloša Dokulila.

Konštituovanie kategórie spôsobu sa opieralo o to, že jedny deje zaznamenáme na základe priamej skúsenosti ako skutočné, o druhých uvažujeme ako o možných, za istých podmienok uskutočniteľných, a tretie berieme ako také, ktorých realizovanie sa adresátovi prikazuje.

Podľa toho v rámci kategórie spôsobu rozlišujeme indikatív (oznamovací spôsob), kondicionál (podmieňovací spôsob) a imperatív (rozkazovací spôsob). Indikatív je nepríznakový člen kategórie spôsobu, kondicionál a imperatív sú príznakové členy. V indikative ako v základnom slovesnom spôsobe sa uplatňujú všetky časové stupne slovesa a všetky slovesné osoby; indikatív je teda naplno kompatibilný s kategóriou času a osoby, naproti tomu kondicionál ako príznakový zástupca kategórie spôsobu je inkompatibilný

s **príznakovým** zástupcom kategórie času, s **futúrom** (kondicionál futúra slovenčina nemá) a v druhom **príznakovom** zástupcovi spôsobu, v **imperatívne**, sa neuplatňuje rozlíšenie tvarov podľa času a iba obmedzene sa uplatňuje kategória osoby; imperatív má len tvary **tých** osôb, ktoré zahŕňajú adresáta prehovoru — teda tvary druhej osoby sg., druhej osoby pl. a prvej osoby pl.¹⁰

Ďalej treba pripomenúť známe obmedzenie platnosti kategórie času lexikálno-gramatickou kategóriou slovesného vidu v tom, že dokonavé slovesá nemôžu vyjadrovať aktuálnu prítomnosť deja. Ich **prézentný tvar** má **futurálny význam**.

Indikatívom sa vo všetkých časových stupňoch vyslovujú reálne deje. Podľa empirického posudzovania dejov, ktoré sa overuje aj sekundárnym používaním **indikatívnych slovesných foriem**, a podľa možností ich **substitúcie** sa **ukazuje**, že tvary indikatívu prézenta nedokonavých slovies vyslovujú **plnú reálnosť** (aktuálny dej, ktorý možno priamo pozorovať). Naproti tomu tvary **préterita** (antepreterita) a futúra vyslovujú nižší stupeň reálnosti, pričom futúrum ako čas na vyjadrenie nie fakticky reálnych dejov je čo do reálnosti za préteritom. A preto ak sa má zvýšiť reálnosť (resp. živosť) deja, vyslovíme ho zástupne tvarom indikatívu prézenta; ak máme znížiť reálnosť **deja**, podáme ho futurálnym tvarom.

Préteritum, ale najmä futúrum sa preto v sekundárnym funkciách stretávajú s imperatívom a kondicionálom — so spôsobmi, v ktorých sa vyjadrujú **nereálne deje**.¹¹

Ale nezvyšuje sa len živosť minulých dejov transpozíciou do prítomnosti, lež aj **fiktívny dej** (resp. dej predstavovaný, prežívaný vo sne) možno **predstaviť** ako reálny; pritom fiktívnosť deja naznačuje kontext. (Možno to porovnávať v okruhu času s naznačením posunutého časového východiska.) — **Príklad z Timravy**.

Sníva Mojžík o tom, po čom túži a čo si žiada. Je bačom — má kolibu na šedom vŕšku postavenú. Nedaleko na zemiach košiar so spiacimi ovcami, zápach vlny príjemný ide od nich. Pred kolibou **vatra nakladená; raždie puká pod kotliskom; plamene žlté obližujú ho dookola**. Nedaleko Cukrín spí na čerstvom povetrí. On vrtí sa okolo ohňa a mesiačik z neba sa mu **prizerá, ako varí žinčicu**.¹²

Naproti tomu na oslabenie reálnosti (**platnosti**) deja sa namiesto prézenta použije futúrum, napr.: *Janko nie je na vine. Všetkému budú na vine [= sú azda na vine] jeho domáci.* (Barč) — Takto sa vyjadruje pravdepodobnosť, odhad.

¹⁰ Spojenia typu *nech ide/nejde, nech idú/nejdú*, ktorými sa vyslovuje nepriamy rozkaz (odkázanie rozkazu prostredníctvom druhej osoby), za tvar imperatívum nepokladáme.

¹¹ Pozri moju štúdiu, *K využívaniu slovesného času a spôsobu v slovenčine*, Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, 221—232.

¹² Pozri *Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava 1966, 529.

Funkčné stretanie futúra a kondicionálu ukáže táto veta s futúrom „*Bude najlepšie počkať na otca.*“ doložil druhý. (Figuli); --- možno v nej bez zmeny významu nahradiť futúrom kondicionálom: „*Bolo by najlepšie počkať na otca.*“ doložil druhý. — Funkčnú blízkosť imperatívu a kondicionálu vidíme z tohto príkladu: *Pomast mu ruku, bude písať* = *Keby si mu pomastil ruku, písal by.*

Že tvary indikatívu prezenta dokonavých sloviac sa aj sekundárne hodnotia ako futurálne, ukazuje tento výrok, v ktorom sa vyslovuje suverénne prikazovaný rad dejov. (Príklad je z ľudových rozprávok): *Tu ty mne budeš týchto dvanásť chýž vymetať a variť, kým ja budem na poľovučky chodiť; ale tamto do tej nenakukneš...*“ — *Budeš vymetať* = *musíš vymetať*; *nenakukneš* = *nesmieš nakuknúť* — ale aj *budeš vymetať* = *vymetať*; *nenakukneš* = *nenakukni*.

Zaujímavé je, že na zvýšenie reálnosti deja, ktorý sa pomenúva dokonavým slovesom, sa namiesto tvaru indikatívu prezenta s platnosťou futúra použije niekedy tvar préterita — a to vtedy, ak sa splnili podmienky realizovania príslušného deja. Možno povedať, že to je anticipujúce préteritum.¹³

Spomenuli sme, že spisovná slovenčina má okrem sústavy tvarov vyjadrujúcich základné časové stupne i sústavu tvarov antepreterita. Podrobný výskum dokazuje, že ide o živého zástupcu kategórie času, ktorý má oporu v ľudovej reči.¹⁴ Výskum ukázal, že pre slovenčinu neplatia konštatovania o knižnosti a archaickosti tohto tvaru.¹⁵

Slovenské antepreteritum, ako uvádzame v *Morfológii slovenského jazyka*,¹⁶ vyjadruje a) minulé deje, ktoré sa stali pred iným minulým dejom vyjadreným préteritom alebo jeho stylistickým ekvivalentom (teda predčasné deje); b) deje, výsledkom ktorých bol minulý stav (ide o význam vnútorne úzko zviazaný s významom a)); c) deje, ktoré v danom (minulom) momente už neplatili, a sekundárne d) deje dávno minulé. Treba k tomu dodať, že antepreteritum sa používa vo veľkej väčšine od dokonavých sloviac a neraz antepreteritový tvar od nedokonavého slovesa vyjadruje završený (dokonavý) dej.

Príklady:

a) Predčasnosť:

Áno, i mne padlo do očí, že to pole polohou a podobou ponáša sa na ľadovú rieku, čo sme boli videli v kúte Cordillery na sever. (Kukučín)

b) Výsledný minulý stav:

Paulínka zatvorí nákupnú tašku, ktorú už bola otvorila, pritisne si ju úzkostlivo

¹³ Pozri *Morfológia slovenského jazyka*, 532.

¹⁴ Pozri moju štúdiu, *K problému predminulého času v slovenčine*, SR XXII, 1957, 342 — 352.

¹⁵ Pozri Karel Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1955, 212: „Předminulý čas typu *byl jsem psal* se vyskytuje také v češtině a ve slovenštině, ale pouze jako knižní archaismus...“

¹⁶ l. c. 532 — 534.

k boku a vyjde pomaly von. (Švantner) — Slnko už bolo zapadlo. (Urban) — R. 191 Kukučín si už bol upevnil v nových pomeroch svojej spoločenskej a hospodárskej postavy. žil v pomernom blahobyte. (Mráz)

c) Dej v danom minulom čase už neplatný:

Vzal ju pod rameno a voviedol do izby, v ktorej bol odpočíval, tam ju usadil do fotela na najprijemnejšom mieste a predložil jej cigarety. (Jégé) — Milina si sadla trochu zahanbená. Naozaj bola sa rozčúlila. (Timrava)

d) Dávna minulosť:

Veď už i otcovi Stračkovci raz bol slúbil robiť ako druhí — šikovne. (Rázus) — Štefan Kréméry v recenzii Dojmov z Francúzska bol napísal ... (Mráz)¹⁷

Antepreteritum v týchto funkciách nájdeme u starších i novších našich spisovateľov — nuž nemožno tvrdiť, že by tu šlo o mútvy tvar, ba ani to nie, že by šlo o tvar, ktorý hynie.

Ešte pokladám za potrebné uviesť poznámku o takzvanej atemporálnosti.

¹⁷ Vzhľadom na to, že ide o takého člena kategórie času, o ktorom sa v odbornej literatúre diskutuje, uvedieme aj ďalšie príklady:

a) Tu predsa raz svitol deň, na ktorý sa bol mladý zat slúbil, a vytešená hrdá panička dobre z kože nevyskočila. (Dobšinský) — Hneď zo železničnej stanice šli sme do Hôtel de la Ville, kde sme sa boli ohlásili. (Kukučín) — Odišla za Milicou do salónu, kde ju bola nechala, ale Milice tam nebolo. (Timrava) — O krátky čas sa jej zdal pobyt vo Verone neznesiteľný. Veď ju tam všetko bolestne upomínalo na jej stratené blaho. Každou ulicou bola kráčala s ním, pred každou monumentálnou stavbou, pri každom pomníku jej prichodili na um jeho poznámky. (Jégé) — Čiesi chlapčisko naháňalo kohúta, ktorý mu bol utiekol... (Urban) — Keď sa vrátil do civilu, zostal v Kežmarku, kde bol vojenčil, stal sa okrem toho popredným pracovníkom mierového hnutia... (Karvaš) — Inakšie výsledkom tejto cesty bolo i to, že Kukučín sa stal spolujateľom farmy, ktorú s priateľom Stipičom bol navštívil. (Mráz)

b) Mlynárkina dcéra položila na stôl, čo bola navarila. (Dobšinský) — Tie prvé zvery, ktoré boli skameneli — naraz sa na ozbrojených rytierov obrátili a tie zvery, čo neboli skameneli, na drobné kúsky rozsekali a na jednu hrbku pokládli. (Dobšinský) — Sotva vykročila milá žabina kmotra z brány, tu smeti, čo bola si zaviazala do ručníka, krásne zazvonila: každý prášok premenil sa na ligotavé ťažké zrno zlata (Dobšinský) — Sestra jeho už bola napiekla koláčov, poukladala niekoľko do košíka a ponáhľala sa k večeri domov, na tretiu dedinu. (Tajovský) — Maco vozieval gazdu, gazdinú aj do poľa, na lúky, lebo už boli stučneli a nemohli, nemuseli sa peši unúvať za robotníkmi. (Tajovský) — V háji bola malá čistinka, skrsnusia tam vývratom obrovského duba, ktorého konáre boli odhnili. (Jégé) — Betonárka a triediareň — rozprávali chlapi — už stáli a zeminy sa už bolo vykopalo skoro tristotisíc kubíkov. (Tlač)

c) Tu mu zvery vyrozprávali všetko, čo ako sa s ním bolo stalo. (Dobšinský) — Popri nich prechodila Mara, ktorá sa bola kdesi zatárala v sade. (Timrava) — Do debaty sa bol prihlásil zajac, no keď mu lev udelil slovo, rýchlo sa ho vzdal. (Karvaš) — Ratibor Šmerc veľavýznamne sklapol knižku, o ktorej bol referoval, a odložil ju zavretú nabok... (Karvaš)

d) Milý, mocný bože! Kohože on tu videl? Svojho staršieho brata, čo mu bol dakedy oči vykľal. (Dobšinský) — Na počiatku som bol spomenul, že pri vyslaneckej voľbe slovenská strana pekne sa držala... (Tajovský) — Paulínka v ňom hneď pozná farbavého sedliaka, ktorý si bol chcel raz dať do maštale zaviesť vodovod. (Švantner) — V jeseni ma bola vzala tetka Verona do prostredného kaštiela. (Figuli) — Ešte za svojho martinského pobytu vybral sa bol Kukučín na týždeň po stopách prvého povstania slovenského. (Mráz) — Ktorýsi Francúz bol napísal, že „nieť umeleckého diela bez spolupráce diablovej“ a on najviac zo všetkých zdôraznil, že „s dobrými citmi sa robí zlá literatúra“. (Matuška)

Výroky všeobecnej platnosti, v ktorých je indikatív prézenta (obyč. nedokonavého slovesa), nie sú mimočasové, atemporálne — sú všeobecne časové — všečasové: ruší sa pri nich protiklad minulosť — prítomnosť — budúcnosť. Platia neobmedzene, v neobmedzenom čase. (No plynutie času si pri nich uvedomujeme.)

Kondicionál sa podrobne analyzuje v referáte Miloša Dokulila. Tu sa len žiada uviesť, že v spisovnej slovenčine je sústava tvarov prítomného kondicionálu i sústava tvarov minulého kondicionálu a zriedka (ak nejde o sloveso *byť* alebo modálny výraz so slovesom *byť*) aj sústava tvarov predminulého kondicionálu. — Kondicionál pre budúcnosť slovenčina nemá. Pokiaľ ide o nereálne deje vyjadrované kondicionálom, platí teda protiklad minulé deje — nie minulé deje.¹⁸ Prítomnosť a budúcnosť je tu nerozčlenená. Prítomný kondicionál preto platí pre prítomnosť i pre budúcnosť. (V tom niet rozdielu medzi nedokonavými a dokonavými slovesami.) Vyjadruje sa nimi plynúca možnosť podmieneného uskutočňovania (uskutočnenia) deja.

Teraz obrátíme pozornosť na imperatív. Ako sme spomenuli, vyjadruje sa ním výzva, aby adresát konal (vykonal) požadovaný dej: teda imperatív má len tvary pre tie osoby, ktoré zahŕňajú adresáta reči a nerozlišuje sa pri ňom čas — resp. imperatív nemá časové stupne, no jeho sekundárne funkcie ukazujú, že sa pri ňom uvedomuje následnosť prípadnej realizácie deja. Možno povedať, že imperatív má futurálnu dejovú perspektívu.

Popri výzve konať istý dej sa imperatívom vyjadruje i dovoľenie vykonať dej. Dovoľenie vykonať dej dáva osoba, ktorá má právo dej i zakázať. (*Chod¹ = máš, musíš ísť; chod² = môžeš ísť*) — Podľa toho možno rozdeliť funkcie imperatívu na také, kde prevažuje vôľa prikazovateľa, a na také, kde prevažuje vôľa vykonávateľa deja.

Sekundárne (neimperatívne) použitie imperatívu charakterizujú imperatívne okolnosti: 1. závislosť deja od cudzej vôle, 2. postoj k cudzej vôli a 3. časová následnosť deja po prehovore.

Uvediem príklad na sekundárne použitie imperatívu, a to takého, pri ktorom a) prevažuje vôľa prikazovateľa: *Jej je dobre v Bratislave, strojí sa ako veľkomožná a otec, mater, vy sa zoderte na grunte...* (tlač) — a takého, pri ktorom b) prevažuje vôľa vykonávateľa: *Kmotor ho už i po horách hľadal, že ak by sa bol zmárnil; no hľadať, nehľadať, Krta len nič a nič.* (Kukučín)

4. Ostáva pristaviť sa pri kategórii slovesného rodu, ktorá úzko súvisí s lexikálno-gramatickou kategóriou slovesnej intencie. V úvode som naznačil pochybnosť, či túto slovesnú kategóriu možno preberať ako predikačnú, resp. len predikačnú, a to preto, že má širšiu platnosť a týka sa vlastne celej slovesnej paradigmy, teda nielen finítnych slovesných tvarov.

¹⁸ Porov. A. V. Isačenko, *La structure sémantique des temps en russe*. Bulletin de la Société de linguistique de Paris 1960, fascicule 1, 74—88.

Vzhľadom na toto a s predpokladom, že o kategórii slovesného rodu budeme tu mať možnosť vypočítať mienku vynikajúceho odborníka v danom okruhu — akademika Bohuslava Havránka, obmedzím sa len na dve konštatovania.

a) Kategória slovesného rodu v celku (aktívum — pasívum) sa týka len činnostných prechodných sloviac, ale vzhľadom na svoje zovšeobecnenie sa nepriamo týka i tvarov ostatných sloviac; tie hodnotíme ako nepasívne a pričleňujeme ich k nepríznakovému členu kategórie rodu, teda k aktívu. Podľa toho ani takzvané neosobné pasívum v spisovnej slovenčine za pasívum nepokladáme.

b) Za vlastné pasívum (pasívum v plnom zmysle slova) zhodne s doterajšou jazykovednou teóriou pokladáme len opisné pasívum. Pri takzvanom zvratnom pasíve totiž vystupuje do popredia viacej vylúčenie agensa ako vlastná pasívnosť (zasiahnutosť podmetu dejom) — ukazuje na to i takmer výlučné obmedzenie zvratného pasíva na tvary 3. osoby, naproti tomu opisné pasívum platí pre všetky osoby a uplatňuje sa aj v infinitíve. (Ani v tejto súvislosti nie je nezaujímavé konštatovať, že odmietavý postoj v kruhu „milovníkov reči“ sa týka u nás iba opisného pasíva.)

Záver: Spomínal som základný význam a sekundárny význam člena príslušnej kategórie; nespomínal som, a to zámerne, invariantný význam. Domnievam sa totiž, že úsilie po abstrakcii zo všetkých významov (pri invariantnom význame) môže základný význam skresľovať. Takéto nebezpečenstvo vidím napríklad pri imperatíve, kde okrajové významy už ukazujú vlastne prechod k inému slovnému druhu. (Napríklad pri slovenskom imperatíve poď a hybaj, ktoré možno spájať s hociktorou osobou; oveľa výraznejšie je to pri imperatíve v ruštine.)

Vzhľadom na to, že osobu berieme ako kategóriu, ktorá sa kongruenciou prenáša z nositeľa deja, že teda ide v podstate o kategóriu nominálnu — osobe treba v gramatikách viacej miesta dať pri podstatných menách a najmä pri osobných zámenách.

Nestaval a neriešil som problém dôležitosti predikačných kategórií v rámci predikácie; myslím, že na ustanovenie ich hierarchie nemožno dobre použiť ani ich prípadné vylúčenie v dôsledku lexikálneho významu (neosobné slovesá nemajú kategóriu osoby a modálne slovesá zväčša nemajú imperatív), ale ani ich čiastočnú vzájomnú inkompatibilitu. — Možno tu čosi naznačí kvantitatívny výskum.

K POJETÍ MORFOLOGICKÉ KATEGORIE

(NA PŘÍKLADĚ MORFOLOGICKÉ KATEGORIE
SLOVESNÉHO ZPŮSOBU V ČEŠTINĚ)

MILOŠ DOKULIL (PRAHA)

I. Základní pojmy

1. 0. V poslední době bylo věnováno vyjasnění obecné problematiky gramatické kategorie (dále GK) i v rámci slovanské jazykovědy dosti pozornosti.¹ K žádoucímu názorovému sjednocení, ba ani k výraznějšímu sblížení často protichůdných stanovisek však zatím nedošlo.

Bude proto předním úkolem dosáhnout určité společné základny, dostatečně široké, aby respektovala individuální koncepce badatelů, přitom však i natolik určité, aby dovozovala vzájemné porozumění a společnou práci.

1. 1. Především je třeba se rozhodnout, zda budeme GK hledat jen v rovině významu (linie Šachmatovova), nebo pouze v rovině formy (linie Fortunatovova), anebo konečně v obou těchto rovinách zároveň (linie Peškovského a Ščerbova).

I když necháme stranou zjevně jednostranné, čistě formální pojetí GK, které v naší domácí tradici nikdy nenašlo ohlas, zůstává ještě dilema mezi unilaterálním pojetím sémantickým a bilaterálním pojetím sémanticko-formálním, komplikované ještě hlediskem rozsahovým. V rámci sémantické koncepce, široce uplatňované v současné sovětské i naší jazykovědě (např. *Sovremennyj russkij jazyk. Morfoložija* pod redakcí Vinogradovovou, Havránkova-Jedličkova

¹ Srov. např. A. V. Isačenko, *O grammatičeskom značenii*, *Voprosy jazykoznanija* 1961, 1, s. 28—43; D. A. Šteling, *O neodnorodnosti grammatičeskich kategorij*, *VJ* 1959, 1, s. 55—64; H. Křížková, *Pervičnaja i vtoričnaja funkcii i t. naz. transpozicija form*, *Travaux linguistique de Prague* 2, 1966, s. 171—182, též, *K pojetí neutralizace v morfoložii*, *Slovo a slovesnost* 1965, s. 14—23; B. N. Golovin, *Zametki o grammatičeskom značenii*, *VJ* 1962, 2, s. 29—37; též, *K voprosu o suščnosti grammatičeskich kategorij*, *VJ* 1955, 1, s. 120—131; L. S. Barchudarov, *K voprosu o binarnosti oppozicij i simmetrii grammatičeskich sistem*, *VJ* 1966, 4, s. 97—110.

Česká mluvnice i Morfológia slovenského jazyka), bude třeba vyrovnat se s dvojím protikladným pojetím: Je to na jedné straně široká koncepce spatřující GK v každém dostatečně obecném, tedy kategoriálním významu, bez ohledu na to, jakými formálními prostředky je tento význam v daném jazyce vyjádřen (Šachmatov), na druhé straně pak opět velmi úzké pojetí GK jako „vztahu vyjádřeného v gramatické stavbě jazyka protikladem dvou (a ne více) významově disjunktních řad (nebo skupin) forem“ (Šteling, Isačenko). Pokud jde o první pojetí, nevidíme důvodu mluvit o GK **tam, kde se kategoriální význam nevyjadřuje prostředky gramatickými**. Druhé pojetí vymezuje sice nejdůležitější typ GK, především morfologických kategorií (dále MK), bez dostatečného důvodu vykazuje však, jak se **domníváme**, z GK takové pojmy, jimž nemůžeme upírat ani charakter kategoriálnosti ani gramatičnost vyjádření (pád, slovní druhy, větné členy atd.). Nemůžeme-li přijmout příliš široké pojetí šachmatovovské, nepovažujeme za vhodné ani Štelingovo a Isačenkovo zúžení pojmu GK, aniž ovšem chceme popírat skutečnost, že jimi vymezená vztahová struktura má v stavbě gramatického systému slovanských jazyků i v typologii MK základní význam.

2. 0. V zásadě však nepovažujeme za šťastné ani jednostranně sémantické pojetí GK. Ztotožníme-li GK s „obecnými gramatickými významy“, vzniká tím řada těžko překonatelných rozporů a nesnází. Samo kritérium gramatičnosti je velmi vágní, pokud se nemůže opírat o gramatickou formu. Bylo by dále třeba sledovat, které gramatické významy třeba považovat za GK a které nikoli. Zeela protismyslné by pak bylo mluvit např. o obecném významu GK.² Atd. Především by nám však zcela chyběl termín pro reálnou jednotu gramatického významu a gramatické formy, která musí být vlastním předmětem gramatického zkoumání.

Nevýhodnost ryze sémantického pojetí GK potvrzuje i ta skutečnost, že i většina těch badatelů, kteří v teorii vymezují GK v rovině významu, zacházejí s ní v praxi vlastně ve smyslu chápání bilaterálního (to platí např. o českých stoupencích pražské školy).

Považujeme proto za nejvhodnější přidržet se i ve vymezení GK pojetí bilaterálního, které vidí GK v každém sepětí zobecněného, **kategoriálního** (gramatického) významu s příslušnou gramatickou formou (tj. s gramatickými prostředky jeho vyjádření). (Toto stanovisko teoreticky hájí v sovětské literatuře zvl. B. N. Golovin.)

² Podrobný kritický rozbor tohoto pojetí viz v stati B. N. Golovina, *K voprosu o suščnosti grammatičeskich kategorij*, VJ 1955, 1, s. 120. Srov. i dále poznámku k sovětskému projektu popisu ruské mluvnice.

2. 1. Doufám, že z tohoto vymezení GK je jasné i naše pojetí konstituentů této definice, gramatického významu a gramatické formy. Gramatickým významem rozumíme vysoce zobecněný (kategoriální) význam, který se v jazyce závazně vyjadřuje gramatickou formou nebo více gramatickými formami.

Gramatickou formou rozumíme jakýkoli formální prostředek morfologické nebo syntaktické povahy, který vyjadřuje nějaký kategoriální význam (nebo plní nějakou funkci ve stavbě jazyka).

Nepovažujeme tedy za vhodné ztotožňovat GK ani s gramatickým významem, jak se často děje³, ani s gramatickou formou, jak se s tím rovněž setkáváme, zejména v novější sovětské odborné literatuře.

Poznámka: Bilaterální (znakové) chápání GK má svou oporu v tom, že gramatický význam reálně existuje jen v sepětí, v dialektické jednotě s gramatickou formou. „Gramatičnost“ významu je zaručována (podmíněna) „gramatičností“ formy (nikoli naopak!). Ani ideálně nemůže gramatický význam existovat nezávisle na gramatické formě, neboť je-li obecně význam motivován formou⁴, je i pojem gramatického významu podmíněn pojmem gramatické formy. (Proto jsme také gramatický význam mohli vymezit jen na základě pojmu gramatické formy.)

2. 2. Z téhož důvodu nepovažoval bych za kategorie ty zobecněné významy, které Poldauf nazývá lexikální abstrakce, protože nejsou spjaty s určitou formou, „nemají formální výraz v dané oblasti obvyklý“ (např. lineárnost slovesného děje, počítatelnost u substantiv)⁵.

³ Nemůžeme proto přijmout ani vymezení GK podané v publikaci *Osnovy postrojení je opisatelnoj grammatiki sovremennogo russkogo jazyka* (1966, za redakce N. J. Švedovové). V oddíle věnovaném morfologii definuje se tu GK (myslí se ovšem jen na kategorii morfologickou) jako „takový formálně vyjádřený gramatický význam, který je vlastní slovům náležejícím k jednomu slovnímu druhu“ (s. 121), tedy jako určitý druh gramatického významu, kategoriální, gramatický význam (gramatickým významem slova se tu rozumí „formálně vyjádřený význam slova jakožto gramatické jednotky“). V rozporu s tímto určením tvrdí se však dále, že „Rozsah gramatické kategorie a gramatického významu se nekryjí: Gramatická kategorie spojuje v sobě řadu dílčích významů, jejichž systémový protiklad tvoří obecný význam dané kategorie“, a doporučuje se lišit termíny „gramatická kategorie“ a „gramatický význam“ v tom smyslu, že „...prvním se budou označovat takové obecné významy jako číslo, čas; druhým dílčí realizace těchto obecných významů, jako význam genitivu, jednotného čísla, přítomného času atp.“ Nehledě na vnitřní rozpornost takového vymezení (i nejobecnější gramatický význam zůstává gramatickým významem: bylo by tedy ve smyslu této koncepce možné odlišovat nanejvýš gramatické kategorie jako nejobecnější gramatické významy od ostatních nebo méně obecných gramatických významů — zcela protismyslně se zde však mluví o „obecném významu dané kategorie“), nepovažujeme subsumaci pojmu GK pod pojem gramatického významu za vhodnou již proto, že bychom se tím vzdávali důležitého rozlišení mezi pojmem GK jako vysoce abstraktní bilaterální znakové jednotky a významovou složkou této jednotky. GK náleží do oblasti jazykového znaku, nikoli pouze významu.

⁴ Srov. M. Dokulil—Fr. Daneš, *K tzv. významové a mluvnické stavbě věty*, sb. O vědeckém poznání soudobých jazyků, Praha 1958, s. 213 n.

⁵ I. Poldauf, *Podíl mluvnice a nauky o slovníku na problematice slovesného vidu*, Studie a práce lingvistické I, Praha 1954, s. 204.

Jestliže jsme odmítli vymezení GK jako „gramatické formy“.⁶ můžeme tím méně mluvit o GK tam, kde formální rozdíly nejsou spjaty s žádnou funkcí (např. většina paradigmatických rozdílů spjatých pouze s formálními třídami). Stejně tak nemůžeme vidět GK tam, kde máme sice zobecněné významy a určité formálně prostředky jejich vyjádření, avšak žádný hromadný gramatický výrazí (např. významová kategorie počítatelnosti, intence, stavu ap.).

2. 3. Z podaného vymezení GK vyplývá tuším jasně i její odlišnost od kategorie lexikální, o níž půjde tam, kde se zobecněný, kategoriální význam vyjadřuje prostředky lexikální povahy, a od smíšené kategorie gramaticko-lexikální, v níž se též kategoriální význam vyjadřuje výrazovými prostředky jak gramatickými, tak lexikálními, a na druhé straně i od kategorie sémantické (významové, tematické), kterou ztotožňujeme se zobecněným významem (lexikálním, slovtvorným nebo gramatickým v užším smyslu, popř. smíšeným), vlastním celé skupině nebo třídě jazykových jednotek, bez ohledu na to, jakými prostředky se tento význam v jazykové stavbě vyjadřuje.

Je pravda, že abstrakce lexikálního významu se zpravidla kvalitativně i kvantitativně liší od abstrakce gramatické. Důležité je Poldaufovo zjištění, že „Abstrakce lexikální se od gramatických liší tím, že u prvních vyšší abstrakce nižší zahrnuje..., kdežto u druhých vyšší abstrakce na nižších toliko budují“ („Podmět buduje na substantivu, avšak i sloveso může být podmětem.“).⁷ Avšak v poslední instanci rozhoduje o povaze jazykové znakové kategorie (zda lexikální nebo gramatické, popř. slovtvorné) jazyková forma.

2. 4. 0. Je ovšem jasné, že takto široce vymezený pojem GK by ve své obecnosti byl pro zkoumání gramatické stavby málo plodný. Je proto předním úkolem bádání o GK podat jejich typologii, a to jak uvnitř daného jazyka nebo skupiny jazyků (typologii speciální), tak obecně (typologii obecnou).⁸

⁶ Často tu nejde ovšem tak o jednostranné formální chápání GK, jako spíše o zneužívání termínu gramatická forma. Srov. např. Reformatskij, *Vvedeníje v jazykoznanije*, s. 246: „Gramatická forma je spjata se způsobem vyjádření: je to vztah gramatického významu a gramatického způsobu vyjádření v jejich jednotě.“ — Správně ovšem poznamenává R., že „gramatická kategorie není spjata s určitým nebo daným způsobem vyjádření“. „GK je pouze tehdy faktem jazyka, je-li v jazyce vyjádřena gramaticky, tj. opět těmi nebo jinými gramatickými způsoby, avšak zda jedním, nebo různými, je pro GK nepodstatné.“

⁷ I. Poldauf, *Podíl mluvnické a nauky o slovníku na problematice slovesného vidu*, Studie a práce lingvistické I, 1954, s. 202. — Protiklad gramatických a lexikálních významů není ovšem antitetický, nýbrž polární, tzn., že hranice mezi nimi je neostrá, gramatické a lexikální významy tvoří kontinuum.

⁸ Srov. B. N. Golovin, *Zametki o grammatičeskom značenii*, s. 33. Z jiného hlediska (vztahy vymezení k různým typům jazyka) se zabývají typologií GK N. N. Korotkov a V. Z. Paufilov (*O tipologii grammatičeskich kategorij*, VJ 1965, 1, 37—47).

GK mohou být různého druhu a různého stupně.

2. 4. 1. Především je třeba rozlišit GK podle jazykových rovin, které organizují, na GK morfologické a GK syntaktické:⁹ GK morfologické, nebo stručněji morfologické kategorie (dále MK) jsou GK, které se vyjadřují prostředky morfologické povahy. Uvnitř MK je třeba odlišit MK v užším smyslu, tj. MK slovních tvarů (MK nižšího řádu u Isačenka), od MK slovních druhů, partes orationis (MK vyššího řádu u Isačenka¹⁰). Ke kategoriím syntaktickým náleží především GK slovních konstrukcí a GK větných členů.
2. 4. 2. Jiné důležité hledisko, podle něhož se klasifikují typy GK, je stupeň jejich obecnosti, popř. jejich specializace. Tak se uvnitř MK budou za sebou hierarchicky řadit MK slova, MK slovesa, MK slovesného způsobu, MK neimperativu, MK kondicionálu, MK kondicionálu minulého (ireálu) atp.
2. 4. 3. Ne již tak jednoznačné klasifikační kritérium MK (neboť jen těmi se tu chceme dále zabývat) je povaha jejich obsahu; podle tohoto kritéria se vydělují jednak MK, které Peškovskij nazýval objektivní, ve shodě s tím, že vyjadřují (v zobecněné a abstrahované formě se odrážející v našem vědomí) jevy objektivní skutečnosti (např. kategorie čísla u substantiv), a které dnes Admoni nazývá logicko-gramatickými na rozdíl od kategorií subjektivně objektivních, u nichž se aktivně uplatňuje postoj resp. hodnocení mluvčího (Admonioho komunikačně gramatické kategorie, poněvadž jsou spjaty s procesem jazykové komunikace) (např. MK osoby, času a módu). Je však zřejmé, že takto vymezené třídy nejsou založeny na protikladu buď — anebo, nýbrž na protikladu více — méně: u prvních převládá odraz objektivní skutečnosti, u druhých odkaz na komunikační situaci.
2. 4. 4. Komunikačně gramatické MK jsou vesměs kategorie predikativní; jsou nerozlučně spjaty se syntaktickou funkcí přísudku. Z jiného hlediska rozlišujeme u slovesa MK konjugační a nekonjugační, vycházejíce z toho, zda daný vztah morfologickou kategorií vyjádřený zůstává v paradigmatické téhož slova nebo spojuje slov více: za nekonjugační kategorii slovesa se pokládá proto slovesný vid, kdežto všechny ostatní kategorie slovesa jsou konjugační.
2. 5. 0. Vidíme tedy v MK jen zvláštní druh GK (odtud samozřejmě vyplývá naše odmítavé stanovisko k ztotožňování termínů „gramatická kategorie“ a „morfologická kategorie“). Jako obecně GK je i MK určena

⁹ Stranou nechávám zde kategorie slovo tvorné, které jsou lexikálně morfologické; o nich viz v mé práci *Tvoření slov v češtině I*, *Teorie odvozování slov*, Praha 1962, zvl. s. 17, 181.

¹⁰ A. V. Isačenko, *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim I*, Bratislava 1954, s. 32—42.

jednotou obsahu a formy. Jen v tom případě, jestliže zobečeněný význam skupiny slov je vyjádřen ve formě slova tím nebo oním morfologickým prostředkem, jsme oprávněni mluvit o MK.¹¹

Je tedy MK v jazyce reálně existující jednotka morfologické formy a „morfologického“ významu.

2. 5. 1. Morfologickou formu vidíme pak všude tam, kde se kategoriální gramatický význam vyjadřuje různými „tvary slova“. MF může být realizována spojením lexikálního základu s jedním nebo více atixy (ohýbacími koncovkami, předponami a příponami) — to je základní (syntetická) morfologická forma — nebo spojením takového tvaru s formálními slovy nebo s formálními slovy (přesněji s tvarem — syntetickým nebo analytickým — takového slova) — to je nevlastní morfologická forma (morfologizovaná, analytická forma).¹²

2. 6. MK vytvářejí v rámci jednoho nebo více slovních druhů hierarchie uspořádaná seskupení. Každá MK je nějak vpjata do systému MK nadřazené a na druhé straně sama představuje určitý systém MK podřazených. Každá MK je proto určena jak svým místem mezi ostatními souřadnými kategoriemi uvnitř MK kategorie nadřazené (v systému morfologických kategorií téhož řádu), tak svou vnitřní strukturou, svými členy a jejich vzájemnými systémovými vztahy.¹³ (Výjimku tvoří ovšem MK nejobecnější — MK slova — a MK zvláštní, jednotlivé, dále již nestrukturované.)

Tyto struktury bývají dvoustupňové i vícešupňové: vzhledem k místu, které v nich jednotlivé MK zaujímají, rozlišují se v rámci nejobecnější MK slova MK vyššího řádu — druhy slov — a MK nižšího řádu — ostatní, uplatňující se v rámci jednoho nebo několika druhů slov; mezi nimi se pak rozlišují MK obecné (celkové) — např. slovesný způsob a čas a dílčí (ostatní), např. imperativ, kondicionál; některé dílčí kategorie se ještě dále učeňují na kategorie ještě nižšího stupně: nejnižší patro systému morfologických kategorií tvoří pak ty, které se již dále nečlení — MK zvláštní.¹⁴

2. 7. Pro MK je příznačné nejen jejich centrální postavení mezi kategoriemi lexikálními a kategoriemi syntaktickými, nýbrž především jejich podvojná motivovanost (jak MK vyššího řádu, slovní druhy,

¹¹ Srov. A. V. Isačenko, *Grammatičeskij stroj I*, s. 40.

¹² Neurčité se nám jeví vymezení formy slova jako „vyjádření gramatické kategorie vnějšími jazykovými prostředky“ (srov. např. *Sovremennij russkij jazyk. Morfologija* 1952, s. 28 a Isačenko, *Grammatičeskij stroj I*, s. 42).

¹³ „Každá gramatická kategorie může se tedy chápat jako jistý soubor členů (struktura) spjatých určitými vztahy (systém).“ (Golovin, *Zametki*, s. 33)

¹⁴ Často se zvláště v tomto případě mluví pouze o formách — např. o formě kondicionálu přítomného a formě kondicionálu minulého — i tu však máme nejen formu, ale i význam, a není proto důvodu vylučovat tyto obecné znaky z pojmu MK.

tak MK nižšího řádu jsou motivovány jak lexikálně, tak syntakticky¹⁵). MK nižšího řádu jsou nadto charakterizovány svou dvojitou funkcí relevancí, k vlastnímu plánu morfologickému a k plánu syntaktickému.¹⁶

Z hierarchického uspořádání MK vyplývá, že mimo kategorie, které tvoří — obrazně řečeno — spodní patro systému, a jsou proto dále nečleněné, nestrukturované, mají všechny ostatní kategorie nižšího řádu vždy svou vnitřní strukturu, a to jak formální, tak významovou.

3. 0. Důležitá je tu otázka, jakými vztahy je vytvářena struktura členů MK. Tato otázka byla v poslední době živě diskutována, u nás i v cizině, aniž se však došlo k uspokojivému řešení.

Není dosud jednoty ani v otázce počtu vnitřních členů MK, ani v otázce charakteru vztahu mezi těmito členy. V podstatě se setkáváme s dvojitým postojem k těmto otázkám:

3. 1. Je tu na jedné straně teorie rigorózního binarismu, která chce vidět v každé struktuře MK jen vztahy dvojčlenné a tyto vztahy ztotožňuje s privativními protiklady (založenými na signalizaci a nesignalizaci určitého sémantického příznaku).

V těch případech, kde počet členů MK je zjevně větší než 2, je sice teoreticky možné převést vícečlennou řadu na vztahy binární, je však otázka, odpovídá-li takové řešení vždy skutečnému fungování takových dílčích kategorií v jazyce; dosavadní koncepce, představující systém dílčích morfologických kategorií jako důslednou hierarchii binárních vztahů, působí aspoň — nehledě k tomu, že málokdy docházejí k jednotnému mínění o tom, jak se taková postupná dichotomie konkrétně uplatňuje — většinou uměle a málo přesvědčivě.¹⁷ I když

¹⁵ Tato motivace je ovšem vzájemná: např. MK substantiva je motivována lexikálně sémantickou kategorií substance (osob, zvířat a věcí), a naopak se opět kategorie substance orientuje slovním druhem substantivum (proto mohou být substantivy i názvy vlastností a dějů). Podobně je MK substantiva motivována svou funkcí podmětu a předmětu ve větě a naopak se obě tyto syntaktické kategorie orientují podle slovního druhu substantiva. V podstatě jsou významy MK motivovány jevy mimojazykové skutečnosti. Jsou v nich fixovány zobecněné odrazy různých souvislostí a vztahů mezi předměty a jevy skutečnosti.

¹⁶ Na to přesvědčivě poukázal v svém diskusním příspěvku na posledním zasedání komise O. Leška. Leška mluví o tom, že „gramatické kategorie morfologické jsou funkčně relevantní vzhledem k samému plánu morfologickému, a to tak, že jejich svazky vymezují, konstruují obecnou sémantiku řady slovních druhů, jsou konstruktivní vnitřní formou této sémantiky“, že však zároveň „jsou funkčně relevantní vzhledem k syntaktickým vztahům v tom smyslu, že jsou vnitřní formou sémantického vztahu, v němž se daný syntaktický vztah realizuje.“... (*K vztahu mezi morfologií a syntaxí*, SaS 1965, s. 124). Morfologickými kategoriemi rozumí tu však, jak patrně, Leška pouze MK nižšího řádu.

¹⁷ Srov. můj článek *K pojetí morfologických protikladů* v SaS 19, 1958, s. 81 n. Stejně jednostranné a zjednodušující zdá se nám však i pojetí, podle něhož základem systému MK jsou vztahy ternární (např. E. Novák, *Caractère périphérique des consonnes dans le système phonologique et dans la structure syllabique*, Travaux linguistiques de Prague 2, 1966, s. 129).

je tato teorie podporována novějšími výzkumy teorie informace a psychologie, zůstává ve své jednostrannosti a strohosti ve své dnešní podobě pro většinu badatelů nepřijatelná.

3. 2. Jestliže v době svého vzniku byla teorie asymetrických „korelací“, která byla reakcí na atomičnost a taxativnost klasické předstrukturální jazykovědy, přijímána aspoň u strukturně orientovaných badatelů s obecným souhlasem, setkáváme se nyní opět spíše se zdrženlivostí ne-li lhostejností k více nebo méně duchaplným divinacím této teorie. bohužel však i s nezájmem o tuto závažnou oblast mluvnické problematiky. V generativní a transformační mluvnici se otázka vzájemných vztahů členských GK vůbec neklade — což souvisí s obecným nedoceňováním paradigmatických vztahů, charakterizujícím tento směr. Velké práce popisné, jako je akad. mluvnice ruštiny, i monografie věnované jednotlivým morfologickým kategoriím, jako např. Gardova práce o ruském kondicionálu, přistupují k problematice struktury MK jen s rozpaky a jednoznačným řešením se vyhýbají. Studie věnované speciálně této otázce pokoušejí se jednak o obranu binarismu, jednak o jeho revizi, aniž se zatím vahadlo definitivně přiklonilo na tu nebo onu stranu.

3. 3. Nicméně lze po některých teoretických studiích z poslední doby (např. Golovinových a Křížkové) považovat za prokázané, že není zatím důvodů vylučovat ze systému strukturních vztahů uvnitř MK vztahy vícečlenné anebo je stůj co stůj převádět na vícestupňové vztahy binární. Stejně tak se v řadách strukturně orientovaných badatelů stále více ujímá názor — hlásaný ostatně již v samých počátcích strukturalismu V. Brøndalem —, že ani vztahy mezi členy binárních morfologických kategorií nejsou vždy jen privativní protiklady a že je při nejmenším třeba uznat i existenci vztahů ekvipolentních a polárních.¹⁸

4. 0. Řešení otázky vzájemného vztahu členských MK souvisí těsně

¹⁸ K diagnostice binárních vztahů v morfologii podala pozoruhodný příspěvek H. Křížková (zejm. v čl. *Pervičnaja i vtoričnaja funkci i t. naz. transpozicija form*, Travaux linguistiques de Prague 2, 171 n.). O privativní opozici ve smyslu Jakobsonové považuje za možné mluvit jen tehdy, existuje-li aspoň jeden typ kontextu, v němž se významový protiklad členů opozice neutralizuje (ať už je tato neutralizace závazná, tzn. lze užít pouze bezpříznakového členu, anebo fakultativní, tj. je možno užít stejně tak členu příznakového jako nepříznakového. Zdůrazňuje však, že i v těch případech, kdy je mezi členy MK prokázán tímto kritériem privativní protiklad, zasahuje neutralizace zpravidla jen některé, a to spíše okrajové pozice. Ve většině pozic, a to pozic základních, je invariantní význam bezpříznakového členu kategorie zatlačen jeho významem hlavním, který bývá zpravidla kontradiktorný vzhledem k členu příznakovému. Jen v řídkých případech, kde stojí proti sobě formy specifikovaná a nespecifikovaná, je možná neutralizace obecně ve všech pozicích (srov. dále výklad o vztahu specifických kategorií kondicionálu).

s řešením otázky obecných (invariantních) a dílčích gramatických významů, neboť jen invariantní význam, nezávislý na různých kontextových podmínkách, význam ve vlastním smyslu slova morfolo- gický, může být podle přesvědčení zastánců privativních opozic v morfologii základem pro hodnocení vzájemných vztahů členských MK (Jakobson, Isačenko, Křížková aj.).¹⁹

4. 1. Předpoklad existence invariantních významů není však přijímán obecně. Namítá se proti němu, že tak jako při polysémii lexikální ani při polysémii gramatické nelze obecně předpokládat integrovatelnost jednotlivých významů.²⁰ To je sice v zásadě pravda. Povaha mluvnických významů i fakta našich jazyků však nasvědčují tomu, že v oblasti mluvnické nelze počítat s tak širokými možnostmi uplatnění polysémie jako v slovníku. Kromě toho lze nesporně pozorovat tendenci k integraci polysémních významů, zdůrazněnou obecnou tendencí k isomorfismu roviny formy a významu, a to dokonce i u významů homonymních.²¹
4. 2. Zvážíme-li důvody pro a proti, pak můžeme po mém mínění zásadně přijmout předpoklad invariantního (obecného) významu jako pracovní hypotézu, avšak jen tehdy, vzdáme-li se myšlenky zahrnovat do něho „významy“ přenesené, přesněji přenesená užití, a to zejména tehdy, jestliže je přenesený charakter zcela živý, tj. jestliže se živě pocituje napětí mezi obvyklým významem slova a významem požadovaným kontextem. I při tomto omezení je však třeba počítat s tím, že obecný význam je abstrakcí, „o jejíž užitečnosti a upotřebitelnosti na konkrétní lingvistické problémy rozhodne budoucnost“ (Kuryłowicz, op. cit., s. 75).
4. 3. Zatím se zdá, že plodnější je pojem volného přímého významu, tj. významu nevázaného na kontext. Takový význam není ovšem třeba, jak přesvědčivě dovedil P. Garde²², hledat pouze mimo jakýkoli kontext, tj. v izolovaném užití slova, nýbrž i v takových kontextech, které prakticky nepůsobí na jeho význam. (Hodnocení relevantnosti kontextu je ovšem důležitou složkou morfolo- gického rozboru.)
4. 4. Integrovaný význam morfolo- gické formy vycházející pouze z jejích

¹⁹ Srov. formulaci H. Křížkové: „Za invariantní významy morfolo- gické formy i celé kategorie je třeba uznat ten význam, který je přítomen ve všech doložených (a také potenciálně možných) kontextech.“ Jen tento význam pokládá K. za jazykový (!), dílčí významy nejsou podle ní složkou jazykového znaku (*Pervičnaja i storičnaja funk- cii...*, s. 171).

²⁰ Srov. např. J. Kuryłowicz, *Zаметки о значении слова*, VJ 1955, 3, s. 78 n.

²¹ Srov. v této věci i v ostatních otázkách povahy vztahu členských morfolo- gických kategorií mou stať *K pojetí morfolo- gických protikladů* v SaS 1958, s. 81—103.

²² P. Garde, *L'emploi du conditionnel et de la particule by en russe*, 1963, s. 32 n.

významů nepřenesených a emancipovaný od „tlaku kontextu“ může ovšem být — a často bývá — totožný s významem hlavním (pravidlem u příznakových členů protikladu, např. préterita v češtině), může ovšem zahrnout vedle významu hlavního i jiné přímé významy dílčí (např. význam MK prézentu zahrnuje vedle hlavního významu aktuálního prézentu i různé odstíny neaktuální [obecný, uzuální atd.]). Nebo: volný význam imperativu zahrnuje vedle hlavního významu: vybědnutí k uskutečnění děje (nebo ve spojení se zápořem: zákaz uskutečnění děje) i dílčí význam souhlasu k realizaci děje.

5. Jen stručně se tu můžeme dotknout vzájemných souvislostí mezi obecnými MK; důležité jsou zejména ty, které zůstávají v rámci téhož slovního druhu a záleží v různé míře spojovatelnosti MK. Tak pád, číslo a rod se uplatňují společně u všech jmen podstatných a u všech jejich tvarů, vid a rod u všech tvarů slovesa (rod s výjimkou podstatného jména slovesného), kategorie času je spjata s neimperativním slovesným způsobem.

6. Jestliže jsme učinili základem definice GK gramatickou formu, neznamená to nikterak, že by její identifikace byla zcela bez problémů. Pokud jde o formu morfologickou, lze přímo vymezit jen morfologickou formu syntetickou (nebo aspoň v té nebo oné míře syntetizovanou), kdežto morfologická forma analytická může být identifikována jen nepřímou, na základě analogie, že totiž plní v stavbě jazyka touž funkci jako forma v užším smyslu morfologická. Protože svým vnějším habitem zůstává analytická forma ve větší či menší míře syntaktickou konstrukcí a jen svou funkcí se řadí k vlastním morfologickým formám, dáváme přednost tomu, mluvit o formě morfologizované.

Jak ukázal J. Kuryłowicz²³, protiklad primárních a sekundárních funkcí (významů) je nedílně spjat s protikladem primární a sekundární formy. Jestliže první odpovídá pohledu od formy k funkci, k významu (obsahu), vyplývá druhý z pohledu od funkce, významu (obsahu) k formě. Oba tyto aspekty jsou pro fungování jazyka i pro jeho výklad stejně důležité a jsou ve vztahu neustálé vzájemné dialektické interakce. Proto se také nelze při vymezování gramatické funkce, resp. gramatického významu, stejně jako při vymezování gramatické formy vyhnout tomu, odvolávat se vždy také na druhou složku znaku, při významu na formu a při formě na význam. (To ovšem neznamená, že lze význam definovat pouze na základě formy a obráceně formu na základě významu.)

7. 0. Pro hlubší pochopení vztahů existujících uvnitř morfologických

²³ Op. cit. s. 79.

kategorií i vztahů mezi kategoriemi má značný význam studium jevů, které se obvykle nazývají neutralizací. Obecně máme co činit s neutralizací (tj. zrušením nebo aspoň oslabením protikladu) všude tam, kde se dva prvky postavené v třídě prvků — v rovině paradigmatické — proti sobě při realizaci v textu — v rovině syntagmatické — přestávají rozlišovat.

7. 1. V dvoustranných jednotkách, majících výraz a význam, je neutralizace jev složitější než v jednostranných fonémech: o zrušení, resp. oslabení rozdílů může totiž jít jak v rovině výrazu (srov. např. případy stírání rozdílů čísla v 3. os. indik. prez. sloves vzorů „trpět“ a „prosit“), tak v rovině významu (srov. např. fakultativní použití bezpříznakové formy kondicionálu přítomného v platnosti kondicionálu minulého) anebo konečně v obojí rovině zároveň (za takový případ bych považoval zrušení formálního i významového rozlišení času v gramatické kategorii kondicionálu v ruštině — na pozadí významového i tvarového rozlišení časů v indikativu a jeho zásadní rozlišitelnosti i v rovině nereálného děje — a obdobné nerozlišování mezi zařazením děje do přítomnosti a do budoucnosti v českém kondicionálu tzv. přítomném).
7. 2. Ve sféře morfologických kategorií slovesných se uplatňuje hlavně neutralizace v pláň obsahu (významu). Za takovou neutralizaci považujeme ve shodě s H. Křížkovou, která osvětlení těchto jevů věnovala zvláštní pozornost,²⁴ „užití nepříznakového členu místo příznakového — mimo širokou oblast transpozice, tj. užití nespecifikované formy místo specifikovanější, ať už fakultativní, nebo vynucené fungování systému v některých jeho složkách, tam, kde nejde o to vyjádřit právě non A a kde není tedy užito nepříznakové formy k vyjádření příznaku protikladného“.
8. Od substituce forem založené na neutralizaci invariantních významů je třeba jasně odlišovat substituci forem založenou na transpozici invariantních významů na označení skutečnosti, která se primárně vyjadřuje formou s jiným invariantním významem. Příkladem může být užití prezentu na vyjádření minulosti (prézens historický) nebo budoucnosti (prézens profetický). Také otázky transpozice byly u nás — zvláště v oblasti slovesných MK — důkladně studovány H. Křížkovou²⁵ a její závěry lze po mém soudu zcela přijmout; proto zde přestávám na stručné zmínce.
9. Závěrem těchto svých obecných poznámek chtěl bych upozornit ještě na jedno důležité rozlišení, které by, jak se domnívám, mohlo

²⁴ H. Křížková, *Pojetí neutralizace v morfologii*, SaS 1965, s. 14—23.

²⁵ Táž, *Pervičnaja i vtoričnaja funkcii i t. naz. transpozicija form.* Travaux 2. 1966, s. 171—182.

lépe osvětlit problematiku MK, zejména na rovině významu. Mám na mysli rozlišení mezi oblastí jazykové struktury a oblastí jazykové normy, jak ji ve stopách Coseriových a Hjeltslevových rozvinul J. S. Stepanov²⁶, a které lze zhruba ztotožnit se starým rozdílem mezi systémem a územ.

Zdá se, že ve sporech o invarianty se často zapomíná na to, že teorie invariantu byla vybudována pro oblast struktury jazyka a celou svou podstatou do ní náleží a že nelze její kritiku vést na úrovni jazykové normy. Právem zdůrazňuje Stepanov, že i významy představují touž (nejméně) třívrstevnou organizaci jako jazyk v celku: vedle významů odpovídajících strukturní rovině jazyka je třeba rozlišovat významy odpovídající úrovni normy a konečně i významy (jednotlivá užití) individuální promluvy. Zatímco odlišení individuální úrovně od obou ostatních nepůsobí větších nesnází, je rozlišování jevů struktury a normy (systému a jeho užívání) — třebaže teoreticky dobře zdůvodněné — při konkrétní aplikaci spojeno s nesnázemi. Tyto nesnáze pramení hlavně z neustálé interakce mezi obojí úrovní. (Jestliže např. u Jakobsona výklady o struktuře gramatických významů vyúsťují v tezi o antinomii mezi obecným a dominantním [uzuálním, statisticky převládajícím] významem slova nebo kategorie jako jedné z hlavních vzpruh jazykového vývoje, u Isačenka, který Jakobsonovo pojetí v jistém smyslu formalizoval a tím i zbavil jeho dynamičnosti, se již o dominantním významu nemluví [odkazuje se totiž spolu s ostatními dílčími významy do oblasti užívání jazyka]. Zůstává tedy Isačenkův obraz MK cele v oblasti struktury jazyka. Je však jasné, že jazyk není jen soustava struktur s invariantními funkcemi, nýbrž také systém norem užívání těchto struktur.) I v tomto smyslu je třeba prohloubit bádání o gramatických (a zvláště morfologických) kategoriích²⁷.

II. Morfologická kategorie slovesného způsobu

1. 0. V souboru morfologických mluvnických kategorií, které charakterizují sloveso mezi ostatními slovními druhy, náleží přední místo kategorii slovesného způsobu (modus verbi). V slovesné větě — a to je v slo-

²⁶ J. S. Stepanov, *Osnovy jazykoznavníja*, Moskva 1966.

²⁷ Významný přínos k této problematice představují teoretické názory O. Lešky. (Srov. např. jeho odpovědi na otázky k sofijskému sjezdu slavistů.) Aplikaci jeho koncepcie na rozbor konkrétního jazykového materiálu podává pak jeho dosud netištěná studie *O formální a funkčně obsahové struktuře ruského imperativu — injunktivu*, již jsem měl jako oponent III. svazku *Kapitol ze srovnávací mluvnice rusko-české* možnost číst a posoudit.

vanských jazycích normální (nebo aspoň základní) typ věty — je slovesný způsob vlastním a základním prostředkem vyjádření toho modálního odstínu, jímž je charakterizována daná výpověď jako celek.

Jen stručně bych se tu chtěl dotknout otázky, zda můžeme v některých slovanských jazycích — především v ruštině — uznat morfologickou kategorii způsobu za kategorií nikoli pouze slovesa, nýbrž přísudku vůbec. Máme tu na mysli případy, kdy částice *by* modálně charakterizuje větu neslovesnou (např. Давно бы так. Пора бы вернуться.). Domníváme se, že odpověď na tuto otázku může být jen záporná. I když takové věty vyjadřují týž modální odstín jako slovesné věty kondicionální, chybí tu — pokud bychom nepředpokládali elipsu — základní podmínka, abychom mohli mluvit o morfologické kategorii — morfologická forma. Zatímco ve formě kondicionálu je částice *by* plně morfologizována — není již vlastně částicí, nýbrž volným pohyblivým gramatickým morfémem (jak vyplývá jasně z toho, že příčestí *l*-ové tu vůbec již nemá svůj význam minulý) —, zůstává *by* ve větách neslovesných prostě modální částicí. Za morfologickou formu nelze po mém mínění považovat ani spojení částice *by* s infinitivem.

1. 1. Modálnost bývá vymezována buď velmi široce jako „způsob platnosti výpovědi“ (Kopečný), nebo úže, např. jako „postoj mluvčího k realnosti výpovědi“ (Ďurovič). I když „postoj mluvčího k realnosti výpovědi“ a „úloha, kterou mluvčí přisuzuje výpovědi v komunikačním aktu“, které se spojují v širokém vymezení „způsobu platnosti výpovědi“, jsou věci různé, přece jen — domnívám se — nutí nás jazyková fakta, amalgamující někdy oba tyto aspekty, pracovat s tímto komplexním pojetím modálnosti. Funkce expresivní nezasahuje do oblasti modálních vztahů. Ty mají své místo jen v rámci sdělovací funkce jazyka. V tomto smyslu je modálnost inherentním rysem každé věty, je jednou z forem, jíž se právě predikace projevuje. V jazycích, v kterých se vyhranil speciální predikativní slovní druh — sloveso, soustřeďují se základní typy modálnosti do slovesa: vyjadřují se v něm zvláštními slovesnými formami, jejichž dialektická jednota s vyjadřovanými modálními významy tvoří morfologické kategorie slovesného způsobu.

Gramatické významy kategorie slovesného způsobu jsou tak těsně spjaty s širší oblastí modálnosti, která — vyjadřuje se i jinými prostředky než morfologickými a vůbec gramatickými — je velmi obecnou tematickou (významovou) kategorií²⁸, jejíž jádro tvoří morfologická kategorie slovesného způsobu.

²⁸ Dáváme přednost tomu mluvit o kategorii tematické místo „pojmové“, jak ji nazývá Meščaninov, nejen proto, že se neomezuje jen na oblast (pojmového) myšlení, ale i proto, že tento termín nevylučuje formální, jazykovou motivovanost takové kategorie. (Srov. příspěvek A. V. Bondarenka na syntaktickém sympoziu brněnském v říjnu 1966.)

V širokém slova smyslu, jak jsme ji vymezili, zahrnuje modálnost — „způsob platnosti výpovědi“ — i její platnost časovou, temporálnost. Souhlasíme se Štelingem²⁹, že „Modální a časový význam ve formách oznamovacího a podmiňovacího způsobu jsou navzájem neoddělitelné“ a že „proto zkoumání jednoho z těchto významů odtrženě od druhého je mechanické a neoprávněné“. Nedomníváme se však na rozdíl od něho, že z toho logicky vyplývá i neoprávněnost tradičního vyčleňování zvláštní morfologické kategorie času. Spíše lze vystihnout tuto situaci — aspoň v jazycích, kde gramatický význam času je výhradně vázán na indikativ — tak, že indikativ nemá vlastní (celé kategorie společné) formální prostředky, nýbrž že se — obrazně řečeno — „rozpouští“ v kategorii času.³⁰

1. 2. Jakožto kategorie typicky predikativní je morfologická kategorie slovesného způsobu spjata s predikativními, tj. určitými (osobními) tvary slovesa, které jsou obecně nositeli (ukazateli) modálně časových vztahů ve sdělení, nezávisle na povaze predikovaného slovesného děje. (Proto stojí infinitiv — někdy ještě nazývaný neurčitý „způsob“ — stejně tak jako ostatní neurčité tvary mimo modální systém slovesa.)

Ostatní tzv. predikativní morfologické kategorie slovesné, morfologická kategorie osoby a kongruentní kategorie čísla a mluvnického rodu, jdou napříč diferenciací kategorie způsobu a času, přičemž kategorie mluvnického rodu se uplatňuje (tj. formálně vyjadřuje) pouze v rámci morfologických kategorií charakterizovaných „jmenou“ složkou ve své formě a i tu bývají v té nebo oné míře neutralizovány (synkretizovány). Pokud jde o slovesný rod, nepovažujeme jej ani pro češtinu za morfologickou kategorii pouze predikativní.

Jak patrně, nejsou vztahy mezi jednotlivými morfologickými kategoriemi slovesa hierarchické. Morfologické kategorie vrství se na sebe tak, že se překrývají, popř. přesahují. Jejich vzájemné vztahy lze proto postihnout jako síť průsečíků, tj. uzlů, v nichž se gramatické kategorie spojují, kombinují a protínají. (Touto otázkou se však zde nemůžeme zabývat.)

2. Komplexní, dualistický charakter pojmu modálnosti, tak jak jsme jej vymezili, odráží se i v morfologické kategorii slovesného způsobu (právě proto byli jsme nuceni vymezovat kategorii modálnosti takto široce!). Morfologické kategorie slovesného způsobu vyjadřují dvojí vztah ke komunikačnímu procesu a k mluvčímu jako jednající osobě tohoto procesu: a) hodnocení slovesného děje (obsahu výpovědi)

²⁹ Srov. D. A. Šteling, *O neodnorodnosti gramatičeských kategorij*, VJ 1959, 1, s. 53.

³⁰ Srov. S. Karcevskij, *Système du verbe russe*, 1927, s. 136.

mluvčím z hlediska vztahu výpovědi ke skutečnosti (tj. její modální platnosti v užším smyslu — modálnost v užším smyslu) a b) úlohu, úkou výpovědi v komunikačním procesu (přesněji úlohu, již mluvčí své výpovědi v komunikačním procesu přisuzuje — komunikační úloha, záměrová modálnost).³¹

V obou těchto složkách modálnosti se specifickým způsobem projevuje jak objektivní skutečnost (danost), tak subjektivní pojetí této skutečnosti (jejíž součástí může být i psychika mluvčího samého), obě mají tedy charakter subjektivní i objektivní.

Při tom je však třeba poznamenat, že v rámci této modálnosti v širokém smyslu slovesný způsob vyjadřuje jen významy základní, jež jsou pak teprve odstiňovány ostatními prostředky modálnosti, modálními slovy a částicemi a — v neposlední řadě — intonací.

3. 0. Třebaže kategorie slovesného způsobu je v češtině a v slovanských jazycích vůbec málo diferencována (to znamená, že tím větší úlohu mají při vyjadřování modálních odstínů prostředky mimogramatické!) — ve většině jich se rozlišují pouze 3 slovesné způsoby: oznamovací (indikativ), podmiňovací (kondicionál) a rozkazovací (imperativ) —, neleží ani tyto tři dílčí kategorie v jedné rovině.

3. 1. V rovině komunikační funkce se ostře odráží imperativ, jakožto kategorie označující aktivní volní vztah mluvčího k ději a zároveň jeho přímou výzvu k oslovené osobě, od obou ostatních modálních kategorií, které takový příznak neoznačují. Ve shodě s tím jsou vlastní oblastí imperativu věty rozkazovací a jejich „subjektem“ 2. osoba (ta je zahrnuta i v tzv. 1. os. pl. imperativu). Děj vyjadřovaný imperativem nebývá zpravidla reálný, nýbrž pouze představovaný (mluvčí v tom případě realizaci děje posluchači ukládá), může však být i reálný (mluvčí v tom případě dává svůj souhlas k ději, který se již realizuje nebo je již realizován); není proto nereálnost (fiktivnost) konstitutivním (invariantním) rysem imperativu. Svěrázná apelová funkce imperativu předpokládá přítomnost mluvčího a posluchače nejen jako účastníků promluvy, nýbrž zároveň jako účastníků „imperativní situace“. Těmito účastníky jsou tzv. 1. a 2. mluvnická osoba, tzv. 3. osoba je ze sémantiky imperativu vyloučena.³²

3. 2. 0. Je otázka, jak hodnotit protiklad imperativu a obou ostatních modů — ty se doporučuje v každém případě chápat jako jedinou dílčí kategorii, která v rovině komunikační funkce stojí proti impera-

³¹ K. Svoboda, *K podstatě větý zejména z hlediska modálnosti*, SaS, 27, 1966, s. 97—103. Srov. W. Admoni, *Der deutsche Sprachbau* (Stroj sovremennogo nemeckogo jazyka), 1966, s. 195 a Vl. Šmilauer, *Novočeská skladba*, 1947, s. 127.

³² A. V. Isačenko, *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim II*, 1960, s. 476 n.

tivu. Odpověď bude záležet jednak na tom, budeme-li hodnotit vztah obou kategorií na základě jejich významů obecných nebo na základě významů hlavních, a v souvislosti s tím přirozeně na tom, jak budeme chápat obecné invariantní významy, a dále na tom, jak budeme hodnotit upotřebení neimperativu ve větách tázacích (v zjišťovacích otázkách) a ve větách žádacích.

3. 2. 1. Položme si nejprve otázku, co je obecným invariantním významem neimperativu (neimperativních morfologických kategorií). Ve smyslu striktních požadavků, aby se invariantní obecný význam indukoval ze všech doložených i možných kontextů, jaký klade např. H. Křížková³³, museli bychom stanovit jako obecný význam neimperativu prostě nesignalizaci volitivnosti a apelativnosti, stručně imperativnosti. Že však takové pojetí by bylo metodologicky sterilní, můžeme dobře vidět z toho, že ve smyslu tohoto požadavku bychom ani imperativ nemohli hodnotit jako příznakový, protože kdybychom vzali v počet opravdu všechny možné kontexty (např. koncesivní věty s imperativem), nemohli bychom stanovit obecný význam kategorie imperativu určitěji než obecný význam modu vůbec, tj. že vůbec vyjadřuje nějakou modálnost.
3. 2. 2. Eliminujeme-li z pojmu obecného významu významy jasně přenesené a stylisticky příznakové (jako *Půjdeš!*, *Nezabýješ!*), zůstane ještě otevřena otázka hodnocení indikativu a kondicionálu v otázkách, které jak známo implikují moment výzvy (i projev vůle). Kdybychom modální význam slovesa v otázce indukovali z celkové modální platnosti takových vět, museli bychom hodnotit obecný význam neimperativu jako pouhé neoznačení „imperativnosti“ (tj. volitivnosti a apelovosti) a vztah imperativu a neimperativu by se nám jevil jako privativní protiklad: proti imperativu signalizujícímu imperativnost by stály indikativ a kondicionál jako jediná složená morfologická kategorie bez této signalizace (neimperativ by totiž musel zahrnout jak význam konstatování, tak význam výzvy). Takový postup považujeme však za chybný. Neboť moment výzvy, který je implikován v otázce (sr. explicitní: *Pověz mi! Co děláš? — Pověz mi: co děláš? — Pověz mi, co děláš!*), nemá co činit s modalitou sdělení, která je vyjádřena v slovesném způsobu. Otázka předkládá posluchači určité sdělení, o jehož pravdivosti není mluvčí přesvědčen, aby rozhodl o jeho pravdivostní hodnotě (nikoli o jeho reálnosti!) (otázka zjišťovací), anebo mu předkládá určité neúplné sdělení, aby je doplnil (otázka doplňovací). Modální význam výzvy (a volitivnosti) je impli-

³³ H. Křížková, *Pervičnaja i vtoričnaja funkci i t. naz. transpozicija form*, *Travaux* 2, s. 171.

kován celkovou modalitou otázky, která je formálně vyjádřena intonačním schématem, nikoli slovesným tvarem, jeho modální formou. Význam modální kategorie neimperativu (indikativu a kondicionálu) zůstává tu sám sebou, nemění se ve význam imperativní (je dokonce naprosto nemožné užít v otázce imperativu!)³⁴. Tázací modálnost (která není vyjádřena morfologicky, nýbrž intonačně) neruší nijak obecný modální význam kategorie upotřebené v otázce. Obecný význam neimperativu je proto identický s významem, který mají příslušné formy izolované nebo v kontextu modálně indiferentním. Bude tedy — z hlediska jejich obecného i hlavního významu v rovině komunikativní funkce — vztah imperativu a neimperativu protikladem symetrickým, ekvipolentním, založeným na dvou disjunktivních příznacích: „apelovosti“ a „konstatování“.

Okolnost, zda lze tyto příznaky hodnotit jako protikladné (kontradiktorické) nebo protivné (kontrární, antitetické), není důležitá: bude záležet přirozeně na tom, zda při hodnocení budeme přihlížet jen k funkci sdělovací, v jejímž rámci se modálnost výlučně uplatňuje, nebo i k funkci expresivní. Přikláníme se k první alternativě, takže přijímáme antitetický protiklad imperativu a neimperativu.

3. 2. 3. Ne tak jasná je otázka vzájemného poměru imperativu a neimperativu z hlediska příznaku volní účasti.

Aniž zde chceme tuto otázku hlouběji rozebírat, chceme se odvážit tvrzení, že z tohoto hlediska funguje neimperativ jako způsob nepříznakový, indiferentní k danému příznaku.

3. 3. Odmítáme-li tvrzení, že imperativ spojuje s kondicionálem (pod společným tradičním pojmem nepřímých slovesných způsobů proti přímému indikativu) signalizace příznaku nereálnosti (fiktivnosti)³⁵, neboť — jak jsme viděli — imperativ realizaci předpokládá, je však indiferentní k tomu, zda v okamžiku promluvy děj je nebo není realizován, pak nám vyčlenění kondicionálu nepůsobí potíže, neboť je prostě díteří (sub)kategorií neimperativu. v jejímž rámci stojí v protikladu k indikativu. V tomto protikladu je kondicionál zřetelně příznakový. Označuje se jím, že obsah výpovědi (slovesný děj) se jeví mluvčímu jako nereálný, nesouhlasící se skutečností, nikoli ovšem ve smyslu reálného popření, nýbrž ve smyslu podmíněnosti, předpokládanosti, možnosti atp. Kondicionál je tedy modus nereálný, fiktivní.

3. 4. 0. Problematictější je otázka hodnocení indikativu. Nesnáze ve

³⁴ Nemyslíme to přirozeně na eliptické otázky citující imperativní větu spolubesedníka, jako *Jdi pryč? Mně říkáš Jdi pryč?*

³⁵ Srov. např. A. V. Isačenko, *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim* II, s. 473.

vymezování indikativu a jeho místa v systému morfologické kategorie slovesného způsobu mají svou příčinu v tom, že indikativ má v různých větné a situační souvislosti významy diametrálně různé, často zcela protichůdné.

3. 4. 1. Na jedné straně označujeme indikativem fakta nesporně objektivně reálná. Řekneme-li *Účastním se* nebo *účastnil jsem se porady*, vyjadřujeme tím jasně, že má účast na projevu (jakkoli časově zařazená) je reálným faktem.

Na druhé straně užíváme indikativu i v takových větách jako *Účastníš se porady? nebo Ať se účastníš porady! Sotva se účastním porady! Je nejisté, zda se účastním porady. Je málo pravděpodobné, že se účastním porady* atp. Zde ovšem nemůže být řeči o tom, že by indikativní věta vyjadřovala objektivně reálný fakt. Ve všech případech jde o děj jen myšlený, fiktivní, nikoli skutečný.

3. 4. 2. Jindy se indikativ, který v plánu komunikativní funkce vyjadřuje prosté konstatování, může octnout v těsné blízkosti tak apelově vyhraněného modu, jako je imperativ: *Půjdeš se mnou! Nikam nepůjdeš, zůstaneš doma! Nepokradeš!*

S těmito rozpory ve funkci indikativu se lingvistika vyrovnávala různě. Západní jazykověda, stojící na stanovisku subjektivně psychologické modálnosti, snažila se řešit tento problém tak, že vůbec popírala jakýkoli pozitivní modální význam kategorie indikativu. (Tak např. Brunot, který proto vůbec nepovažuje indikativ za modus.)³⁶

3. 4. 3. Jakobson³⁷ hodnotí ve smyslu své obecné teorie morfologických korelací rozpor ve významu indikativu jako rozpor mezi obecným a částečným (hlavním) významem bezpříznakového členu kategoriálního protikladu. Definuje proto indikativ jako bezpříznakový modus vzhledem k imperativu (kondicionál nepovažuje J. za morfologickou kategorii!); obecný význam této kategorie vidí v tom, že se nevyslovuje k příznaku arbitrárního děje (jímž J. charakterizuje ruský imperativ).

3. 4. 4. Z Jakobsona vychází Isačenko a Křížková (liší se od něho zejména v tom, že staví indikativ nejen proti imperativu, ale i proti kondicionálu). Tato koncepce je sice na prvý pohled svůdná. Dovoluje snadno vysvětlit zvláštní případy užití indikativu právě jeho bezpříznakovostí. Při bližším zkoumání se však ukáží její slabiny: indikativ sice může vystupovat v platnosti imperativní (právě tak jako v platnosti kondicionální), nikoli však v tom smyslu, že by pouze implicitně,

³⁶ F. Brunot, *La pensée et la langue*, Paris 1926, s. 505.

³⁷ R. Jakobson, *Zur Struktur des russischen Verbums*, Charisteria Gu. Mathesio, Praha 1932, s. 74—84.

nepřocenně vyjadřoval ty významy, které jsou explicitně, přocenně, adekvátně vyjadřovány imperativem a kondicionálem. Věty jako *Půjďte s námi! Budeš mlčet!* nejsou méně určité než příslušné věty imperativní, popř. kondicionální, naopak obsahují navíc zřetelný příznak, že mluvčí očekává samozřejmě vykonání své vůle — to plyne z významu indikativu vyjadřovat pojetí děje jako jistého. Při tom však chybí podstatný moment významu imperativu, tj. že se činnost ukládá mluvčímu přímou výzvou; projev vůle se tu děje způsobem nevýzvodým, formou prostého sdělení. Stejně tak nejsou věty jako *Půjdeš-li ty, šel bych také // Kdybys šel, půjdu také* ap. méně určité než příslušné věty kondicionální, opět se tu však zdůrazňuje přesvědčení o jistotě realizace děje.

To vše svědčí o tom, že tu máme co činit s významy transponovanými, a proto také stylisticky zřetelně příznakovými.

3. 4. 5. Ale i když vyloučíme z obecného významu indikativu významy transponované, zůstává faktem, že indikativ ve spojení s různými modálními slovy a částicemi běžně a stylisticky bezpříznakově vyjadřuje různé odstíny nereálného děje. Je třeba tyto zvláštní významy zahrnout do obecného, invariantního významu indikativu? Domníváme se, že nikoli. Víme, že modalita věty není jen záležitostí modálního významu slovesného způsobu, nýbrž složitou hierarchizovanou strukturou těchto významů.³⁸

3. 4. 6. Proto není možné prostě stanovit modální význam slovesného způsobu na základě kontextů, které obsahují jiné modální prostředky (se svými modálními významy). Srovnáme-li navzájem věty jako *Kéž přijde! | Kéž by přišel!* nebo *Sotva přijde | Sotva by přišel*, je na první pohled patrné, že tu modální slova a částice sekundárně paralelně posouvají různé modálně charakterizované děje, přičemž se modální význam slovesa samého nijak neruší.

Ve větě *Kéž přijde!* je sekundárně posunut modus reálného děje jako ve větě *Kéž by přišel!* modus fiktivního děje; přitom se uplatňují oba významy plnou vahou: v prvním případě se prismatem optativní modality nazírá děj reálný, jistý, v druhém případě děj fiktivní, nejistý. Že denotát obou výpovědí je v podstatě týž, není rozhodující, jejich netoliko vnější, ale i „vnitřní forma“, jazyková stylizace je různá.

Je tedy metodologicky nutné indukovat i obecný význam indikativu pouze na základě takových kontextů, které samy neobsahují další modální exponenty. (Jinak by totiž bylo nutné při analýze smíšených modálních kontextů odečíst nejprve druhotné, tercierní

³⁸ Srov. o tom podrobněji v mém čl. *Modální výstavba výpovědi*, Studie a práce lingvistické I, 1954, s. 255—262.

atd. modální posuny, což ovšem by bylo metodologicky málo schůdné; naopak teprve na základě stanovení nevázaného, volného významu indikativu bude lze zkoumat způsob a zákonitosti výstavby složitějších modálních celků.) Ke kontextům třeba počítat i kontext vnitřní — intonaci výpovědi.

3. 4. 7. Jsou-li tyto naše úvahy správné, pak není důvodů, abyehom kategorii oznamovacího způsobu upírali obecný pozitivní význam, který je v tomto případě, jako tomu bývá i jinak u příznakových členů protikladu, signalizace příznaku reálného (nebo, chceme-li, nefiktivního) děje. Kontexty, jež samy mají modální funkce, nemohou rušit tento obecný význam indikativu, nýbrž mohou jej pouze stupňovat (*Opravdu, jistě přijde*), nebo oslabovat (*Asi přijde*), popř. jinak upravovat; vždy však hodnotíme takový děj modálně vzhledem k jeho významu základnímu: indikativ nepřestal být indikativem ani v takových případech, kdy v kombinaci s jinými modálními prostředky nevyjadřuje již plnou shodu se skutečností.

4. **Přehlédneme-li** nyní distribuci sémantických rysů slovesných způsobů, dostanem tento obraz:

Příznak:	Kategorie:	Imperativ	Kondicionál	Indikativ
volitivnost		+	0	0
apelovost		+	—	—
fiktivnost		0	+	—

Pozn.: + = pozitivní příznak

— = negativní příznak

0 = nedostatek příznaku (indiferentnost k příznaku)

5. Dospíváme tedy v závěru k takovéto struktuře kategorie slovesného způsobu v češtině, představující zároveň systém vztahů mezi jeho dílčími kategoriemi:

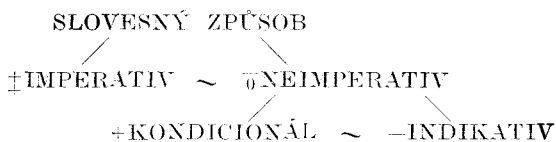
Třebaže se v rámci obecné kategorie slovesného způsobu v češtině vyčleňují — na základě formy — 3 dílčí kategorie: imperativ, kondicionál a indikativ, neleží tyto kategorie v jedné rovině. Rozbor jejich významových vztahů ukázal, že máme co činit s postupným členěním dichotomickým, a to tak, že se nejprve na rovině komunikační funkce vyčleňuje binární protiklad imperativu a neimperativu. Tento protiklad je složený: Z hlediska aktivního volního vztahu k ději (volitivnosti) je poměr imperativu k neimperativu poměrem nerovnotřídnosti (asymetričnosti) ve smyslu protikladu privativního, tj. po-

měrem příznakového členu protikladu k členu (členům) bez tohoto příznaku. To znamená, že neimperativní formy samy o sobě volní vztah mluvčího k ději neoznačují ani nevylučují (zejména kondicionál může ovšem tento vztah příležitostně vyjádřit). Z hlediska apelo-
 věho postoje mluvčího k oslovené osobě je však poměr imperativu a neimperativu jiné povahy: jde tu o vztah rovnotřídnosti, neboť proti příznaku postoje výzvového u imperativu stojí příznak postoje ne-
 výzvového, prostě konstatujícího u neimperativu. V tomto aspektu jsou tedy obě kategorie příznakové.

V rovině komunikační funkce je tedy imperativ dvojnásobně pří-
 znakový, neimperativ je pak bezpříznakově-příznakový.

Uvnitř složené morfologické kategorie neimperativu vyčleňují se pak na rovině vlastní modálnosti (postoje mluvčího k realitě výpovědi) dílčí morfologické kategorie kondicionálu a indikativu. V tomto protikladu vystupují obě členské kategorie jako příznakové: příznakem kondicionálu je hodnocení děje jako fiktivního, nereálného, příznakem indikativu naproti tomu hodnocení děje jako reálného. Poněvadž tyto příznaky jsou kontradiktorické, tj. navzájem se negují, máme tu opět co činit s rovnotřídným (symetrickým) protikladem, a to tentokrát zřetelně kontradiktorickým.

Schematicky můžeme tyto strukturně systémové vztahy znázornit tímto diagramem:

III. Morfologická kategorie kondicionálu v češtině

1. 0. Pro nedostatek času musíme resignovat na svůj původní úmysl předložit na příkladě českého kondicionálu k diskusi návrh metody analýzy i syntézy, rozboru a popisu formální a funkční struktury morfologické kategorie. Mohu tak učinit beze škody tím spíše, že obdobný rozbor a popis — ruského imperativu-injunktivu na pozadí češtiny, daleko hlubší, než by mohl podat můj diskusní příspěvek, připravil O. Leška pro III. svazek *Kapitol ze srovnávací mluvnice ruské a české*, který je v tisku.

1. 1. Co se týče kondicionálu, máme dnes — kromě řady menších studií — v slovanských jazycích i dvě monografie věnované rozboru této katego-

rie, a to jednak práci G. Becha *Zur Syntax des tschechischen Konjunktivs mit einem Anhang über den russischen Konjunktiv* (Copenhagen 1951), jednak práci P. Garda *L'emploi du conditionnel et de la particule by en russe* (Aix-en-Provence 1963). Přes diametrální různost obou prací —

Bechova studie je velmi odvážným pokusem o vysvětlení funkcí českého (a zčásti i ruského) kondicionálu konjunktivu na základě ryze formálního principu slučitelnosti a neslučitelnosti různých modálních (přímo nebo nepřím) charakterizovaných úseků textu, pracujícím s omezeným materiálem a zcela záměrně odhlížejícím od jakéhokoli významu.³⁹ Gardova monografie je rozsáhlou prací materiálovou, zpracovávající klasickými metodami bohatství kontextových variant ruského kondicionálu — přinášejí obě práce velmi mnoho poučení i pro ostatní slovanské jazyky.⁴⁰ Přímých poznatků, vztahujících se k problémům, které nám leží na srdci, však ani v jedné ani v druhé práci nenajdeme. Bechův strukturalismus carnapovské inspirace má s naším pojetím jen málo styčných ploch, Garde se ve své práci, třebaže respektuje systémový charakter jazyka jasným vypracováním modálních protikladů, protikladů uvnitř kondicionálu a jejich neutralizace v jistých kontextech, strukturalistickým pojmům a termínům vyhýbá.

2. 0. Chtěli bychom se proto aspoň letmo dotknout ještě i některých stránek kondicionálu, na něž se nedostalo v obecném výkladu a systému slovesných způsobů.

2. 1. Především k struktuře českého kondicionálu. Na rozdíl od ruštiny a některých dalších slovanských jazyků má, jak známo, český kondicionál dvě formy, tzv. kondicionál přítomný (*nesl bych*) a kondicionál minulý (*byl bych nesl* n. *byl bych býval nesl, býval bych nesl*). Vzájemný vztah jejich významů se běžně vymezoval tak, že kondicionál přítomný vyjadřuje děj možný nebo podmíněný v přítomnosti (ev. v budoucnosti), kondicionál minulý takový děj v minulosti. Přesahy v tom smyslu, že se místo „náležitého“ kondicionálu minulého kladl kondicionál přítomný, pokud se vůbec zaznamenávaly, se hodnotily jako odehylky nebo přímo jako chyby.⁴¹ Teprve některé zcela nové

³⁹ Srov. recenze této práce: od D. Gerhardta (*Mit oder ohne Inhalt*) v Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 8, 1954, 1—32; od C. L. Ebelinga v Lingua 4, 1954/55, 232—235 a u nás od J. Krause v Slově a slovesnosti 19, 1958, 309—311.

⁴⁰ Srov. recenzi W. Boeckea v Zeitschrift für Slavistik 10, 1966, 148—150.

⁴¹ Srov. např. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*, 1949, s. 767 a VI. Šmilauer, *Novočeská skladba*, 1947, s. 128. — Zvláštní pozornost věnoval poměru obou kondicionálních forem J. Haller, *Poznámky k českému kondicionálu*, Listy filologické 72, 1948, s. 97—106. Přínosem jeho studie je zejména zjištění, že protiklad časový ztrácí na své ostrosti tam, kde jde o děj neskutečný, toliko myšlený, že kondicionál minulý cítí mnozí mluvčí a pisatelé jako nepohodlný, a vytčení požadavku, aby mluvnická pravidla ponechávala jistou volnost v užívání obou kondicionálů.

praktické mluvnice (a cvičebnice)⁴² připouštějí i pro spisovnou normu **kladení** kondicionálu přítomného místo minulého, vysvětlující je jako **užití** formy méně specifikované ve významové platnosti, pro niž jazyk disponuje i formou specifickou, a to tehdy, jestliže kontextová nebo situační souvislost sama zřetelně tento specifický významový rys naznačuje. Naše vlastní zkoumání tento fakt plně potvrdilo.⁴³ Máme tu tedy typický příklad privativní morfologické opozice, v níž příznakový kondicionál minulý označuje zařazení fiktivního děje do minulosti (a zároveň jeho nerealizovanost!), kdežto kondicionál přítomný takové zařazení neoznačuje. Právě proto, že jí chybí tento příznak označovat minulost, a časový příznak vůbec, může mít kategorie kondicionálu přítomného časovou platnost přítomnou — a to bývá nejčastěji, protože pro tento význam nemá jazyk jinou formu —, ale v určitých kontextech i platnost minulou, kterou jinak jednoznačně vyjadřuje kondicionál minulý. Takový je obraz vzájemného vztahu obou dílčích kategorií kondicionálu na úrovni struktury. Jak je těchto strukturních možností využito v jazyce, vidíme na úrovni normy. Aniz zde chceme (a především můžeme) podrobněji analyzovat tuto situaci, řekněme jen tolik, že se v projevech čistě spisovných jeví sklon k přesnému ohraničení obou kategorií — ve smyslu jejich významů hlavních, zatímco v projevech hovorových je taková tendence mnohem méně výrazná. Kdy se mluvčí rozhodne pro formu příznakovou a kdy pro bezpříznakovou, to záleží na celkovém charakteru projevu, především na tom, zda je projev vůbec zaměřen na maximální explicitnost vyjádření (jak je tomu v projevech odborných), anebo zda počítá s podporou kontextu a situace a vzdává se proto všech pleonastických prostředků explicitních. To jsou ovšem obecné důsledky asymetričnosti (privativnosti) binárního protikladu gramatických forem, pokud není v rovině normy více méně závazně přehodnocen na protiklad kontradiktorský nebo kontrétní.

2. 2. Je vhodné připomenout, že s takovou odhalenou asymetričností, jakou nacházíme ve vztahu kondicionálu přítomného, setkáváme se v tvaroslovném morfologickém (nikoli slovtvorném a lexikálním) plánu velmi zřídka, a to jen tehdy, jestliže je asymetričnost v rovině významu opřena i o asymetričnost v rovině formy (obráceně to však neplatí!).⁴⁴ Vskutku lze poměr obou analytických forem kondicionálu:

⁴² Např. *Cvičebnice jazyka českého* (za redakce Boh. Havránka), 1951, s. 143, nebo B. Havránek — Al. Jedlička, *Česká mluvnice*, 1960, s. 223.

⁴³ V netištěné disertaci *Vyjádřování modálnosti v současné češtině se zvláštním zřetelem k systému slovesných způsobů* z r. 1952.

⁴⁴ Podrobněji o tom viz již v mé studii *K pojetí morfologických protikladů*, citované zde v pozn. 17.

nesl bych / *bych nesl* — *byl bych nesl* / *býval bych nesl* / *byl bych býval nesl* hodnotit jako vztah forem, z nichž jedna, forma kondicionálu minulého, má proti druhé, formě kondicionálu přítomného, navíc formální příznak — *l*-ový tvar pomocného slovesa *být* popř. *bývat* (*byl, býval* n. obojí *byl býval*). Zcela obdobný vztah máme -- v rovině formální i významové — v morfologii českého slovesa jen ještě v jednom případě, a to v poměru préterita a antepreterita. Osud tohoto protikladu v souvislosti s postupnou likvidací antepreterita v češtině a pohled na dnešní situaci obdobného protikladu kondicionálu dává však tušit, že nerovnotřídný protiklad v oblasti morfologie není něčím pevným, stabilním, nýbrž že podléhá buď úplnému přehodnocení v protiklad rovnotřídný, nebo se zcela obecně neutralizuje.

3. Příklad struktury forem kondicionálu (spolu s letným pohledem na místo antepreterita v systému časů) nám zároveň ukázal, jak důležitý je i při synchronním studiu gramatických kategorií dynamický aspekt, především odhalování rozporů, napětí v systému těchto kategorií a tendencí k jejich překonání.

MORFOLÓGIA SLOVENSKEHO JAZYKA

JOZEF RUŽIČKA (BRATISLAVA)

Úvodom chcem hovoriť o výsledkoch kolektívneho výskumu slovenskej gramatiky, a to najmä preto, aby sa lepšie pochopil zmysel príspevkov slovenských jazykovedcov v okruhu problematiky gramatických kategórií slovies. Pravdaže, využívam túto príležitosť aj na to, aby som ukázal, ako pracujeme a čo pokladáme za najdôležitejšie pri dnešnom výskume slovenského jazyka.

I. Po väčšom oneskorení (zapríčinenom technickými okolnosťami vo výrobe) môžeme dnes konečne predložiť odborníkovi — slavistovi a slovakistovi a súčasne aj širokým kruhom slovenskej kultúrnej verejnosti *Morfológiu slovenského jazyka* — podrobný to opis prostriedkov morfolologickej roviny systému súčasnej spisovnej slovenčiny. Je to výsledok niekoľkoročnej bádateľskej činnosti jednej z pracovných skupín Ústavu slovenského jazyka Slovenskej akadémie vied. Je to veľké dielo majúce 75 AH. V autorskom kolektíve pracovali Ladislav Dvonč, Gejza Horák, František Miko, Jozef Mistrík, Ján Oravec, Jozef Ružička, Milan Urbančok.

Morfológia slovenského jazyka (MSJ) sa zaraďuje do série základných príručiek o slovenčine, ktorými sa má vyplniť citeľná medzera v slavistickej a slovackej literatúre: na základe týchto príručiek stane sa slovenský jazyk známejším aj v širokých kruhoch slavistických a ukáže sa osobitosť slovenčiny v rodine slovanských jazykov. Najvlastnejším zmyslom týchto prác je totiž všestranný vedecký dôkaz o tom, že slovenčina je rovnocenným partnerom v slovanskom svete. Doteraz sa vydali tieto práce: Ján Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I, II, III*, 1956 n.; Eugen Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, 1963; kolektív autorov, *Morfológia slovenského jazyka*, 1966. Pred dokončením je kolektívne dielo *Slovník slovenského jazyka I — V*, 1956 n. a vo výrobe je aj prvý diel *Atlasu slovenského jazyka* (hláskoslovie). Ďalej sa pracuje na *Atlase slovenských hlások* (v Kabinete fonetiky a štruktúrnej lingvistiky FF UKo) a na *Syntaxi slovenského jazyka* (v Ústave slovenského jazyka SAV). Okrem toho sa pripravuje *Historický slovník slovenského jazyka*, ako aj *Fonetika a fonológia spisovnej slovenčiny*. V perspektívnom pláne našich pracovísk je aj *Lexikológia a Etymologický slovník*.

MSJ spracúva morfológickú rovinu stavby súčasnej spisovnej slovenčiny. Teoretické východiská možno nakrátko zhrnúť do niekoľkých bodov.

2. Jazykovú stavbu chápeme ako systém: systémovosť pokladáme za vnútornú vlastnosť jazyka. Zdôrazňujeme tézu, že jazyková stavba je zložitý systém s niekoľkými rovinami, pričom jednotlivé roviny tohto systému sa chápu ako samostatné útvary s osobitnou štruktúrou a osobitným inventárom prvkov. Hovorí sa tu vše aj o systéme systémov. Morfológická rovina jazykového systému je v úzkom spätí s ostatnými rovinami systému, najmä so syntaktickou rovinou a fonickou rovinou, pravda, má veľa vzťahov aj k lexikálnej rovine. Z uvedomovania si týchto vzťahov však nevyplýva preceňovanie zhôd v štruktúre jednotlivých rovín jazykovej stavby: popri izomorfizme dávame teda dosť miesta aj alomorfizmu — tým sa práve zdôrazňuje osobitosť každého čiastkového systému. Každá rovina jazykového systému sa teda chápe ako samostatná a ohraničená; pravda, existujú medzi nimi aj prechodné javy, ktoré potom vykladáme z hľadiska obidvoch príslušných rovín: sú to teda akoby hybridné prvky patriace do prechodných pásem medzi jasne rozlíšenými centrami. Tak posudzujeme napríklad útvary typu *je pre-streté* — majúce znaky analytického tvaru i syntaktickej konštrukcie, alebo útvary typu *volanie / zavolanie* — stojace medzi slovesami a podstatnými menami.

3. MSJ spracúva istú rovinu súčasnej spisovnej slovenčiny: uplatňuje sa v nej teda synchronný pohľad na jazyk. Pravda, tento súčasný stav jazykového systému chápeme ako výsledok vývinu, ako doteraz ostatnú etapu vývinu. V súlade s ostatnými spomenutými prácami o spisovnej slovenčine pokladáme aj v MSJ za túto etapu **ostatných 70 rokov** — teda obdobie od kritického realizmu **podnes**. Z iného hľadiska — najmä pre potreby jazykovej praxe — možno pokladať za súčasnú etapu spisovného jazyka len ostatných 20—30 rokov, t. j. štyridsiate, päťdesiate a šesťdesiate roky, čiže obdobie oveľa kratšie, ako je materiálové východisko MSJ (a podobne aj *Slovníka slovenského jazyka* — SSSJ). Toto širšie obdobie má výhody v tom, že umožňuje lepšie vidieť vývinovú perspektívu spisovného jazyka, ale má nevýhodu zas v tom, že otupuje ostrie normatívneho a štýlového hodnotenia jednotlivých prostriedkov zistených excerpciou písaných textov najmä umeleckého zamerania. V morfológii sa však tento nedostatok neuplatňuje natoľko ako povedzme v lexike, lebo morfológický systém podlieha zmenám oveľa ťažšie a pomalšie ako lexikálny systém, resp. jednotlivé zložky lexiky. Ale i tak badať aj v morfológickom systéme súčasnej spisovnej slovenčiny pohyb: dokladá sa známa téza, že ani v jednom čiastkovom systéme jazykovej stavby niet níhtveho rovnovážneho stavu, preto nie div, že aj v súčasnom morfológickom systéme jesto dosť dynamičnosti. Je to pochopiteľné, veď súčasný stav je

nielen výsledkom doterajšieho vývinu, ale aj východiskom a ohniskom pre budúci vývin.

4. Materiálovým východiskom boli pre MSJ excerpty najmä z umeleckej prózy od kritických realistov podnes, ale prihliadalo sa v dostačujúcej miere aj na excerpty z textov odborných a publicistických, najmä z najnovších desaťročí. Pravda, hovorené prejavy sa uplatnili ako východisko pomerne zriedkavjšie, zväčša v prípadoch, ktoré označujeme ako doklady z úzu. Tieto príklady sa opierajú o objektivizované jazykové povedomie jazykovedca — autora príslušného konceptu (nie sú to doklady zo skutočných hovorených prejavov).

Vari treba uviesť osobitne, že v MSJ sa najviac citujú doklady z diel klasikov a niektorých význačných mladších beletristov a dramatikov. Robili sme to aj preto, že sme v týchto textoch našli celé tvarové bohatstvo spisovnej slovenčiny, ale aj preto, že naša morfológia má — podobne ako iné akademické gramatiky — aj reprezentatívnu a kultúrnu úlohu.

Východiskové kartotéky MSJ sú dostačujúco bohaté na zachytenie každého tvarového a sémantického prvku morfológie, ale treba konštatovať, že od začiatku neboli stavané na zachytenie kvantitatívnej stránky, frekvencie jednotlivých prvkov. Presnejšie vyčíslenie frekvencie je úloha ďalšieho výskumu. Nateraz sme sa museli uspokojiť všeobecnými kvantitatívnymi odhadmi: usilovali sme sa o to najmä tam, kde šlo o menej frekventované jednotky.

5.1. Morfológickú rovinu jazykového systému chápeme ako čiastkový systém vybudovaný na slovných druhoch (*partes orationis*), na morfológických kategóriách a na istých tvarotvorných postupoch. Morfológia je teda v prvom rade náuka o tvaroch slov, v druhom rade aj o slovách, ktoré majú podobnú funkciu ako gramatické tvary. Tu bude azda užitočné — aj preto, aby sa lepšie pochopili niektoré ďalšie prejavy autorov MSJ — povedať niekoľko slov o tom, ako sa v MSJ chápu slovné druhy a morfológické kategórie.

5.2. Slovné druhy (*partes orationis*) sú komplexné lexikálno-gramatické triedy slov vyznačujúce sa istými pozitívnymi lexikálnymi, morfológickými a syntaktickými vlastnosťami. Slovné druhy sú teda najširšie jazykové triedy majúce zástoj v lexike i v gramatike jazyka. Keďže však ide o skupiny slov (slovné druhy), za základné delidlo pokladáme lexikálne vlastnosti slov.

Slovné druhy však nestoja na jednej rovine, lebo sa nevyčleňujú z celkovej slovnej zásoby podľa jediného kritéria. Zoskupujú sa do troch rovín. Najprv sú to *slová-vety*, nediferencované jednotky, zvyčajne jednomorfémové útvary, ktoré sa používajú ako samostatné výpovede (= citoslovčia). Potom sú to *slová-morfémy*, zvyčajne jednomorfémové útvary bez vetnočlenskej funkcie, ale s gramatickým významom (= synsémantické a synsyntagmatické slová, t. j. gramatické slová, a to predložky, spojky, častice). Napokon sú to auto-

sémantické a autosyntaktické slová, zvyčajne viacmorfémové útvary, *slová-
vetné členy* (= substantíva, adjektíva, numeráliá, adverbíá, verbá a pronominá).

5.3. A teraz krátky výklad o tom, ako sa v **MSJ** chápu tzv. morfológické kategórie.

Morfológická kategória (MK) je všeobecný významový prvok auto-sémantických slov vyjadrený ustálenými tvarovými prostriedkami: najčastejšie ide o vyjadrovanie vzťahov tvarmi slova.

Ako vidieť, používame termín morfológická kategória a nie gramatická kategória. Nám sa ukazuje, že gramatická kategória je širší pojem, do ktorého sa dajú zaradiť morfológické kategórie a syntaktické kategórie (ako podradené, užšie pojmy). MK sa týka slova a jeho tvarov, kým SK sa týka konštrukcie a jej formy.

Po tejto terminologickej poznámke vrátime sa ku konštatácii, že obsahom MK je všeobecný význam týkajúci sa celého radu slov alebo aj celého auto-sémantického slovného druhu, a to taký význam, ktorý sa aspoň v niektorých bodoch opiera o skutočnosť, resp. o odraz mimojazykovej skutočnosti. Chceme upozorniť na to, že uvedený všeobecný význam, ktorý je obsahom MK, je vyššou abstrakciou ako lexikálny význam slova: morfológický význam vyrastá z lexikálneho a je navrstvený na ňom, lebo morfológický význam nemôže existovať bez lexikálneho — je to vzťah, kým lexikálny význam je súhrn druhových vlastností vecí samých. Spomenul som, že sa obsah morfológickej kategórie opiera o odraz skutočnosti, pravda, morfológický význam sa kryje s odrazom skutočnosti len do istej miery: stupeň zhody je však pri rozličných MK rozličný. Pri niektorých MK je tento stupeň zhody veľmi malý. Tak povedzme pri mennej kategórii rodu, ale aj pri slovesnej kategórii rodu (genus verbi). Pri iných MK sa však ukazuje širšia korešpondencia medzi obsahom MK a odrazom skutočnosti: tak je to napr. pri MK čísla (numerus) a tiež pri MK spôsobu (modus).

Teraz ešte poznámku o tom, že pri MK dávame dôraz aj na formálnu stránku: každá MK má aj pozitívne a systémové vyjadrenie na tvare slova. Preto tvrdíme, že obsahová stránka nestačí na konštituovanie MK. Povedzme vid (aspekt) nepokladáme za MK, lebo slovesný vid nemá pozitívne a systémové vyjadrenie na forme slovesa. Pravda, vid je slovesná kategória, ale nie MK, podobne ako intencia (zameranie) deja je hraničná kategória lexikálmorfologická. Toto formálne kritérium je rozhodujúce, veď sa pohybuje v oblasti morfológie.

5.4. Pre poznanie jednotlivých MK je dôležité, ako sa prejavujú v stavbe jazyka.

MK prejavujú spravidla členitosť, a to aspoň na jeden binárny protiklad. Ak tento protiklad je privatívny, jeden člen protikladu je bezpríznakový a druhý zas príznakový. Tak je to napríklad pri kategórii slovesného rodu

(genus verbi). V tomto príklade presnejšie ohraničeným členom protikladu je príznakový člen — pasívum. Pri pasíve je medzi slovesom a jemu nadradeným substantívom (zámenom) tzv. *zásahový vzťah*: pri slovese v pasíve počítujeme, že slovesu nadradené substantívum je pomenovaním paciensa akcie (slovesného deja). A všetky ostatné tvary sa chápu ako „nie-pasívum“ čiže ako aktívum (činný rod). Preto napríklad aj pri neosobných slovesách (*prší...*), aj pri tvaroch typu *napršané, zamrznuté (je napršané, bolo zamrznuté)*, aj pri konštrukciách typu *bolo povedané, bolo spomenuté...* hovoríme o aktíve (to znamená, že sa v MSJ nespomína tzv. neosobné pasívum).

Aspoň krátku poznámku o tom, že existujú aj binárne protiklady ekvipolentného charakteru: tu sa MK člení na zložky rovnocennej hodnoty. Napríklad MK modu sa člení na indikatív, imperatív a kondicionál, ktoré sa dajú rovnako presne určiť všetky pozitívne, hoci ich stavíme do binárnych protikladov.

Osobitne chcem uviesť, že *niekedy* je obsah MK bohatšie rozčlenený, takže sa len istým zjednodušením dá chápať ako zväzok binárnych protikladov privatívneho charakteru. Napríklad slovesná kategória času (tempus) sa rozčleňuje na protiklad zhody alebo nezhody slovesného deja s momentom reči a potom na protiklad predčasnosti a následnosti slovesného deja (vzhladom na moment reči).

Pravda, obsah MK sa môže prejavovať aj ako nerozčlenený. V rámci istého slovného druhu nerozčlenený. Vtedy na pozadí príbuzných MK v rámci istého slovného druhu chápeme takúto MK ako neutralizáciu. V slovenčine takto možno chápať MK zhody pri adjektívach a adverbiách: v rámci adjektív je kategória zhody rozčlenená, ale v rámci adverbií je nerozčlenená — je to kategória nulovej zhody, a tou sa práve vyjadruje podstata adverbií ako príznakov príznaku. Táto MK nulovej zhody je práve tzv. „existenčnou formou“ adverbií (vyjadrené podľa A. Isačenka, *Die russische Sprache der Gegenwart*, 1962).

5.5. Tolko bolo treba povedať o tom, ako sa v MSJ chápe otázka kategórií slovesa. Pravda, aj ďalšie kritériá prichádzajú do úvahy, ale o tom podrobnejšie v príspevku Gejzu Horáka, resp. až v diskusii.

6. Žiada sa zdôrazniť, že do morfológie zahrňujeme jednak tvorenie a systematiku tvarov (= paradigmatická morfológia), jednak význam a funkcie morfológických jednotiek (= sémantická morfológia). Na rozdiel od tradičného chápania morfológie zdôrazňujeme práve sémantickú stránku tvarov. Vidieť to napríklad aj na rozsahu jednotlivých partií v rámci niektorých dôležitých slovných druhov. Povedzme slovesám sa venuje vedno 204 strán, z toho paradigmatickej morfológii len 70 strán, čiže iba čosi viac ako tretina. S tým, pravda, súvisí, že rozlišujeme tvar, jeho význam a jeho funkcie a že sa v MSJ nachádzajú aj také veci, ktoré sa tradične zaraďovali do syntaxe.

7. Autorský kolektív vychádzal z uvedených a ďalších téz štrukturalisticky orientovanej jazykovednej teórie, ale okrem toho sa usiloval **nadväzovať na celú domácu gramatickú tradíciu**. Vedome sme chceli **rozvíjať výsledky doterajších výskumov**, pozorne sme rozoberali **výklady slovenských jazykovedcov** — Ludovítom Štúrom počínajúc—, kriticky sme ich hodnotili a konfrontovali sme ich s výkladmi zahraničnej odbornej literatúry. Toto vidieť najmä v monografických prípravných prácach z pera jednotlivých spoluautorov, lebo tam sa spracúvali jednotlivé problémy na základe domácej i zahraničnej odbornej literatúry. Preto sme v MSJ tieto odkazy na pramene vynechali: usilovali sme sa vypracovať si vyvážený vzťah k domácej tradícii aj k súčasnej všeobecnej teórii o jazyku a vbudovať ho do hladkého jednoduchého textu.

S tým súvisí aj **úsilie po normatívnosti výkladu v MSJ**. Hoci základný cieľ vidíme v zaznamenaní, opise, utriedení a výklade všetkých morfológických prostriedkov súčasnej spisovnej slovenčiny, **neváhali sme pripojiť normatívne hodnotenie**, a to na základe kritérií čerpaných z vlastností a zákonitostí slovenčiny.

Dost dlho som obracal pozornosť na **postupy našej dlhoročnej práce**. Hovoril som aj o cieľoch našej práce, aj o jej výsledkoch a nedostatkoch. Niektorí spoluautori MSJ pracujú aj inými metódami — teda MSJ nepokladáme za posledné slovo vo výskume slovenskej morfológie ani my, jej autori, hoci ju pokladáme za dôležitú etapu vo výskume gramatickej stavby slovenského jazyka, za etapu, ktorá zaiste poslúži ďalšiemu bádaniu ako spoľahlivé východisko.

O KORELACIJAMA IZMEĐU POJEDINIH MORFOLOŠKIH KARAKTERISTIKA GLAGOLA I ODREĐENIH TIPOVA PREDIKACIJE U SLOVENSKIM JEZICIMA

MILKA IVIĆ (NOVI SAD)

Činjenica da morfološka struktura glagola ima svojih određenih sintak-
sičkih implikacija nije, razume se, ostala nezapažena u nauci. Međutim,
sam problem još nije zahvatan ni dovoljno obuhvatno ni dovoljno duboko
tako da su izvesne vrlo važne korelacije na tome planu izmicale dosada pot-
puno, ili gotovo potpuno, našoj pažnji. Ja ću ovde pomenuti samo neke bitnije
pojediniosti o kojima bi što pre vredelo i iscrpnije progovoriti.

Slovenski lični glagolski oblici, kao što je poznato, funkcionišu po pravilu
kao minimalni konstituenti rečenice. Ispušta se, međutim, obično iz vida da
ipak apsolutno slobodna sintaksička pozicija (tj. pozicija između dve pauze)
nije rezervisana podjednako za sve lične glagolske oblike. Prezentski oblici
perfektivnih glagola, na primer, ne pojavljuju se van šireg konteksta, odnosno
van kombinacije s kakvim (adverbijalnim) dodatkom, u jezicima u kojima
ne služe za označavanje futura, što eo ipso znači da takve glagolske forme
same po sebi, tj. uzete apsolutno izolovano, ne mogu obrazovati rečenicu
(up. srpskohrvatsko *sedim*, koje jeste rečenica, sa *sednem*, koje nije rečenica)¹.
U stvari, među glagolskim formama trebalo bi u principu razlikovati dve grupe,
jednu u koju spadaju oblici sposobni da funkcionišu kao „slobodni“ predikati,
i drugu u koju spadaju „vezane“ forme,² tj. oblici koji tek u određenom kon-
tekstu funkcionišu kao (predikatski) konstituenti rečenice. Što se tiče podat-
ka o tome da u nekim slovenskim jezicima reparticija „slobodni predikat“/„ve-
zani predikat“ biva, u slučaju prezenta, regulisana morfološkim obeležjem
glagolskog vida, trebalo bi očekivati da se on upotpuni informacijama o tome
na koji se sve način može manifestovati gramatička „vezanost“ markirane
(vidski perfektivne) prezentske forme.

Poznato je da ima slovenskih jezika koji upotrebljavaju infinitiv u apso-
lutno slobodnoj sintaksičkoj poziciji sa funkcijom predikata (up. rusko *molčat!*).
U takvim je slučajevima tip rečenične konstrukcije redovno prediktabilan:

¹ Ovo sam ja već pominjala u odgovorima na pitanja postavljena povodom V među-
narodnog kongresa slavista — zbornik *Slavjanskaja filologija*, Sofija 1963, na str. 86.

² V. o tome opširnije u radu *Non-omissible determiners in Slavic Languages*, Proceedings
of the Ninth International Congress of Linguists, The Hague 1964, 476—479.

u pitanju je modalna rečenica sa „uopštenim agensom“ (s tim da je moguće izvršiti individualizaciju agensa uvođenjem dativnog oblika u rečenični model — up. recimo rusko *vsem tovariščam sobratsja pered školoj*). Inventar tipova proste rečenice u jezicima koji ne upotrebljavaju infinitiv u ovakvoj predikatskoj funkciji siromašniji je bar za jednu strukturalnu mogućnost. Srpskohrvatski, recimo, upotrebljava složenu rečenicu (u kojoj je jedan od dva prisutna predikata obavezno modalnog značenja) tamo gde je u ruskom prosta rečenica s infinitivom i dativom agensa; up. *vsem tovariščam sobratsja... sa svi drugovi treba da se sastanu...* (ako je, međutim, u pitanju označavanje „uopštenog agensa“ onda je moguće uspostaviti konstrukciju *treba* + infinitiv; up. *treba čutati* sa ruskim *molčat*). Svakako bi bilo korisno sakupiti detaljna obaveštenja o tome koliko mogućnost/nemogućnost predikatske funkcije infinitiva zaista bitnije utiče na bogatstvo inventara prostih rečeničnih struktura širom celokupne slovenske jezičke teritorije.

Pojam sintaksičke tranzitivnosti nije uvek precizno definisan, što stvara teškoće u mnogom pogledu. Ako, međutim, i ovde primenimo iste formalne kriterije kao pri definisanju pojmova „personalna rečenica“/„impersonalna rečenica“³, onda će se terminom „tranzitivan glagol“ obuhvatiti samo oni glagolski oblici koji dopuštaju kombinaciju sa standardom (nemarkiranom) formom direktnog objekta — akuzativom bez predloga⁴. Kao što je poznato, glagoli koji znače tranzitivnu radnju mogu da se pojave u kombinaciji s „refleksivnom“ morfemom (u V_e formi). Sudbina (eksplicitne) objekatske dopune je u takvim slučajevima različita, uslovljena pravilima distribucije V_{se} oblika koja važe za dati jezik. Dok se, recimo, u slovačkom zadržava akuzativ (up. *učít sa úlohu*)⁵, u srpskohrvatskom se akuzativ obavezno zamenjuje genitivom (up. *prihvatiti se posla* pored *prihvatiti posao*), što automatski znači (formalno) transformisanje tranzitivne konstrukcije u intranzitivnu. Srpskohrvatski, dakle, spada među one jezike u kojima je prisustvom V_{se} forme predikata neminovno impliciran jedan određeni, intranzitivni, tip sintaksičke konstrukcije. Potrebno bi bilo precizno popisati, širom cele slovenske jezičke teritorije, sve glagole koji znače prelaznu radnju a dobijaju (bilo dosledno, bilo u određenom kontekstu) V_{se} formu, uz podatke o konkretnim mogućnostima obeležavanja odgovarajuće objekatske dopune.

Poznata je činjenica da prisustvo kvantitativnog značenja u glagolskom

³ V. *The syntactic opposition personality vs. impersonality in Slavic languages*. Studia z filologii polskiej i słowianskiej 5, Warszawa 1965, 49—52.

⁴ Ako predikat označimo sa P , akuzativ direktnog objekta sa O_4 , onda se tranzitivnošću odlikuje svaka ona jedinica P koja ima prema sebi varijantu $P + O_4$ (dakle: $P \rightarrow P + O_4$) a intranzitivnošću svaka ona jedinica \bar{P} koja isključuje uspostavljanje ovakve varijante (dakle: $\bar{P} \not\rightarrow P + O_4$).

⁵ O nejednakom tretiranju objekatske dopune u odgovarajućim primerima ruskog i slovačkog jezika govorio je A. V. Isačenko u *Grammatičeskij stroj ruskogo jazyka v sopostavljenii s slovačkim*, Morfoloģija II, Bratislava 1960, na str. 353.

prefiksu (npr. u srpskohrvatskom *na-*) može da uslovi pojavu genitiva *a*) umesto akuzativa objekta (up. *napeći kolača*, *nasušiti šljiva* i sl.) i *b*) umesto nominativa subjekta (*namnožilo se ljudi*, *nakotilo se miševa* i sl.). U oba slučaja pojava genitiva označava bitnu promenu u rečeničnoj strukturi: tranzitivna konstrukcija je zamenjena intransitivnom, odnosno personalna impersonalnom. Ovde, međutim, nema (u svim slovenskim jezicima i dijalektima, pa čak ni u okviru jedne iste jezičke sredine) pune doslednosti (up. u srpskohrvatskom pored *namnožilo se ljudi* i *namnožili se ljudi*), kao što, uostalom, pune doslednosti danas nema ni u distribuciji „slovenskog genitiva“ (uz negirane glagole). I ovde se očekuju minuciozne deskripcije aktuelnog stanja na jezičkom terenu koje bi, pored ostalog, omogućile tačnije sagledanje generiranja pojedinih tipova prostil rečeničnih struktura.

Na kraju bih želela da skrenem pažnju na jednu sasvim specifičnu pojavu koja takođe spada u krug morfološko-sintaksičkih korelacija. U slovenačkom postoji (dosta produktivna) morfološka kategorija glagola obrazovanih s prefiksom *pri-*: *prismejati se*, *prikimati*, *prikašljati*, *prijokati* itd. Njih objedinjuje ista semantička osobenost: oni impliciraju dve radnje koje se vrše istovremeno, jedna znači kretanje po mestu (implicitirano prisustvom ovog *pri-*) druga ono što označava glagolska osnova (up. *prismejal se je v sobu* ‚došao je smejući se u sobu‘, *prikašljala starka zima* ‚došla je kašljući starica zima‘).⁶ Ako u pojam sintaksičke konstrukcije uključimo i neophodnu dimenziju značenja, onda semantička interpretacija glagola obrazovanih po ovom modelu otkriva dva predikata, odnosno činjenicu da postoje dve „duboke strukture“ koje se primenom „generalisane transformacije“⁷ dale, kao krajnji produkt, jednu naizgled sintaksički prostu rečenicu sa morfološki složenim glagolom u funkciji predikata. Trebalo bi obratiti dužnu pažnju ovom fenomenu i potražiti postoje li slične pojave na drugim stranama u slovenskom jezičkom svetu.

⁶ Na ova glagolska obrazovanja upozorio me je prof. dr. Rudolf Kolarič dajući mi i objašnjenje njihovog značenja, na čemu mu i ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

⁷ Termini se ovde uzimaju u smislu onoga što se definiše kao *deep structure* i *generalized transformation* u generativnoj gramatici Chomskog (v. Noam Chomsky, *Topics in the theory of generative grammar*, Current Trends in Linguistics 3, The Hague 1966, 1—60).

K POJETÍ GRAMATICKÝCH KATEGORIÍ SLOVESA
V ISAČENKOVĚ DÍLE GRAMMATIČESKIJ STROJ RUSSKOGO
JAZYKA II
A V KOLEKTIVNÍ PŘÍRUČNÍ MLUVNICI RUŠTINY I¹

ROMAN MRÁZEK (BRNO)

Určité rozdíly v obou dílech jsou přirozeně dány už samým rozličným zaměřením toho i onoho díla, na jedné straně Isačenkova (ve zkratce: GS), na druhé straně kolektivní práce (dále: PM). GS je určen odborníkům, proto obsahuje často především teoretické řešení problematiky. Naproti tomu PM počítá s širokým okruhem uživatelů, dbá na návaznost s dosavadní tradicí a na přístupnost výkladu. Ovšem skutečností zůstává, že zde nejedno místo klade na chápavost čtenáře nemalé nároky, takže mnohem teoretičtější GS nakonec je mnohdy srozumitelnější, lapidárnější.

S tím souvisí druhý obecný rozdíl, jak se jeví výrazně při zpracování slovesných kategorií. GS může budovat své výklady více strukturálně, usiluje všude o uplatňování principu binarismu, nalézání čistých definic invariantního významu. PM pracuje spíše s iuxtaponovaným popisem, bohatou exemplifikací, snaží se o zachycení všech, i drobných, typů. GS je velkorysejší, tu a tam dokonce až na hranicích nezbytné úplnosti popisu.

Celkově jsou slovesné kategorie pojaty v obou knihách takto: GS rozeznává kategorie (a) vlastně slovesné (*sobstvenno glagoľnyje*), kam je řazen vid (+ Aktionsart čili *soveršajemost*) a genus (diateze); ty se projevují u všech sloves a u všech slovesných tvarů bez výjimky; (b) kategorie predikační, totiž osoba (o čísle se nemluví, asi se míní jeho subsumace v kategorii osoby), čas a způsob (modus); projevují se na finitních slovesných tvarech.²

PM dělí slovesné kategorie do dvou tříd: (a) k. nekonjugační a (b) konjugační. K nekonjugačním kategoriím se řadí především vid, ale vedle toho obsahují příslušné partie (s. 152 n.) též výklady týkající se záležitostí slovesné sémantiky: slovesa činnostní a stavová, předmětová a bezpředmětová, zvrát-

¹ A. V. Isačenko, *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim, Morfologija II*, Bratislava 1960. — *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy I*, Hláskosloví a tvarosloví, 2. vyd., Praha 1966.

² Ruský název pro verbum finitum — „ličnyje formy glagola“, „sprjagajemyje formy glagola“ je ovšem vlastně málo přesný, vždyť pod pojmem verba finita máme na mysli vždy též slovesné tvary neosobní, „neličnyje“, „bezličnyje“.

ná, neosobní, pomocná a sponová; celé je to dosti heterogenní, bez výrazné vnitřní perspektivy. Konjugační kategorie jsou podány podle dosavadního úzu, vždy sdruženě po dvou: osoba + číslo, způsob + čas, a na závěr slovesný genus.

Dovolil bych si k tomu obecně připomenout tuto poznámku: Není zajisté bez důležitosti uvědomovat si, že všechny slovesné kategorie nejsou stejně gramatické a ani ne stejně univerzální. Při jejich klasifikaci bychom se vlastně měli pokusit o to, abychom vystopovali jejich hierarchii od obecnějších k méně obecným, dílčím. K univerzálním kategoriím náleží jednak vid (popříp. ještě „Aktionsart“, průběhovitost, nejlépe: *slovesný kon, soveršajemost*) jakožto k. lexikálně-slovotvorná, jednak do určité míry slovesný rod (genus, diateze) jakožto k. morfologicko-syntaktická, avšak domnívám se, že třetí univerzální kategorie, s kterou nutno nově počítat, by byla k. valence (*slovesné mocenství*) jakožto k. lexikálně-syntaktická; patří tam i přechodnost — nepřechodnost a vůbec slovesná intence zprava i zleva. Většina tzv. konjugačních kategorií má charakter morfologicko-syntaktický, lze je proto nazírat jak čistě morfologicky, tak i čistě syntakticky, v podrobnostech se mohou mezi oběma pohledy projevat difference; např. něco jiného je kategorie osoby v plánu morfologickém, něco jiného v plánu syntaktickém.

Celkově tedy podle mého pojetí máme:

1. vid (+ kon), valence, genus — všeobecné kategorie slovesné.
2. čas, modus — vlastní predikační kategorie; v ruštině ovšem nepřímé módy jsou z určité jedinečné časové platnosti vyvázány.
3. osoba, číslo — kongruenční kategorie při predikaci realizované ve větě dvojčlenné.³

Kategorie osoby a čísla

GS zřetelně preferuje k. osoby, proti k. čísla, kterou staví zcela do pozadí. Snad by bylo možno, domnívám se, interpretovat takto: na úrovni morfologické jsou obě kategorie stejně důležité, vytvářejí společně jedinou tvarovou entitu; avšak na úrovni syntaktické je už k. osoby nadřazena, členíc se do opozice 1. + 2. os. ; 3. os., přičemž k. čísla je subordinována. (Syntaktické paradigma není už např. *píšu, píšeš, píše, nýbrž píšu, píšeš, osoba XY píše*, atd.) V GS je 1. + 2. os. hodnocena jako příznaková, proti bezpříznakové 3. os., která nesignalizuje nic o přímé účasti na jazykovém projevu.

Základní rozdíl mezi GS a PM pozorujeme ve věci vyjádření kategorie osoby. Podle GS se v ruštině k. osoby vyjadřuje trojím možným způsobem:

³ K Isačenkovu pojetí slovesných kategorií sr. mj. recenzi L. Ďuroviče (*Druhý díl Isačenkovej porovnávací gramatiky*, Čs. rusistika 7, 1962, s. 228 — 236) a nejnovější studii H. Křížkové v *Travaux linguistiques de Prague* 1, Praha 1964, s. 203—213.

v imperativu synteticky (*piši!*), v indik. přét. a v kondicionálu — analyticky (*ja psal, ja psal by*), v prez. — analytiko-synteticky (*ja píše*). Zdůrazňuje se, že v útvarech typu *ja píše, ty píšeš*... reprezentují elementy *ja, ty*... především fakt morfologický (s. 413). PM naproti tomu zdůrazňuje, že osobu a číslo ruština vyjadřuje koncovkami + syntakticky (s. 179). popříp. pouze syntakticky, totiž v tvarech préterita a kondicionálu.⁴

Při kategorii osoby nutně musíme operovat též s kategorií non-osoby, ta je formálně totožná s tvarem 3. os. sg. neutra. Není to však osoba 3., jak uvádí PM (s. 176—177). Poněkud překvapuje, že GS o neosobních slovesech a o k. ne-osoby vůbec žádný výklad nepodává. Je otázka, zda by do paradigmatu slovesné osoby na úrovni syntaktické neměly být jakožto člen stojící v opozici zahrnuty i neosobní tvary (především typu *píše se, jde se*).

GS i PM celkem obdobně pojednávají o užití tvarů 3. os. plur., 2. os. sg. a někt. jiných ve významu zevšeobecnujícím nebo neurčitém. GS se tu omezuje na informaci pouze nejzákladnější — což lze plně schválit, ježto podrobnější osvětlení funkcí oněch forem představuje již záležitost syntaxe; přesto však zde nemůžeme dobře souhlasit s tím, jako by forma 3. os. plur. bez zájmeného komponentu „oni“ měla pouze význam neurčitého činitele (*neopredelenno-ličnoje značenijsje*, s. 415—416).

Konečně je v GS a v PM dotčena stylistická transpozice osobních tvarů, např. *Nu, kak my sebja čuvstvujem?* — řečeno jedinému adresátu. PM sem přiřazuje také zdvořilostní formu vykání; obecná charakteristika jejího užití je zde však podána málo výstižně, sr. „Pro oslovení osoby, s níž mluvčí není v přátelském nebo příbuzenském vztahu, ruština užívá jako zdvořilostní formy 2. os. množ. čísla“ (s. 178).

Kategorie času

Souvisí těsně s k. vidu.

GS: zde nejvíce vyniká budování interpretace slovesných kategorií na principu binarismu, proti popisně instruktivnímu „ternárnímu“ pojetí PM. Zásadní protiklad dle GS je: préteritum: non-préteritum. Přét. je silný, příznakový člen opozice, zařazení k objektivní minulosti signalizováno; naproti tomu non-prét. je člen slabý, nepříznakový, neboť zařazení k objektivní minulosti nesignalizováno.

Přét. má 2 formy: (a) nedokonavou (*on brosal*); její invariantní, obecný význam je tento: vyjádřeno oddělení (*razobščennost*) od okamžiku promluvy, člen silný, (b) dokonavou (*on brosil*). ta nevyjadřuje, nesignalizuje oddělení

⁴ V této souvislosti by bylo možno připomenout kontraverzi Kopečného s Trávníčkem o synchronní podstatě českých préteritálních tvarů typu *psal jsem, psal jsi* // *psals, psal...*; v Sborník v čest na akad. A. Teodorov-Balan, Sofija 1955, s. 293—300; Slovo a slovesnost 19 (1958), s. 1—18, s. 277—282, a také tamt. 24 (1963), s. 26—29.

od okamžiku promluvy. člen slabý; proto může označovat jak děje od přítomnosti oddělené (děje „aoristové“), tak děje neoddělené („perfektové“).

K neprét. časům náleží formy typu *on brosaĵet, on brosit, on budet brosal*. Binární opozice je zde takováto: *on budet brosal* (oddělení od okamžiku promluvy signalizováno, z toho plyne význam futura. silný člen, tvar analytický); *on brosit + on brosaĵet* (oddělení od okamžiku promluvy nesignalizováno, slabý člen, syntetické tvary přítomní). V nižší instanci pak v poměru *on brosit : on brosaĵet* jde o následující rozdíl: formy typu *on brosit* označují explicitně neaktuální děj. To znamená jednak děj budoucí (avšak už event. začavší, sr. *ja odenus'*), jednak tzv. neaktuální přezens, totiž a) uzuální, b) potenciální, c) dramatický (sem patří případy typu *sobaka kak zaryčít! vtom ten pes tak zavrčel!*). Forma *on brosaĵet* nesignalizuje neaktuálnost. Proto je to jediný tvar, který je schopen označovat procesy probíhající v okamžiku promluvy čili mít význam aktuálního přítentu. Vedle toho ovšem může vyjadřovat i děje neaktuální, totiž a) přezens uzuální, b) kvalifikující, c) definiční, d) potenciální, e) historický, f) anticipační.

PM vychází z nedokonavého přezenta jakožto kategorie bezpříznakové, ta proto může vyjadřovat jak děje objektivně přítomné, tak i minulé a budoucí nebo atemporální (uzuální). Forma typu *on brosit* je hodnocena tradičně jako jednoduchá forma futura, která může označovat vedle dějů budoucích také děje přítomné a minulé; uvádí se podrobný výčet možných případů. Pokud jde o tvary typu *on budet brosal* a *on brosal*, shodně s GS se tu vyzvedá, že mají význam výslovného oddělení od přítomnosti, ať směrem do budoucna či do minula. Forma *on brosil* podle PM má základní funkci označovat děj, který se stal v určitý okamžik minulosti, dále mívá také platnost perfekta (v ruštině více než v češtině, sr. *Skala navisla nad rekoj Skála ční nad řekou*) a ojedinele i děje budoucí (ovšem bylo by třeba dodat, že to už je transpozice, sr. *Nu, ja pošel Tak já pŕjdu*).

Kategorie modu

GS právem zdůrazňuje, že musíme odlišovat od sebe k. modalitu jakožto konstitutivní znak celé věty, od k. modu jakožto formální záležitosti samého slovesa. Ne všechny druhy modalit mají své kategoriální koreláty v rovině modů. Rozeznávají se v obou knihách tradiční 3 mody: indikativ, imperativ, kondicionál (čili konjunktiv).

Indikativ

GS vidí indikativ jako modus základní, „přímý“ (proti imperativu a kondicionálu jako modům „nepřímým“), zcela bezpříznakový. Invariantní sémant-

tika: nijak explicitně nesignalizuje nereálnost děje (s. 473). Tím je postaven do privativní opozice vůči modům nepřímým, které oba signalizují nereálnost děje. To je velmi správné.

Naproti tomu PM u indikativu sice též zdůrazňuje jeho bezpříznakovost, ale formuluje jeho význam pozitivně: označuje děj podle pojetí mluvčího jako skutečný, reálný (s. 182). GS dále staví svou klasifikaci ruských módů na předpokladu, že imperativ je možný pouze v rozmezí 2. a 1. osoby, ježto prý vždy implikuje oslovovací, dialogickou situaci. Tím se liší od indikativu a kondicionálu, u nichž tato vázanost na 1. a 2. osobu není. Tak pak dostává klasifikační systém horizontálně a vertikálně rozdělený podle uvedených kritérií na 4 pole (vyjádření: nevyjádření nereálnosti; vyjádření: nevyjádření omezení rámcem prvních dvou osob), s jedním polem prázdným (s. 474).

PM spojuje těsně obě kategorie, modu a času, do jednoho oddílu, kdežto GS je probírá odděleně; tento druhý postup je vlastně přesnější, neboť: 1) k. času se v ruštině uplatňuje pouze v rámci indikativu; nepřímé mody stojí mimo morfologickou kategorii času; 2) „modální“ významy indikativu jsou vlastně významy jednotlivých jeho forem časových.

Pokud se týče využití indikativu ve významu vybízečím, zdá se, že není přesné klást důraz na perfektivnost slovesa (GS, s. 476); sr. případy jako: *ty budeš pomáhat mamince!*, *mlčíš?!*, *píšeš?!* s neperfektivním slovesem. O indikativu se v GS nalézají tedy pouze zcela stručný, krátký výklad.

Imperativ

GS jej chápe ve zcela úzkém smyslu: imperativ předpokládá dialogickou situaci oslovení, proto spojení typu *pusť on přidět* nemohou být kvalifikovány jako tvary imperativu. V českém mluvnictví se však uznává — a nikoli bezdůvodně — vedle imperativu prostého (*přijď!*) také imperativ opsaný s *ať*, *necht* (*ať přijdeš!*). Soudím, že tyto útvary, právě proto že nejsou omezeny pouze na 3. os. a jsou plně paradigmaticizovány, reprezentují alespoň v češtině specifický druh voluntativního modu v rovině morfologické. PM se k tomu staví méně kategoricky než GS: útvary s *pusť* // *puskaj*, popříp. *ustrnulé* s *da* (*da zdravstvujet*) zařazuje k imperativním tvarům opisným, resp. k imperativním výrazům opisným (s. 205). Ptáme se však, proč ani zde, ani v GS není řečeno, zda lze či ne opis s *pusť* užít i mimo 3. os. (jako máme v češtině *ať se vrátíš včas!*, *ať nezaspíte*).

Kromě těchto opisů leží v centru pozornosti pochopitelně tvary jednoduché (*napiši!*) a složené (*budeme pet!*). GS poukazuje na aglutinativní charakter forem na *-te* (*napišete, idíte...*) a interpretuje spolu s R. Jakobsonem (*Shifters, Verbal Categories and the Russian Verb*, 1957) tzv. tvary imperativu 1. os. plur. jakožto inkluzivní imperativ, tj. vyjadřující výzvu adresovanou

sice osobě 2., avšak s tím, že se na ději hodlá podílet také osoba 1. Tím do-
stáváme opozici imperativních forem inkluzivních : exkluzivních. Také PM
v této souvislosti mluví o výzvě ke společnému ději (s. 205).

GS dále sdílí Jakobsonův názor, že lze vydělit zvláštní modus — „hortativ“
(*pobuditel'naja forma*), v případech typu rus. *napišu-ka jemu piš'mo; daj,*
dumaju, zajdu, kde tedy běží o vybidnutí, jež 1. osoba adresuje pouze sama
sobě.

Zešíroka jsou v GS, a jen stručněji v PM, probrány jevy transpozice impera-
tivní formy. Je to pro ruštinu velmi příznačné (např. *Vse ušli, a ja sidi doma.*
Všichni odešli, a já abych seděl doma; Pridi my ran'se, to polučili by chorošije
biletj. Kdybychom byli přišli včas, byli bychom dostali hezká místa). GS sem
zahnuje i případy typu *Provalis' ja na meste!*, ale odděluje odsud tzv. drama-
tický imperativ, totiž jen vnějškově imperativ, sémanticky však indikativ
(např. *I prisnis' mne v etu noč' pokojnaja matuška. A nezdálo se mi této noci*
o nebožce mamince?)

Kondicionál

GS pokládá za obecný význam tohoto modu to, že explicitně vyjadřuje
nereálnost (nerealizovanost) děje. Podobně PM: „vyjadřuje děj podmětu (?)
jako neskutečný, nereálný, jen možný, nejčastěji podmíněný nebo kladený
jako podmínka (s. 196)“; zde ovšem vadí stylizace: děj *podmětu* — proč takto
zúženě, když se kondicionál týká i dějů bezsubjektových, neosobních?
V ruštině nevyjadřuje morfologicky žádnou určitou časovou platnost, forma
je zde pouze jedna. Částice *by* je poměrně samostatná, jak zdůrazňuje GS i PM,
může vystupovat i ve jmenných větách, ba i při jmenných slovesných tvarech;
GS v petitu (s. 514) právem podotýká, že tyto případy však už přesahují
rámce morfologie.

Jinak o funkcích kondicionálu v samostatných větách pojednává GS velmi
krátce (necelá polovina stránky!), zdá se, jako by ve srovnání s PM (zde 4
a půl stránky) nebylo ani vše potřebné dotčeno; sporné je např. i to, zda lze
kvalifikovat jako vyjádření přání případy typu: *Ty by přilég! Měl by sis*
lehnout! (s. 515). PM zde mluví vhodněji o vyjadřování vybidnutí, rady, uvádě-
jíc větší počet dokladů.

Zajímavé je pojetí GS týkající se modalit „odmítnutého děje“ (*otvergnutogo*
dejstvija), typu *On pripodnjalsja bylo: On čut' bylo ne udaril menja*. Částice
bylo opět není vázána na finitní tvar personálních sloves, sr. *prekrativšijsja*
bylo dožd.

Kategorie slovesného rodu (genus)

V GS podána značně široce (asi 60 stránek!), proti 6 stránkám v PM; roz-
sah v GS narostl také z toho důvodu, že jsou zde mj. vysvětlovány významy

jednotlivých skupin reflexivních sloves (jako jsou: *sobaka kusajetsja, posuda b'jetsja*, atd.), což v tomto pojetí navazuje na bohatou tradici ruského mluvnictví, a také útvary s komponentem *sebja, sebe, soboj*, což vše je v PM zčásti uvedeno v úvodu k slovesným kategoriím vůbec. A také sem GS zahrnuje výklad o tranzitivních a intranzitivních slovesech, ač velmi výstižně připomíná, že to de facto není k. morfologická, nýbrž lexikálně-syntaktická (s. 353 až 354).

Genus je podle GS univerzální slovesná kategorie, objímající všechna slovesa a všechny jejich tvary, bez výjimky. PM vidí věc úzeji, s tím, že některá slovesa stojí mimo opozici aktivum: pasívum, např. slovesa stavová. GS i PM uznávají pro ruštinu pouze 2 slovesná genera: aktivum a pasívum, nikoli ještě medium (*sredne-vozvratnyj zalog*). GS několikrát zdůrazňuje, že reflexivní částice *-sja* má především funkci intranzifikující.

Obě knihy se však liší v zásadním pojetí slovesného rodu: GS vylučuje z okruhu kritérií pojmy *činitel děje* (agens) a *reálný objekt* (cíl) děje, tudíž i moment „zaměřenosti na objekt“. Za vskutku podstatnou uznává pouze relaci slovesného děje ke gramatickému podmětu. Pasívum je pak pro GS silný člen opozice a je pouze tam, kde slovesný děj se podává jako zaměřený na subjekt (s. 355); definice asi poněkud široká. A aktivum znamená vlastně non-pasívum (vztah privativní, nesignalizace zaměřenosti na subjekt). GS pak nutně chápe aktivum ve značně širokém rozsahu, totiž nejen případy jako *sidet'*, ale také *bojat'sja, umyvat'sja*, ba i případy jako *govorilos' ob etom, jde se, ide sa*. Tedy neuznává vlastně bezpodmětné (čili neosobní) pasívum. Je to pojetí do jisté míry diskutabilní; verbis expressis není tam řečeno, jak by bylo třeba hodnotit slovesný genus v konstrukcích typu *s etim bylo uže pokončeno*.

Naproti tomu PM charakterizuje věci takto: aktivum znamená, že činitel děje je subjektem věty, kdežto pasívum máme všude tam, kde činitel děje není subjektem věty. Z toho pak vyplývá celkové širší pojetí pasíva, včetně pasíva neosobního (čili bezpodmětného, k němuž se tu řadí i obraty typu *jde se*). Je to ostatně mnohokrát už u nás diskutovaný problém, nejvhodnější patrně by bylo interpretovat typ *jde se* jako sémanticky aktivní (vyjádření deagentnosti), avšak ryze formálně přece jen těsně spjatý paradigmatickými vztahy s pasívem.

Pokud se týče formálních prostředků, obsluhujících kategorii pasíva, zdůrazňuje se (zvl. v GS), že ruština a o něco méně čeština nemá jednoznačnou pasívní formu. Pasívum reflexivní i opsané s participiem *-no/-to* není vždy výrazově určité, sr. ambígnost tvaru *mojetsja* (ve spojení *malčik mojetsja* — aktivum, ale ve spojení *okno mojetsja* — pasívum). V ruštině pozorujeme, jak je v GS i v PM poukázáno, poměrně těsnou vázanost obou tříd forem na kategorii slovesného vidu (kdežto čeština si vytvořila zvláštní složené pasívní

tvary nedokonavé typu *jsem chválen, laudor*): v ruštině od nedokonavých sloves se tvoří zpravidla jen pasívum reflexivní, kdežto od dokonavých sloves zpravidla jen pasívum perifrastické.

GS pokládá paradigma *Dom postrojen, Dom byl postrojen, Dom bude postrojen* celé za záležitost ryze morfologickou, tj. za tvary analytického pasíva. V souhlase s tím pak při známé oscilaci mezi sémantikou statální (rezultativní) a procesuální kvalifikuje útvar typu *Dom postrojen* jakožto pasivní přezens dokonavého vidu (s. 364—365). To je jistě sporné. PM naproti tomu tento typ hodnotí tak, že se v něm vyjadřuje pouze význam výsledného stavu (s. 211). Něco jiného je typ *Dom postrojen v prošlom godu*, s „procesuálním pasívem“ (v GS s. 365), sr. k tomu čes. *Porada skončena v 18 hod.*; v obou jazycích z dnešního hlediska máme tu spíše co činit s elipson pomocného slovesa *byť, býti* v tvaru préterita.

Na závěr: V celkovém pojetí i v jednotlivostech shledáváme mezi GS a PM nemálo rozdílů, a to i v otázkách leckdy zásadních.

048/
6-21

K POSTAVENÍ MORFOLOGIE V GENERATIVNÍM POPISU JAZYKA

HELENA KŘÍŽKOVÁ (PRAHA)

Na zasedání komise v r. 1964 bylo naznačeno postavení morfologie v rámci generativního popisu jazyka při postupu od nejobecnějších symbolů a vzorců ke konkrétním výpovědím. V referátu F. Daneše a v jiných jeho statích z posledních dvou let se formuluje požadavek systematického zpracování morfologie, v němž by se rozlišovaly morfologické kategorie syntakticky vázané, kategorie syntakticky nezávisle proměnné a kategorie syntakticky závisle proměnné. Pro rovinu základních větných vzorců mají zřejmě dosah kategorie syntakticky vázané — k distinktivním rysům vzorce patří podle Daneše např. přítomnost nebo nepřítomnost objektu — kdežto ostatní kategorie se stávají relevantními až po dosazení do vzorce konkrétních lexikálních jednotek, za nímž následují Danešovy paradigmatické modifikace, tj. např. časové a modální obměny téhož slovesa. Studie, rozpracovávající tyto otázky na konkrétním materiálu, se v ČSSR neobjevily, pozornost „transformacionalistů“ (zejm. rusistů) se soustředila na syntaktickou složku generativního popisu, tj. u morfologických kategorií se omezovala na postavení pádů ve větném vzorci, z morfologických kategorií slovesa pak na kategorii osoby, pokud bylo nutno s ní počítat na rovině transformační (osobní — neosobní konstrukce).

Mnohem systematictější pozornosti se morfologii v rámci generativní mluvnice dostalo v posledních dvou letech v statích R. Ružičky a zejm. v jeho poslední knize *Studien zur Theorie der russischen Syntax**. Kniha není soustavným popisem všech složek syntaktické stavby ruštiny, řada otázek je jen nadhozena. I při této neúplnosti si lze udělat představu o tom, že takový přístup k ruštině jakožto slovanskému jazyku je principiálně možný a plodný. Diskusní charakter knihy a předběžnost formulací však podněcují úvahy o tom, zda by ty či ony jevy nezasluhovaly jiný přístup, který by lépe postihl jejich místo v systému.

Začlenění morfologických pravidel do generování věty, „syntaktizace morfologie“, o níž jako o extrému hovořil v r. 1964 J. Ružička, ukazuje morfologické kategorie zčásti z jiného úhlu, než jsme byli zvyklí je nazírat, a uvádí je do jiných souvislostí. Důležité je, aby při tomto přístupu byly

* Sitzungsberichte der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Jahrgang 1966, Nr. 1.

využity i pozitivní výsledky dřívějšího bádání — viz např. problém invariantního významu kategorie a jejích členů, vztahy mezi členy kategorie a pod.

Vyjdeme-li z rozlišení kategorií syntakticky vázaných, syntakticky závisle proměnných a syntakticky nezávisle proměnných, pak lze o kategoriích verba finita na základě dosavadních výzkumů říci, že jsou jednak syntakticky závisle proměnné (osoba, číslo, rod), jednak nezávisle proměnné (čas, způsob, vid). Takto jsou pojímány i R. Růžičkou, který první tři považuje za záležitost obligátní transformace — příslušné kategoriální významy jsou signalizovány nominálním komplexem, resp. jeho jádrem, u slovesa jde vždy jen o shodu. Způsob a čas jsou hodnoceny z hlediska jejich dosahu pro generování vět. Čas je jen záležitostí komplexu *Aux* (viz pravidla: *PrädPrim* → (*Pv*) *VP*; *VP* → *Aux HV (Advb)*), se způsobem se zčásti počítá v *Aux* (indikativ — kondicionál), zčásti pak se objevuje při rozvíjení *M* (= modalita) po rozložení $\# S \# \rightarrow (M) Nom_0 PrädP$. V rámci fakultativního *M* se totiž objevuje vedle negace, prognosticko-hypoteticko-voluntativních vět (*H*) a tázačích vět (*Int*) imperativ (*Imp*) a hortativ (*Imp^h*), neobsazení *M* pak automaticky signalizuje oznamovací větu:

$$M \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} (Neg) \left\{ \begin{array}{l} (Int) \quad (H) \\ (Imp) \end{array} \right\} \\ Imp^h \end{array} \right\}$$

Toto řešení je cenné např. tím, že ukazuje kombinační možnosti negace a jednotlivých typů vět, a to pouze pokud jde o netransponované kategorie, primární užití tvarů. U sekundárních funkcí může postihnout jen ty, při nichž jde současně o transpozici větného typu, např. o transpozici tázačí nebo oznamovací konstrukce do funkce imperativu, nikoli však např. sekundární funkce samého imperativu, tj. jeho užití v pozici indikativu nebo kondicionálu, které je fakultativní a je vázáno syntaktickým okolím, tj. vyžaduje přesné vymezení podmínek užití. Podobně je tomu u kondicionálu, pro který nejméně typická je pozice v nezávislé větě oznamovací. Fungování kondicionálu ve větách práci, spojené s různými částicemi, lze řešit už v rámci fakultativní modalit *M*. Kondicionálové věty práci mohou také sekundárně zastupovat věty výzvové s imperativem, stejně tak jako zdvořilá otázka s kondicionálem. Užití kondicionálu v oznamovací větě pak lze řešit v souvislosti s problémy souvětí, je vázáno v podstatě na podmínkové a zčásti přípustkové věty a jejich věty řídicí, kondicionál v samostatné větě mimo rámec souvětí předpokládá zpravidla eliminování závislé věty. Považuji za účelné kondicionál v rámci *Aux* nespojovat s préteritem, jež je součástí paradigmatické řady časové indikativní prézens — préteritum — futurum. Homonymie

lového tvaru není dostatečným důvodem pro spojení préterita a kondicionálu na jednom řádku pro alternativní výběr. Chybění partikule *by* v spojkových větách je účelné spojit se zavedením nulového morfému, objevujícího se zákonitě tam, kde *by* je obsaženo ve spojce (*čtoby*). První řádek *Aux* by tedy mohl obsahovat výběr mezi indikativem a kondicionálem.

Pozornosti si zaslouží i jiné případy tvarové homonymie, v komplexu *Aux* vztah dok. prézentu a dok. futura. R. Růžička pracuje jen s dok. prézentem, výběr dok. vidu mu současně vylučuje možnost výběru futura. Přiznání tvarové homonymie dok. futurum — dok. prézens činí zbytečným speciální vyčleňování futura jen pro nedok. slovesa, tj. vybereme-li z první alternativy (= indikativ — kondicionál) indikativ, musíme pak ze tří následujících možností (= prézens — futurum — préteritum) vybrat jednu, přičemž tvarové rozlišení futura — prézentu u nedok. sloves a tvarová homonymie u dok. sloves jsou záležitostí morfonologických pravidel. Výběr časové formy může mít zpětně vliv na slovesný vid — může např. docházet k obligátní neutralizaci vidového protikladu při opakovaném ději vyjádřeném préteritem, k fakultativní neutralizaci v prézentu nebo ve futurum. Podmínky je třeba formalizovat.

S neutralizací vidového protikladu je třeba počítat i při formulování morfonologických pravidel spojených s výběrem té či oné modality, tj. např. při kombinaci negace a imperativu. Nevidím důvodu k rozlišování imperativu a hortativu na základě toho, že hortativ se na rozdíl od imperativu nekombinuje s negací — aspoň pokud se hortativem rozumí výzva k vykonání něčeho společně s mluvčím. 1. pl. tvoří systém tvarů imperativu s 2. sg. a 2. pl. a pokud jde o negaci, chová se přibližně stejně, tj. **dochází** zpravidla k fakultativní neutralizaci vidového protikladu, u 1. pl. **provázené** navíc většinou užitím opisných tvarů: *ne budete mešat*, *dávejte ne mešat*. Na rozdíl od 2. sg. a 2. pl. imperativu nemůže mít **však** 1. pl. imperativu s negací význam varování: (*smotri*) *ne upadě*, (*smotrite*) *ne prostudites* a j. 2. sg. a 2. pl. se od 1. pl. liší zčásti možností užití fakultativního nominativu subjektového, tj. 1. pl. vyžaduje obligátní eliminování nominativu, kdežto 2. sg. a **2. pl.** při primárním užití připouští fakultativní užití *ty*, *vy*. Slovosledné úpravy (postavení *ty*, *vy* za imperativem) vyžadují zavedení fakultativní transformace.

Speciálně je třeba řešit 2. sg. imperativu při transpozici do postavení kondicionálu a dramatického préterita — vždy se **subjektem** kterékoli osoby. Kromě stanovení podmínek výskytu imperativu vůbec je nutno zavést trojí slovosledné pravidlo: 1. **závazné** postavení subjektu před imperativem v konstrukci *Vše ušli, a ja sídì doma*, 2. **závazné** postavení subjektu za imperativem v případě *Přidì mat' vovremja, ničego ne slučilos' by*, 3. fakultativnost slovosledu v případě transpozice imperativu do pozice indikativu. O tom, že

1. typ transpozice je jiného druhu než 2. typ, svedčí např. čeština, jež má v prvním případě kondicionál s *abych* — *abych* za normálních okolností signalizuje vedlejší větu — kdežto v druhém případě je možný infinitiv a nominativ se stejným slovosledem jako v ruštině: *Být tu maminka*, *Vidět tě maminka* apod.

Ukazuje se tedy, že slovesný způsob, čas nebo vid nejsou kategoriemi nezávisle proměnnými. třebaže nepatří ani ke kategoriím syntakticky vázaným v tom smyslu, jak je tomu u pádu substantiv. Jejich výskyt je omezen řadou syntaktických podmínek v širokém smyslu slova. Je zřejmě třeba rozlišovat dvojí stupeň syntaktické vázanosti morfologických kategorií — vázanosti na syntaktické okolí v užším smyslu slova (valence slovesa a pád substantiv) a vázanosti na konstrukci v širším smyslu slova.

DISKUSNÉ PRÍSPEVKY

Eudovít Novák (Bratislava): *Ku gramatickej kategórii osoby*

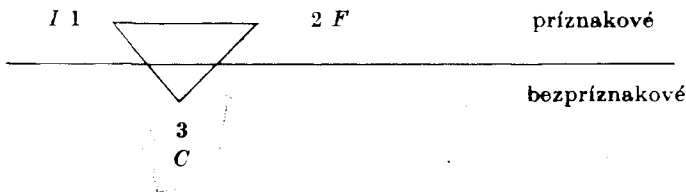
Navrhujem využiť pre riešenie rozličných problémov rozboru jazykovej štruktúry základnú semiologickú analýzu osnovy „začiatok — stred — koniec“, s ktorou sa ináč pracuje v jazykovej teórii i praxi už od antických čias (začiatok, stred a koniec slabiky, slova, vetý ap.). Používam termín „semiologický“, aby sa táto analýza odlišila terminologicky od iných prúdov semiotických v modernej lingvistike. Z hľadiska semiologického možno sa o osnove „začiatok — stred — koniec“ vysloviť v základných troch axiomatických vetách takto:

1. Každý (lineárny) útvar má svoj začiatok, stred a koniec.
2. Koniec je znakom začiatku.
3. Znakový vzťah konca k začiatku uskutočňuje sa prostredníctvom stredy, ktorý je funkciou tohto označenia.

Týmto semiologickým, teda znakovým chápaním osnovy „začiatok — stred — koniec“ dostávame do rúk závažnú metodologickú pomôcku heuristickej povahy, ktorá nám pomôže zjednodušiť nejednu problematiku, alebo vniesť istotu do výberu viacerých výkladových možností, prípadne správnejšie postaviť vôbec jednotlivé sporné otázky v oblasti jazykovej štruktúry, ktorá je par excellence znakovéj povahy.

Tak pri otázke vzájomného pomeru gramatických osôb je jasné, že treba v zhode s dialogickou prapodstatou jazyka vychádzať z prvej osoby, t. j. od vysielateľa, autora prehovoru, ktorý takto reprezentuje mysliteľný i faktický začiatok dialogickej štruktúry prehovoru. Od nej sa ide k druhému protipólu dialogickej štruktúry — k druhej osobe, t. j. k adresátovi, pričom sa z hľadiska subjektívnej perspektívy oboch účastníkov dialógu tieto vzťahy normálne ustavične vzájomne striedajú. Tretia osoba je pojmové rovnako vzdialená od prvej i druhej osoby, lebo obidve tieto osoby pojmové predpokladá. Zaujíma teda takú polohu z hľadiska pojmového, ako zaujíma stred voči začiatku a koncu. Totiž to, o čom sa hovorí, je skutočne v strede medzi prvou osobou, ktorá hovorí, a druhou osobou, ku ktorej prvá osoba takto hovorí. Je v strede nielen abstraktne pojmové, ale i z hľadiska jazykového znaku, ktorý má okrem hierarchicky vyššej pojmovej stránky i hierarchicky síce nižšiu, ale podkladovo elementárnejšiu stránku čisto zvukovú, viazanú na kmitanie vzduchu, produkované artikuláciou rečových orgánov a percipované sluchovými orgánmi obidvoch partnerov, pravda, z rozličnej perspektívy.

Ide tu teda v samom štruktúrálnej základe o ternárnu (trinárnu), teda trojitú štruktúru vnútornojazykovú. Na tomto nespornom fakte nič nemení skutočnosť, že sa takto trojitost môže ďalšou analýzou v duchu Jakobsonovho binarizmu dichotomicke rozkladať postupne na dva elementárnejšie dvojité vzťahy. Povedzme: *A* osobovosť — neosobovosť (1. a 2. os. — 3. os.); *B* osobovosť zasa: *a*) priama, bezprostredná, aktívna účasť na prehovore (1. os.) — *b*) nepriama, sprostredkovaná, pasívna účasť na prehovore (2. os.). Schematicky teda, ak označíme osnovu „začiatok — stred — koniec“ podľa latinských termínov *Initium* — *Centrum* — *Finis* veľkými začiatočnými literami *I* — *C* — *F*, môžeme vzťah troch gramatických osôb znázorniť takto:

Formálny výraz týchto vzťahov je v jednotlivých jazykoch rozličný, niekde riešený pre singulár rovnako paralelne ako pre plurál, niekde zas inakšie pre singulár, inakšie pre plurál, resp. pre duál. Tak napr. v spisovnej slovenčine sa uskutočnila snaha označiť rovnako príznakové osoby, prvú a druhú, i v tvarovom protiklade proti tretej osobe ako osobe bezpríznaковой, a to všade vo finitných tvaroch okrem imperatívu:

v prézente a vo futúre:

pros-i-m — *pros-i-š*
pros-i-∅
 (∅ v pomere k-m i-š naraz)

pros-i-me — *pros-i-te*
pros-ia-∅
 (∅ v pomere k-me i-te naraz)

v préterite (antepréterite)
 a podobne v kondicionáloch (préz. a prét.):

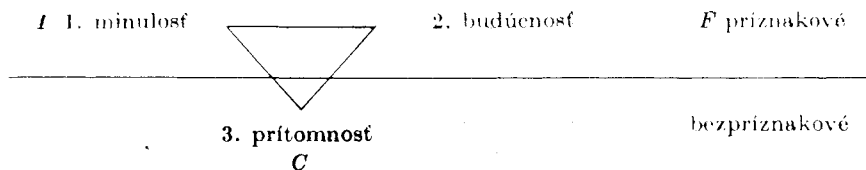
volal∅(bi) som — *volal∅(bi) si*
volal∅(bi) ∅
 (morfematická ∅ v tvare *volal∅*)
 v pomere k-a,-o; slovná ∅ v 3. os.
 v pomere k *som* a *si* v 1. a 2. os.)

volali (bi) sme — *volali (bi) ste*
volali (bi) ∅
 (slovná ∅ v 3. os. v pomere
 k *sme* a *ste* v 1. a 2. os.)

Niekedy môže byť formove vyjadrený naraz vzťah až k dvom osobám. Tak napr. v ruskom imperatívne typu 2. os. sg. *nos'ì* je v koncovom prízvuku formový signálový poukaz na 1. os. sg. ind. préz. *nos'ù*, no v alternante *s'* zas formový signálový poukaz na 2. osobu sg. ind. préz. *nos'is'*. (Porov. niečo podobné v tej istej imperatívnej paradigme v pluráli: v type *pojď'òmtè* je naraz koncovka 1. os. pl. *-m* i koncovka 2. os. pl. *-te*). To je možné iba tak, že pri každom imperatívne 2. osoby sg. ide na významovom pozadí zhruba o toto: „Ja hovorím — tebe hovorím a zároveň ja rozkazujem (zakazujem) — tebe rozkazujem (zakazujem), aby si urobil (neurobil) to a to (povedzme: *Piš!*, totiž aby si písal, alebo *Nepiš!*, totiž aby si nepísal) tak, aby som potom, až sa to stane, mohol povedať, že si to urobil (neurobil), buď okrem mňa len tebe, buď ešte aj niekomu tretiemu (povedzme: (*Už*) *píšeš*, prípadne (*Už*) *píše*; alebo (*Už*) *nepíšeš*, prípadne (*Už*) *nepíše*).

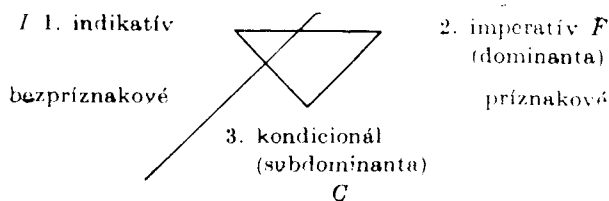
Podobne sa dá spomenutá osnova „začiatok — stred — koniec“ aplikovať na iné ternárne útvary, ako napr. na základnú trojitú časovú osnovu „*minulosť* — *prítomnosť* — *budúcnosť*.“ Z hľadiska fyzického času, ale aj z hľadiska aktuálneho prehovoru prítomnosť je v strede medzi minulosťou a budúcnosťou. Z hľadiska fyzického času niet vlastne — striktné vzaté — o zajstnej prítomnosti, lebo v každom zlomku sekundy sa celý dynamický vesmír i jeho skladobné časti v makrosfére i v mikrosfére ustavične pohybovo preskupujú, takže sa priam pohybovo rúti z minulosti do budúcnosti. Z hľadiska aktuálneho prehovoru jestvuje subjektívne podľa situácie rozlične dlhá miera času, čo sa hodnotí medzi dialogizujúcimi osobami ako prítomnosť, teda časový úsek, z perspektívy ktorého

sa potom hodnotí ako minulosť všetko, čo sa už stalo, a budúcnosť čo sa ešte len stane. Schematicky teda:

Takto už prosto z centrálnej polohy prítomnosti možno pojmovo pochopiť, že prítomnosť musí mať v sebe niečo i z minulosti a niečo i z budúcnosti. Nasledovne teda, že práve preto môže sa **prézent ako bezpríznakový čas významovo transponovať** napr. v spisovnej slovenčine do obidvoch hlavných príznakových časov, teda i do **préterita**, i do **futúra** rovnako, ako sa zas môže použiť všeobecne, napr. **gnómicky** (*Včera si kráčam po Mudroňovej ceste a koho ti nestretnem... — Zajtra idem domov. — Pravda víťazí.*).

Podobne sa dajú interpretovať zhruba aj spôsoby (mody), i keď je v nich vzájomne aj v slovenčine väčšia významová diferencovanosť. **Východiskový** modus je tu **indikatív**, jeho **krajným protipólom** je **imperatív** a medzi nimi je **kondicionál**. Na rozdiel od troch gramatických osôb i na rozdiel od troch základných časov nie je tu **stred totožný** s bezpríznakovosťou, ale naopak **bezpríznakový je začiatok**, teda **indikatív**, a **príznakové sú koniec a stred**, teda **imperatív a kondicionál**. V oblasti príznakovosti je **zas dominantou imperatív** a **subdominantou kondicionál**. Schematicky teda:

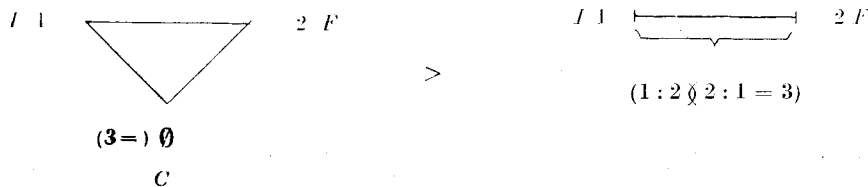

Stredové postavenie **kondicionálu** medzi **indikatívom** a **imperatívom**, ktoré dva spôsoby reprezentujú **začiatok** a **koniec** ako **najkrajnejšie možné modálne protipóly**, je dané teda i **formálne** i **významovo**: z **hľadiska formálneho** ide na rozdiel od **imperatívu** iba s **troma syntetickými tvarmi** pri **kondicionáli** naopak o **plné paradigmy** a až o **dva časy**, ďalej o **jednoduchší formálny vzťah** k **indikatívnym tvarom** **préterita** a **antepéterita**, čím je **kondicionál ako modus bližší k indikatívu** so **štyrmi plnými paradigmami** (**antepéteritum**, **préteritum**; **prézent**; **futúrum**); **zasa z hľadiska významu**, keďže ide ako pri **imperatíve** o **nereálny dej**, je **naopak kondicionál bližšie k imperatívu**.

Keďže však pre **krajnú možnú tvarovú okypťenosť**, umožnenú v pomere k **indikatívu** **prézenta** práve **apokopou** a **synkopou**, pre **krajne expresívnu apelovú modálnosť** s tým spojenú je **imperatív dominantným príznakovým modom**, je **zas kondicionál ako subdominantný príznakový modus** v tomto zmysle **relatívne bližšie k indikatívu**. **Summa summarum** je teda **kondicionál ako modus výsledne skutočne v strede** medzi **indikatívom** a **imperatívom**.

K **problematike binárnosti — ternárnosti** záverom ešte stručne aspoň toľko. **Plastický model jazyka** (v zmysle **langue** či **kód**) možno si podľa nášho náhľadu **znázorniť** ako

kužel obrátený kruhovou základňou nahor a vrcholom nadol. Pri vrchole tohto kužela, teda celkom naspodku, možno si predstaviť fonologický systém, ktorého členy by boli akoby kaleidoskopicky postupne osvetľované zo spodku, teda od vrcholu kužela, taktó opačne obráteného smerom dolu, v zhode s rozvíjaním zvukovej stránky jazykového znaku lineárneho charakteru pri konkrétnom prehovore. Hneď pri fonologickom systéme v najbližšej štrukturálnej vrstve smerom ku kruhovej základni kužela, umiesteného hore, by sme si mohli predstaviť nominatívne tvary osobných zámen, potom hneď ďalšie ich tvary i ostatné zámená. Len potom nasleduje oblasť slovesa a po nej ostatná oblasť nomen (substantívum, adjektívum a číslovky) a postupne oblasti ďalších slovných druhov. Už i nominatívne tvary osobných zámen v prevažnej väčšine jazykov sú útvarý svojím fonologickým skladosom pomerne jednoduché (najčastejšie jednoslabičné kombinácie kons. + vok., alebo vok. + kons., prípadne kons. + vok. + kons., alebo vok. + kons. + vok., niekedy dokonca len vok.) a zväčša jednomorfémové. Preto i pre zvláštny, prevažne vágne deiktický a perspektívne prenosný význam sú najbližšie umiestené pri samom fonologickom systéme. A tak už v tomto najelementárnejšom čiastkovom pod-systéme jazyka je ternárnosť. Táto trojitosť osôb presahuje potom kongruenčne i do najbližšie umiestenej oblasti slovesa, kde je okrem osôb uplatnená v takej slovenčine a ešte väčšmi v češtine a v ruštine i v troch základných časoch i v troch spôsoboch. Keď žil ešte duál i u nás, alebo tam, kde ešte žije doteraz, ako v slovinčine a lužickej srbčine, i táto číselná ternárnosť zvyrazňovala, resp. zvyrazňuje už prv spomenuté ternárnosti (pri osobách, základných časoch a spôsoboch). Tam, kde je teraz binárnosť (napr. singulár — plurál), treba ju hodnotiť na pozadí väčšinovej ternárnosti ostatnej (osoby, základné časy, spôsoby ap.) taktó:

Tu teda stred nie je osobitne formálne vyrazený, ale stotožňuje sa iba so vzťahom medzi singulárom a plurálom ako dvoma číselnými gramatickými kategóriami (v krajnej redukovanosťi ide o dva protikladné útvarý, pričom to tretie je prosto pojmovo obojstranne rovnovážny a teda nerozbitný vzťah medzi nimi).

Jozef Ružička (Bratislava): *Kategória osoby*

Chcel by som zdôrazniť myšlienku, že morfologická kategória sa týka celého radu slov, ba celého slovného druhu, niekedy dokonca aj viacerých slovných druhov. Teda existujú aj také prípady, že sa istá kategória týka iba istých slov, nie celého slovného druhu. Dá sa to ukázať aj na slovesnej kategórii osoby.

O kategórii osoby sa tvrdieva, že sa vlastne dostáva k slovesu od nadradeného substantíva (alebo pronomína) v podmete vety, ale tvrdieva sa aj to, že slovesná kategória osoby má anaforkú funkciu — odkazuje na inú zložku konštrukcie. Obidva výklady majú v sebe kus pravdy, a spoločné majú to, že kategóriu osoby treba chápať vo vete. A vôbec všetky kategórie slovesa treba chápať vo vete, z hľadiska vety, čiže nielen paradigmaticky, ale aj syntagmaticky.

Pri kategórii osoby sa zväčša vychádza z morfološkého rozboru tvaru. A potom sa tvrdí, že všetky slovesá majú osobné prípony, povedzme v slovenčine aj sloveso *pršať* má takú osobnú príponu v tvare *prší*, akú nachádzame v tvaroch iných slovies, napr. *čúši*, *srší*, *slyší*, *kričí* atd. Tento pohľad je však úzky.

Ak totiž prihliadneme aj k syntagmatickým vzťahom, musíme vidieť predsa len zásadný rozdiel. Pri tvare *kričí* v dôraze alebo v expresívnej výpovedi môžeme mať zámenný podmet: *on kričí, aj on kričí, len on kričí, najmä on kričí*... Ale pri tvare *prší* nič také nie je v slovenčine možné. Z toho vychodí, že hoci tvar *prší* morfoložicky rozkladáme tak ako tvar *kričí*, koncová morféma je inej povahy. Možno to vystihnúť vari aj tak, že pri tvare *prší* ide o prázdnu koncovú morfému (alebo podľa M. Ivičovej o formatív), kým pri tvare *kričí* o morfému, t. j. o bilaterálny útvar, o spojenie formy s významom (pravda, nemožno tu hovoriť o samostatnom znaku, ale iba o vydeliteľnej zložke znaku).

Vráťme sa k východisku tejto poznámky, že sa kategórie nemusia týkať celého slovného druhu. Ani kategória osoby sa netýka celého slovného druhu: neosobné slovesá — impersonáliá túto kategóriu nemajú, hoci majú iné slovesné kategórie, ako čas a spôsob.

Pravda, ak hovorím o protiklade osoba — nie-osoba (osobnosť — nie-osobnosť), mám na mysli niečo iné ako protiklad agentnosť — deagentnosť (o čom hovoril napr. M. Grepl na brnenskom syntaktickom sympóziu). Hovorím totiž o neexistencii kategórie osoby pri istých slovesách, ktoré, pravda, možno vyčleniť lexikálno-sémanticky.

Milka Ivić (Novi Sad): *O kategoriji lica*

Morfoložku kategoriju lica (tj. kategoriju manifestovanu u prisustvu finitnog predikatskog nastavka koji ili kongruira s eksplicitno izraženim subjektom ili ne kongruira) treba osvetliti u dva posebna aspekta, a to znači uz primenu dvaju sasvim različitih kriterija. Kriterij (A) se odnosi na obeležavanje identifikovanog/neidentifikovanog agensa, kriterij (B) na izražavanje socijalno nemarkiranog/socijalno markiranog odnosa pomoću morfoložke kategorije lica. Neidentifikovani angens (bilo sasvim anonimno bilo generalisan — u smislu „svi“ odnosno „svako“) obeležava se po pravilu nastavkom trećeg lica (singulara ili plurala, već u zavisnosti od konkretnog slovenskog jezika). Ostala obeležja lica (s izuzetkom prvog singulara koje po pravilu ne biva iskorišćeno u ovoj funkciji) služe za označavanje generalisanog agensa u situacijama koje su stilistički markirane kao kolokvijalne. Po kriteriju (B) u socijalno markirane oblike spadaju oni pokazatelji lica (po pravilu pluralski, upotrebljeni za označavanje pojedinca) čije prisustvo ukazuje na određen socijalni odnos bitan u komunikaciji. Ako se isklučuje specifičnost znana za poljski, standardna slovenska forma učtivosti je *Vi* za drugo lice mesto intimnijeg *ti* (s napomenom da u određenim prilikama, obično pri svadanju, napuštanje dotadašnjeg oslovljavanja sa *Vi* u korist *ti*, ili obratno, uzima vid emocionalno markirane situacije). Upotreba trećeg lica plurala unesto trećeg singulara (*oni* za *on*) svodi se u mnogim slovenskim sredinama na posebnog socijalnog pokazatelja — zadržavaju je samo neobrazovani predstavnici društva. Što se tiče oblika prvog plurala kojim govorno lice sebe označava, ta se forma javlja ili u jeziku intelektualaca u smislu izraza skromnosti (obično u pisanim tekstovima) ili u govoru neobrazovanog sveta kao rezultat hiperkorekcije (na oslovljavanje sa *Vi* pojedinac reagira i zamenjivanjem *ja* sa *mi*).

Jaroslav Bauer (Brno): *Predikační kategorie slovesa a kategorie osoby*

Kategorie určitého slovesa jsou dvojího druhu: (1) Jedny slouží k vyjádření syntaktického vztahu mezi podmětem a přísudkem v dvojčlenné větě, tedy vztahu syntagma-

tického; je to kategorie osoby a čísla, event. též jmenného rodu. Podřízený člen syntagmatu, sloveso, přejímá tyto kategorie od substantiva plněního funkci podmětu, shoduje se s ním. Shoda je tedy způsob vyjádření syntaktického vztahu (podobně jako shoda, rekece a tzv. přímýkání jsou způsoby vyjadřování vztahu determinace), nikoli kategorie. Kategorie, kterých se přitom využívá, můžeme však souhrnně nazývat kategorie shodové. — (2) Druhý slouží k vyjádření vlastní predikace, tj. vzažení predikovaného příznaku ke skutečnosti, k jeho zasazení do času a k zaujetí stanoviska mluvčího k němu. To je kategorie času a modu; k nim se druzí kategorie vidu (ať už ji považujeme za čistě gramatickou nebo lexikálně-gramatickou). Zvláštní povahu má kategorie slovesného rodu.

Z uvedeného vymezení vyplývá, že shodové kategorie se mohou uplatnit jen ve větě dvočlenné, kdežto vlastní predikační kategorie času a modu jsou nutné i ve větě jednočlenné. Kategorie osoby a čísla v užším smyslu není tedy kategorie predikační a není nutným příznakem verba finita. Soudím však, že je správnější širší chápání kategorie osoby, a to jako protikladu osobnosti a neosobnosti; neosobnost se dále nečlení, kdežto v rámci užší kategorie osobnosti se uplatňuje rozlišení tří osob ve dvou číslech, doplněné event. rozdíly v jmenném rodu:

kategorie osoby:

osobnost :			neosobnost :
	sg.	plur.	m. /f./n.
1. os.	+	+	(+)
2. os.	+	+	(+)
3. os.	+	+	(+)

Tvar pro vyjádření neosobnosti je jen vnějškově shodný s tvarem 3. os. sg. neutr.; ve skutečnosti to není ani 3. osoba, ani jednotné číslo, ani neutrum, protože stojí mimo protiklady osoby, čísla a jmen. rodu. Jde tu o pouhou homonymii formy i z hlediska morfologického — o tom svědčí dostatečně nedostatek paradigmatických tvarů u skutečných neosobních sloves. Kdyby zde šlo prostě o tvar 3. osoby, bylo by možno mluvit o jeho dvojí funkci — k vyjádření 3. osoby nebo neosobnosti. Ale zde jde navíc vždy o tvar sg. a neutra, nikoli o třetí osobu vůbec. Jistě zde lze aplikovat výklad o využití bezpříznakového tvaru, ale to se mi zdá dosti umělé.

Rád bych připojil ještě dvě poznámky k zajímavému příspěvku prof. M. Ivičové. (1) Využití mluvnické osoby k vyjádření všeobecného, neurčitého nebo potlačeného osobního činitele je dnes v češtině takové, že se hlavní váha vyjádření přesunula na neosobní reflexivní tvar sloves, který je nutno od 3. osoby sg. odlišit; skutečná 3. os. sg. (a je nutno dodat mask.), kdysi častá, zůstala jen v ustálených srovnávacích výrazech (typu *jako by ho do vody hodil, jako když utne* apod.); v širší míře žije jen v některých nářečích. Zato 3. os. plur. (mask.) je častá. Vyloučeno není ani užití 1. os. sg., srov. např. vojenské: *a šlapu!*, anebo obecně míněné: *když se do něčeho dám, tak to také dokončím*. — (2) Sociální příznakovost osoby a čísla jako projevu úcty k adresátovi projevu nebo i k nepřítomné 3. osobě se u nás historicky měnila. V jisté době pronikalo zdvořilostní užívání 3. osoby místo druhé, a to v obou číslech (*došla mi pro vodu = dojde; prosím jich, aby se nezlobili = prosím Vás, abyste se nezlobili*). Dnes jde však o „sociální příznakovost“ plurálu proti singulu beze změny osoby: *my* místo *já* jako plur. maiestaticus nebo plurál

autorský (ten se vykládá jako projev skromnosti, ale spíše jde o snahu dodat svým výkladům obecné platnosti), Vy místo ty a nespis. někdy i oni místo on (srov. hanácké: naši tatíček kopajó jablůška).

Ján Oravec (Bratislava): *Forma ako kritérium pri vymedzovaní gramatických kategórií*

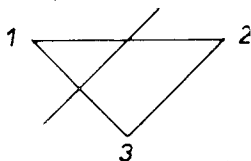
Dôležitosť formy pri vymedzovaní alebo členení gramatickej kategórie možno ukázať na kategórii osoby a na kategórii intencie.

I. Už sa tu tretia slovesná osoba ako základná oddeľovala od prvých dvoch rozmanitými významovými znakmi vo viacerých diskusných príspevkoch. Takéto vymedzenia sú dôležité pre charakteristiku tretej osoby i pre charakteristiku prvých dvoch csôb. No napriek tomu neostáva ani forma bezvýznamným činiteľom pri ich charakterizovaní, ba vymedzuje a hierarchizuje gramatické osoby jednoznačnejšie.

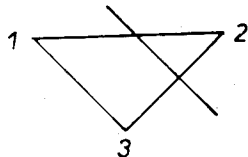
Tretiu osobu ako základnú charakterizuje predovšetkým ten fakt, že sa v nej bez obmedzenia používajú všetky tri rody, napr. niesol, niesla, nieslo, a že sú funkčne plne zafaržené. Zatiaľ v prvej osobe sa využíva len mužský a ženský rod (ja som niesol, ja som niesla), kým stredný rod (ja som nieslo) sa takmer nepoužíva. Podobne v druhej osobe sa bežne používa len mužský a ženský rod, kým stredný rod (ty si nieslo) iba výnimočne, napr. v rozprávkach, v ktorých je zosobnené slnce, vajce a pod. (porov. slovenskú rozprávku Ako išlo vajce do sveta).

Ešte zreteľnejšie vidieť formálnu odlišnosť tretej osoby od prvých dvoch pri zámenách, od ktorých sú slovesné osoby odvodené, kde má tretia osoba až tri formy (on, ona, ono), kým prvé dve osoby len po jednej forme (ja, ty).

Tieto formálne danosti nemôžeme opomenúť, naopak musíme z nich vychádzať. Pripomínam to na okraj rozmanitých delení gramatickej osoby v daktorých amerických a západoeurópskych prácach, kde sa berú za základ delenia predovšetkým významové kritériá a vznikajú binárne delenia na základe protikladu speaker — non speaker

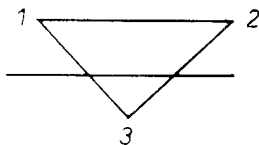

alebo protikladu hearer — non hearer, kým na formu sa neberie dostatočný ohľad.

A predsa forma je najlepším východiskom aj na analýzu obsahu. Jazyk formou nemrhá. Čo sa už raz vyrazilo na forme, to muselo najskôr byť dobre vymedzené v oblasti obsahu. Preto aj pri členení gramatických osôb treba pokladať za základný ten protiklad, ktorý

je zreteľne vyjadrený formou, t. j. protiklad tretej osoby proti prvým dvom, a takéto členenie osôb:

II. Zásadne dôležitým kritériom je forma i pri vymedzovaní slovesnej intencie. Prává časť intencie (subjektová) nie je ani natoľko sporná. Hovorila o nej prof. M. Ivičová v tom zmysle, že subjekt člení na trojaký podľa toho, či je jedinečný a určitý, alebo všeobecný a neurčitý, prípadne vyjadrovaný vetou. Takto to podávame i v našej gramatickej tradícii: No sporná ostáva nadalej ľavá strana intencie, funkcia. Hovorilo sa o nej na brnenskom syntaktickom sympóziu, kde sa pri dvojčlenných vetách za minimálnu štruktúru raz pokladal iba subjekt s predikátom, raz subjekt a predikát s objektom a v niektorých prípadoch i s príslovkovým určením miesta. Táto otázka ostáva i po diskusií otvorená.

Pri jej riešení sa treba chytiť dajakých objektívnejších kritérií, aby sme mohli zistiť, či objekt tvorí súčasť minimálnej vetnej štruktúry, alebo nie. Jedným z takýchto kritérií je gramatická forma, v tomto prípade slovosled. Musíme však brať túto formu až na transformačnej rovine, keď sa veta s objektovým slovesom zmení na nominálnu syntagmu, napr. keď sa veta *Stroj kontroluje človeka* zmení na nominálnu syntagmu kontrola človeka strojom. V tomto transforme nie je dôležité iba to, že sa pôvodný subjekt zmenil na inštrumentál, ale i to, že stojí ako druhý prívlastok až za genitívnym prívlastkom, ktorý vznikol z pôvodného objektu. V slovenčine je totiž poradie prívlastkov pevné. Tak je to i pri zhodných prívlastkoch,* i pri nezhodných prívlastkoch. V slovenčine napr. nie je možné poradie prívlastkoy „zavádzanie do syntaxe deskriptívnych kategórií“, ako je to v ruštine alebo v poľštine, lež iba poradie „zavádzanie deskriptívnych kategórií do syntaxe“. Pri samom nadradenom substantíve stojí prívlastok, ktorý s ním významovo najtesnejšie súvisí. Keď vezmeme akýkoľvek rad prívlastkov, vždy najbližšie pri mene stojí genitív dejového objektu. Z toho vyplýva, že spojenia objektu so slovesom sú tesnejšie než ktorékoľvek iné syntagmy (tesnejšie, ako ukazuje príklad „kontrola človeka strojom“ než spojenia subjektu so slovesom), teda že objekt patrí do minimálnej vetnej štruktúry.

Czesław Bartula (Kraków): *W sprawie niektórych wypadków użycia form osoby i liczby czasownika*

Z bogatých w problematykę referatów wypływa oczywisty wniosek, że dla pełnego zbadania kategorii morfologicznych czasownika i ich stosunku do kategorii syntagmatyczno-predykatywnych danego języka konieczne jest uwzględnienie faktów mowy potocznej i dialektów ludowych. Ograniczenie się tylko do języka literackiego, do języka norm kodyfikowanych nie daje pełnego obrazu stanu rzeczy, bo nie ukazuje tendencji panujących w języku. Postulat powyższy winien być brany pod uwagę przy nowszych

* Poukázal som na to na syntaktickej konferencii v Bratislave r. 1956; porov. Jazykovedné štúdie IV, 1959, 63—72.

opracowaniach morfologii poszczególnych języków słowiańskich; konkretnie mam tu na myśli morfologię języka polskiego.

Sluszenie było zaznaczone (w referacie M. Dokulila), że język jest nie tylko systemem struktur, ale także systemem norm. Systemy norm w poszczególnych językach słowiańskich jednak się różnią. W każdym z nich zachodzi ciągły proces ściągania się dawnych i tworzenia nowych norm, ciągła interferencja języka mówionego (mowy potocznej, dialektów) i języka literackiego. W rozważaniach na ten temat powinny być brane pod uwagę specyfika każdego z języków, panujący zwyczaj i ustalone normy. Gramatyki czy opracowania dotychczasowe nie zawsze w sposób dostateczny przedstawiają dynamikę procesów w języku.

Wydaje mi się bardzo sluszne (w referacie G. Horáka) wskazanie na tzw. sekundarne użycie pewnych form czasownikowych, szczególnie w mowie potocznej, gwarowej, na różnice pomiędzy starszą i młodszą generacją, na zwyczaj językowy, uwarunkowania socjalne itp. Sprawy te wymagałyby jeszcze szczegółowszego omówienia. Często bowiem właśnie te tzw. sekundarne użycia form czasownika są panujące. Są to tzw. „małe systemy“ (mikrosystemy), systemy podrzędne, które z czasem stają się podstawą norm ogólnie obowiązujących. Dlatego też wydaje mi się metodologicznie uzasadnione badanie nawet jednostkowych przykładów szczegółowych, bo z nich wypływają często wnioski natury ogólniejszej.

Na niektóre szczególne wypadki użycia form osobowych i liczby czasownika w języku czeskim i słowackim (w językach literackich i dialektach) zwracali tu już po części uwagę G. Horák i niektórzy dyskutujący. Między innymi chodzi mi o takie zjawiska „małego systemu”, które umownie zwykle się nazywało terminami „tykanie”, „wykanie”, „onkanie”, „onikanie”. Są to zjawiska rodzime polegające na użyciu odpowiednich form osobowych i liczb czasownika w odnośnych jego trybach (modus), przede wszystkim w sytuacjach dialogowych języka mówionego. Dodam, że niesluszne wydaje mi się tłumaczenie „onkania“ wpływem obcym.

W związku z powyższym pragnę pokrótce zaznaczyć, jak wygląda sytuacja w języku polskim na przykładzie użycia osoby i liczby w imperatiwie. Otóż w dialektach polskich rzecz ta przedstawia się bardzo podobnie jak w czeszczyźnie i słowaczyczyźnie. W odniesieniu do odbiorcy apelu regularnie występuje 2. osoba sg. lub pl. Prócz tego w odniesieniu do jednej osoby, lecz starszej, wyżej postawionej społecznie itp. występuje „wykanie“ i „onikanie“. W języku literackim sytuacja jest o tyle różna, że prócz form prostych występują formy złożone imperatiwu, w którym „onkanie“ i „onikanie“ połączone zostało z tzw. „panieniem“; imperativus ten można by nazwać „grzecznościowym“. Schemat jego przedstawia się następująco:

1. niech + pan (pani, panowie, panie, państwo) + 3. os. indic., np. *niech pan (pani) wejdzie! niech panowie (panie, państwo) wejdą!*

2. pan (pani, panowie, panie, państwo) + 3. os. indic. np. *pan (pani) wejdzie! panowie (panie, państwo) wejdą!*

3. 2. os. pl. imper. + panowie (panie, państwo), np. *wejdźcie panowie (panie, państwo)!*

We wszystkich wypadkach możliwe jest dodanie jeszcze na początku słowa *proszę!* np. *proszę, niech pan wejdzie!* itd.

Przedstawiony wyżej sposób wyrażania imperatiwu w mowie warstw wykształconych przeszedł też do języka potocznego szerokich warstw społeczeństwa polskiego. Do gwar ludowych przenika on bardzo powoli, przy czym spotyka się go tylko w odniesieniu do osób pochodzących z miasta i do inteligencji. I tak, np. w dialekcie małopolskim mówi się: *héx pon sénže* obok *héx pon séndom* (plur. maiestaticus). Jest jednak jeszcze jeden typ, który powstał w wyniku skrzyżowania imperatiwu prostego z wyrazem *pan: sóné*

pon! Ten typ szerzy się w ostatniej dobie, zwłaszcza po wojnie, w języku potocznym mowy miejskiej i staje się poniekąd normą według schematu:

2. os. imper. + pan (pani), np. *wejź pan (pani)!*

Z bezpośredniej obserwacji typ ten znany jest mi z terenu samego Krakowa, Krakowskiego i Rzeszowskiego. Wydaje się jednak, że jego zasięg jest znacznie szerszy. Przyszłość pokaże, czy ten rodzaj imperatiwu przyjmie się także w języku literackim, bardziej starannym i w języku pisanym. Zgodnie z tendencją ogólną w języku polskim jest on przecież wyraźnym uzupełnieniem paralelnym do schematu 3. (zob. wyżej). Podobnie jak tam, forma jego jest wynikiem kontaminacji formy prostej 2. os. imper. i formy opisowej typu 1. i 2. (zob. wyżej). Jest to zarazem wynik tendencji uogólnienia systemowego formy 2. os. imper. i uzgodnienia formalnego (kongruencji) formy osobowej czasownika i liczby wobec bezpośredniego odbiorcy apelu. W takiej sytuacji wyrazy *pan, pani* itd. zostają wyraźnie zepchnięte na pozycję zaimków a zarazem wyrazów modalnych z funkcją ekspresywną (*pan ,ty', państwo ,wy'*). Również uwarunkowanie socjalne, które kiedyś grało znaczną rolę w użyciu tego rodzaju form, schodzi na plan dalszy i nie jest przez mówiących brane pod uwagę. Trzeba z naciskiem podkreślić, że olbrzymią rolę modyfikowania funkcji ekspresywno-impresywnej w wymienionych formach imperatiwu spełnia odpowiednia intonacja.

Zasygnalizowane tu przeze mnie charakterystyczne zjawiska języka polskiego wymagają bliższego przebadania tak ze stanowiska opisowego jak też diachronicznego.

Helena Křížková (Prahá): *Kategorie osoby*

K vystoupení J. Ružičky o kategorii osoby poznamenávám, že neosobní tvar *Prší* a 3. sg. *Prší (Prší jim štěstí)* mají společný invariantní význam: signalizují nedostatek vztahu k mluvčímu a adresátovi, pokud jde o vztah k tzv. 3. osobě, je nepříznačový, což umožňuje užití tohoto tvaru jak s významem osobním tak také neosobním. Neosobní slovesa mají kategorii osoby defektní.

Ludovít Novák (Bratislava): *O tretej osobe pri impersonáliách*

K otázke, či pri neosobných slovesách je vôbec oprávnené hovoriť o tretej osobe, som na obranu kladnej odpovedi na túto otázku uviedol paralelu z teórie rýmu. Pri každom rýme je vždy prítomná tak zložka zvuková (eufonická), ako aj zložka rytmická a sémantičná. No podľa rozličných škôl je niektorá zložka dominantná, ostatné dve sú v zostupnej línii čím menejšie, ale predsa ešte reálne prítomné. Tak aj v zmysle klasickej axiomatickej jazykovej trojitosti Bühlerovej *Ausdrück, Appell, Darstellung* sú prítomné pri každej osobe všetky tieto elementárne prvky. No pri tretej osobe najvýraznejšie, pretože dominantne je zastúpená práve zložka znázornenia, teda *Darstellungsfunktion*. A tým je potom ďalej podmienené, že pri neosobných slovesách ustupuje do krajnosti vedomie tretej osoby ako takej. Ale keďže aj pri neosobných slovesách ide koniec koncov o finitné tvary, aspoň z hľadiska formálneho je nad všetku pochybnosť, že tu predsa ide o tvary tretej osoby, protikladné nadto ako tvary iba bezpríznačové proti markantnejším príznačovým tvarom osoby prvej a druhej. A taktó teda jednocelenné vety, majúce podľa môjho ponímania ešte krajne možnú *nulovú syntagmu* (porov. teraz moju štúdiu v Stanislavovom zborníku) typu *Prší. Sneží.*, hoci majú verbum finitum, približujú sa tesne k nominálnym vetám typu *Dážd! Sneh!* Taktó sú ony ako-

by slovnou nálepkou so značnou dávkou exterojazykovej deixie, ako som to bol roz-
viedol už dávnejšie pri viacerých predehádzajúcich konferenčných príležitostiach.

Mihailo Stevanović (Beograd): *O funkcijama glagolskih oblika u predikatu*

Organizatori ove naučne konferencije obavestili su nas da će se na njoj raspravljati o funkcijama glagolskih kategorija u predikatu, pa sam ja i unapred razmišljao o problemima tih funkcija koji nisu dovoljno raspravljani i gde u mišljenjima između pojedinih proučavalaca glagolskih sistema ima najviše neslaganja. A danas smo u referatima kolega G. Horáka (*Predikačne kategorije slovenského slovesa*) i M. Dokulila (*Slovesný způsob v češtině*), koje smo pažljivo saslušali. Čuli dosta zanimljivih zapažanja i stekli sud o gledištima referenata na obrađena pitanja koja su izgradili pristupajući njihovoj obradi svojim metodama. Brojnost obrađenih pitanja i njihova problematika, koji su izneseni u prvom referatu, kako i sam njegov naslov kaže, odveć su opsežni da bi se u njemu moglo ući u sve pojedinosti funkcija brojnih glagolskih sistema. A ni mi ne raspolažemo s dosta vremena da bismo povodom referata u detaljima mogli izložiti funkcije i po jednog od tih sistema. Zato ću ja prilazeći ovome problemu s nešto drukčijom, isključivo sintaksičkom koncepcijom, i ograničavajući se uglavnom na sistem vremena, izneti neke pojedinosti koje zahtevaju potpunije razjašnjenje u okviru kategorija koje nalazimo u učenju našeg učitelja akademika A. Belića. To učenje o trojako: indikativnoj, relativnoj i modalnoj upotrebi svih glagolskih vremena znatnim je delom prihvaćeno u nauci. Ali ne u celini. I možemo reći da nije ni shvaćeno u potpunosti. Ili se bar u nastojanju da se razradi to Belićevo učenje, koje se može svesti na dve kategorije: vremensku, sa potkategorijama indikativa i relativa, i modalnu, — do te mere iskrivljuje da se njegova nesumnjiva vrednost zatamnuje i umanjuje. A dalja razrada toga učenja svakako je neophodna. Neophodno je, prvo, utvrditi da li se sva glagolska vremena upotrebljavaju i vremenski (kao prava vremena i kao relativna, ili samo i jednoj od ove dve vremenske funkcije) i modalno, i koja se vremena u kojoj od tih funkcija upotrebljavaju. Potrebno je, dalje, tamo gde to dosad nije učinjeno, razgraničiti vremensku upotrebu jednu od druge, relativnu od indikativne i tačno definisati nerealizovane, kroz subjektivni stav propuštene, izvršljive procese koji se glagolskim vremenima označavaju. U tome nema istovetnosti gledišta ni kod proučavalaca sintakse glagolskih vremena u srpskohrvatskom jeziku, gde se svi zaklinju na vernost osnovama Belićeva učenja. Za jedne se svaka prošla radnja označena drugim preteritalnim vremenima osim imperfekta i pluskvamperfekta vremenski indikativno određuje (pored ostalih v. J. Vuković, *Sistem srpskohrvatskih vremenskih glagolskih oblika*, Radovi naučnog društva Bosne i Hercegovine XX, knj. VII, 121 i 124.) zato što je prošla u odnosu na vreme kada se o njoj govori. Ali zar za vreme govorenja nisu prošle i radnje što se označavaju imperfektom i pluskvamperfektom, kojima se i za pristalice takvog shvatanja, kao i za nas uostalom, samo relativno vremenski određuju prošle radnje zato što je orijentacioni momenat za njihovo vremensko određivanje neki trenutak u prošlosti. A po našem je mišljenju lako shvatiti da se u primerima tipa: *Pričala mi je mati da je on nekad bio sasvim drugi čovek*, u kome perfekat u drugoj rečenici ne označava radnju prošlu samo za vreme kada se govori, nego radnju koja je bila prošla i u vreme kada je mati pričala, tj. radnju koja se u prošlom vremenu iznosi kao prošla, pa je jasno da je i tu, kao i u drugim takvim slučajevima, perfekat relativno vremenski upotrebljen.

Isto tako aoristima tipa kakvoga je taj oblik u primeru: *Razbolje se Despotović Jovo | u Srijemu u toj zemlji ravnoj* — konstatacija izvršenja procesa razboleivanja Jova

Despotovića vezana je ne za vreme govorenja nego za neko drugo vreme, a naime za vreme u kome je još živeo Jovo Despotović. I taj aorist je tu u brojnim, i bezbrojnim, takvim slučajevima, dakako, relativno upotrebljen — za razliku od slučajeva u kojima se, kao u primeru: *Mi evo pobegosmo u tursku zemlju, ali kuda ćete vi bežati* — aoristom označava radnja izvršena u vremenu govorenja. Iza ovoga jedva da je i potrebno ukazivati na pogrešnost shvatanja da se vremena upotrebljena za bilo koju doživljenu radnju u prošlosti (A. Stojićević) upotrebljavaju indikativno. Približno takvo shvatanje navelo je i P. Sladojevića da (u nekoliko ranijih radova i konačno u raspravi *O osnovnim vremenskim kategorijama upotrebe oblika u sprskohrvatskom jeziku*) imperfekat označi kao vreme koje se može i indikativno upotrebljavati i upotrebljava se i tako. Uzgred ćemo pomenuti da je tako mislio i A. Belić, mada on to svoje shvatanje nije vezivao za doživljenost radnje.

Obrazlaganje indikativnog vremenskog karaktera pluskvamperfekta njegovom rezultativnošću (opet Sladojević, nav. rad, 60) nema svoga opravdanja, iako se ne može poricati da se tim oblikom označava i stanje koje nastaje u rezultatu radnje (u primerima tipa: *Bješe oblak sunce uhvatio* (Njegoš) i *Sneg je bio napadao za jednu sudlanicu* (V. Kaleb), gde se više konstatuje uhvaćenost sunca i za sudlanicu napadali sneg u jednom vremenu i prošlosti, nego sam proces izvršenja radnje koji je svakako bio pre toga vremena. I to iz dva razloga: prvo, što se ne može gubiti iz vida ni sam proces izvršenja radnje, a drugo što i ako se uzme stanje koje je dobiveno u rezultatu izvršenja označenih procesa, ono je opet vezano za jedan određeni vremenski razmak u prošlosti, a ne za vreme govorenja — i ovako i onako pluskvamperfekat, dakle, ostaje glagolski oblik za označavanje relativnog vremena. Napominjemo uzgredno da se rezultativnost značenja ovoga vremena preterano naglašava, i inače, pa i na ovoj našoj konferenciji — na štetu označavanja samog procesa, koje se mora imati na umu kada se govori o vremenskim glagolskim oblicima. A ni pri isticanju označavanja stanja dobivenog u rezultatu izvršenja radnje imenovane glagolskim pridevom, ni u kom se slučaju ne može pluskvamperfekat stavljati ispred perfekta, već obrnuto — treba imati na umu kvalifikativni karakter takvog perfekta kakav imamo u primerima: *Odovud se nad njega nadnijele planine Kablarske, a odonuda Ovčarske, a i odovuda i odonuda su se stijene ovih dviju planina sklopile* (Vuk) i *Brijeg se spuštao s te strane i jednako prelazio u dugi niz povijá, rastakao se nizom točila* (V. Kaleb). Kvalifikativnog pluskvamperfekta, međutim, srpskohrvatski jezik ne poznaje.

Za sve one koji za orijentacioni momenat prema kome se radnje vremenski određuju kao indikativne uzimaju vreme govorenja (a to danas čine svi proučavaoci temporalnih funkcija glagolskih vremena) — mora biti jasno da glagolski oblici što označavaju radnje vezane za koje drugo vreme, a ne neposredno za vremenski razmak govorenja, ne mogu biti indikativne i da su, prema tome, i pluskvamperfekat i imperfekat preteritalna glagolska vremena koja se samo relativno vremenski upotrebljavaju — prvo kao oblik što označava radnju koja je većinom bila svršena ili, znatno ređe, samo bila vršena pre nekog prošlog trenutka, a drugo zato što se njim imenuje radnja koja je takođe vezana za neki trenutak prošlosti, koja se vršila, koja je tekla u tome trenutku. Ovde je, smatramo, potrebno naročito istaći kao suštinu značenja imperfekta: ne da tim oblikom označena radnja nije bila završena u trenutku prošlosti za koji se vezuje, iako je to nesumnjivo tačno, nego da je ona tekla u tome trenutku, i da to doista može biti i trenutak, pravi trenutak, što se potvrđuje primerima tipa: *Kad sam ja izišao na balkon, oni prolazahu ulicom* (izvršenje radnje izlaska na balkon je trenutno). Prema tome imperfekat, kao „prezent za prošlost“, kako je ovaj oblik sasvim tačno definisan od više gramatičara mnogih jezika — s indikativno upotrebljenim prezentom ima zajedničku mogućnost

upotrebe (mislimo na današnje stanje toga pojava u srpskohrvatskom jeziku) samo od imperfektivnih glagola, što ne znači i mogućnost indikativne upotrebe. A ovo zahteva jednu korekciju i u našoj definiciji funkcije ovoga glagolskog vremena, kao i korekciju u definiciji relativnog, istorijskog, odnosno pripovedačkog prezenta. U definiciji oba ova relativno upotrebljiva vremena prilog *naporedo*, koji se obično u njima uzima, treba zameniti prilogom *istovremeno*; ne treba, dakle, govoriti da ona, ta vremena, mislimo, *označavaju radnje koje se vrše naporedo već — radnje koje se vrše istovremeno...* Dve radnje, od kojih je jedna trenutna, a druga teče mogu biti istovremene, ali ne i naporedne, jer je za naporednost potreban tok, a za istovremenost je dovoljan i trenutak. A imperfektom označene radnje nikad nisu trenutne nego teku, duže ili kraće, ali svakako teku, kao što jedna svršena radnja koja se može označavati perfektivnim prezentom za prošlost nikad nije vezana za tačno fiksiran trenutak, već za niz trenutaka, za duži ili kraći period vremena na koji se u govoru misli.

Glagolskim vremenima u predikatu ne pripisuje se samo radnja već se njima označava i osobina, daje se kvalifikacija osnovnog pojma. Glagolska vremena, bar većina od njih, imaju, dakle, i svoje kvalifikativne funkcije, i to vrlo često. I postavlja se pitanje dali i u tim funkcijama glagolska vremena pripadaju kategorijama indikativa, relativna i modusa, samo jednoj od tih kategorija, kako je najprve smatrao A. Belić (u prvim svojim radovima koji se bave ovim problemom) ili svima trima, kako opet A. Belić dolazi do zaključka tamo gde je najjasnije i najpotpunije izložio svoje učenje o tim kategorijama glagolskih vremena i gde konstatuje da u takvoj upotrebi ima pomalo od svake te kategorije (*O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku*, str. 358), ili se u kvalifikativu glagolska vremena upotrebljavaju i indikativno i relativno, kako misli gramatičar bugarskog savremenog jezika Lj. Andrejčein (*Osnovna bugarska gramatika*, Sofija 1942, 218), ili pretežno samo indikativno ili i s primesom modalnosti (kao što smatra N. S. Popelov, koji se bavi pitanjem upotrebe glagolskih vremena u ruskom jeziku). Nas već više vremena zanima ovo pitanje. U svojoj raspravi: *Način određivanja značenja glagolskih vremena* (Južnoslovenski filolog XXII, 1958, str. 46) ja sam izneo svoje mišljenje da se ne nameće potreba ni kvalifikativnu i gnomsku upotrebu vremena klasifikovati kako drukčije već na način kao i kada se njima označava jednostavno vršenje radnje. A odmah zatim sam u svojim predavanjima razgraničio apsolutno i relativno temporalno značenje kvalifikativne upotrebe glagolskih vremena i označio i modalni karakter njihov — tamo, naravno, gde ga ima.

Pošto mi nije poznato da je to drugi ko pre učinio biće, smatram, potrebno da to ovdje iznesem.

Kada se što kvalifikuje realnom i realizovanom radnjom, odnosno radnjom koja se realizuje, ona se, naravno, vezuje za neko vreme. I to se vreme određuje opet bilo prema vremenskom periodu govorenja, bilo prema drugoj kojoj vremenskoj situaciji.

Kad kažemo: *Zemlja se okreće oko svoje osovine*, tim smo izneli jednu osobinu zemlje dali smo njenu kvalifikaciju. To je osobina koja je stalna i nepromenjena od postanka zemlje i biće takva i dalje za sve vreme njenog postojanja, dakle — i u vreme govorenja. pa je, i bez obzira na to što je kvalifikacija zemlje sadržana u njenom okretanju oko svoje osovine takva od iskona do nestanka — prezent tu upotrebljen indikativno, kao što je indikativan prezent glagola u kvalifikativnim rečenicama tipa: *Drina se probija kroz uske klance između Srbije i Bosne; Mišad grize ali po tom gmizje* i sl. Indikativno je upotrebljen kvalifikativni prezent i tamo gde se njim kazuje da neko nešto zna ili ume: *Ona dobro govori nekoliko stranih jezika, lepo peva i svira*, — bez obzira na to što ona o kojoj je reč u samom trenutku govorenja o tome: niti govori kojim stranim jezikom, ni peva, ni svira. Ali ne treba zaboraviti da se u ovim i ovakvim primerima

glagola u prezentu ne iznosi sam proces, nego se konstatuje znanje i umenje, koje je naravno prisutno i u tome vremenu, pa su, jasno je, prezenti kojima se to iznosi, indikativno upotrebljeni.

A ni inače se — ovde smo prinuđeni učiniti jednu digresiju — ne može uzimati sam trenutak ili nekoliko trenutaka govorenja, u kojima stvarno nema nikakve radnje koja se glagolom kazuje, zato što je relevantan ceo, obično dug, katkada i večit, vremenski, period govorenja — „настоящий период“, kako ga naziva ruski sintaksičar I. K. Bunjina, koja zbog ovoga o čemu je sada reč deli momenat govora od njega, predstavljajući opet opravdanost takvog deljenja grafički (v. pored ostalih njen crtež na str. 148. njene studije: Система времен старославянского глагола, Москва 1959). Međutim, nema nikakve potrebe za deljenjem jednog ovog vremena od drugog, kad je to u stvari isto vreme, zato što se drugo uključuje u prvo.

A odsustvo vršenja radnje u samome momentu govora irelevantno je za indikativnu upotrebu oblika prezenta kada se njim, i van kvalifikativne upotrebe, predstavlja proces vršenja radnje koji se po prirodi svojoj vrši s prekidima, a ne samo bez njih. Bunjina i za to daje primere: *Čitam knjigu* i *Pišem knjigu*. (v. na malo pre označenoj strani). Od njih je naročito dobar drugi primer jer još niko nikada proces pisanja knjige nije obavio ne puštajući pero iz ruku, ne prekidajući započeti posao. Pisanje knjige ponekad traje i po više godina, a opet u toku celog vremena dok taj posao traje onaj ko ga obavlja može reći *pišem knjigu*, pa i kada je za više dana, ili i više meseci šak, odvojen od toga posla. Glavno je da je otpočeto pisanje u toku. Predah, pa ni malo duži prekid započetog pisanja knjige od kojeg se nije odustalo, nego se produžava, ne lišava pisca prava da može reći „*pišem knjigu*“, niti tu upotrebljeni prezent lišava indikativnog karaktera. Glavno je da je vršenje prezentom označenog procesa u toku u vremenskom razmaku govorenja koji je skoro po pravilu neizmerljiv. Ali ovo ne važi za sve slučajeve, pogotovu ne za sve slučajeve kvalifikativnog prezenta.

Oblikom prezenta, dakako, označavaju se i radnje koje se vrše i u razmaku govorenja u primerima tipa: *Zrela kruška sama pada*; *On se svaki čas spotakne i padne*; *Kako ko otvori vrata, ona skače kao pomamna, noću u postelji plače i spominje Rajka i Stanišu*. U poslednjem primeru pripovedač S. Matavulj u jednoj svojoj pripoveci iznosi kako osoba o kojoj je reč u vremenskom razmaku govora: *skače, plače i spominje Rajka i Stanišu*, što ona, naravno, ne čini neprestano, nego samo kada neko otvori vrata. Ali ne samo u ovome nego i u prethodnim i svim ovakvim slučajevima — oblicima prezenta daje se kvalifikacija kazivanjem nečega što biva i u vreme govora, ali ne neprekidno i stalno, nego u posebnim prilikama, u posebnim okolnostima. Zrela kruška je uvek sama padala, *pada*, dakako i u vreme kada se govori, a padaće i dalje, ali ne neprekidno, stalno, već samo kad bude zrela, kad sazre. U drugoj po redu rečenici iznosi se da se onaj o kome je reč i kada se o tome govori spotiće i pada, ali ne ni to uvek nego kad nastanu izvesne okolnosti.

Kada se, dakle, vrši stalna i dugotrajna radnja, i ranije i u vreme govora i posle njega, kada se, tj., vrši neprekidno, onda je to indikativni kvalifikativni prezent. A u drugom slučaju, kada se opet i u vremenskom razmaku govorenja vrši neka radnja kojom se, takođe, daje kvalifikacija, ali se ta radnja ne vrši neprekidno nego u momentima kada za njeno vršenje nastanu prilike, i ona se vrši po nekom redu, navici, po sklonosti ili običaju — onda je taj praesens consuetudinis — relativno upotrebljen kvalifikativni prezent. Razlika između prvog i ovog je u tome što prvi, kao pravi indikativni prezent, mogu imati jedino imperfektivni glagoli, a drugi, pored imperfektivnih i perfektivni. To nam potvrđuju već navedeni primeri.

Drukčije odmeravano, od iste osnove mogu se praviti i perfektivni i imperfektivni gla-

goli sa sasvim istim, svakako s istim kvalifikativnim značenjem. Može se reći i: *Zrela kruška sama padne; On se svaki čas spotiče i pada i Kako ko otvara vrata ona skoči kao pomamna i spomene Rajka i Stanišu.*

Mi još želimo potvrditi da kvalifikativna upotreba prezenta može biti i modalna kao u primerima: *Dva loša ubiše Miloša*, gde se oblikom ubiše ne označava nešto što je već bilo, nego se tu u pretpostavci daje kvalifikacija dvojice loših u odnosu na jednog najhrabrijeg, tj. u odnosu na Miloša Obilića, koji je kod Srba simbol hrabrosti. Ili se opet stihom iz Gorskog vijenca: *Tvrd je orah vočka čudnovata, ne slomi ga a zube polomi*, iznosi verovanje u mogućnost da će se pre polomiti zubi nego što se njima slomiti tvrd orah itd. A i pretpostavka i mogućnost su modusi.

Po našem je shvatanju svaka upotreba vremenskih glagolskih oblika ili vremenska (indikativa ili relativna) ili modalna. Modalna upotreba je, dakle, bezvremenska ili da nađemo srećniji izraz — *nevremenska*, ali očevidno nema „vanvremenske” upotrebe. Ovaj termin ruski gramatičari prve polovine i sredine XIX veka (Aksakov, Pavski, Njekrasov i dr.) upotrebljavali su da njima označe svoje neverovanje u sistem glagolskih vremena, koje je kasnije odbačeno kao neosnovano. Ali i kada bi bilo osnova za takvo verovanje, opet bi ispravnije bilo govoriti o bezvremenskom karakteru tih glagolskih oblika. Noviji ruski lingvisti (V. V. Vinogradov, npr. *Русский язык*, 577) termin „vanvremenski” upotrebljavaju za indikativni kvalifikativni prezent, kakav imamo u primerima tipa: *Ptica leti, Riba pliva, Čovek diše na pluća* itd. Takav termin nalazimo i kod I. K. Bunjine (u njenoj već spomenutoj studiji o sistemi vremena u staroslovenskom jeziku) — opet za isti prezent. A tu bi bolje odgovarao termin *seevremenski*. Ali mi ovde nemamo ni za njim nikakve potrebe, a mislim da smo ranije dovoljno obrazložili da je za njega naziv kvalifikativni indikativni prezent jedino opravdan.

Najmanje se može smatrati da je i čim opravdano izuzetno insistiranje na terminu „vanvremenost” da bi se njim označila radnja koja „nema mesta u vremenu, niti stupa u ma kakve vremenske odnose” (P. Sladojević, u *Terminološkim napomenama* ispred Uvoda malo pre pomenute rasprave). Povodom toga termina i njegove definicije, koja je i definicija izvesne upotrebe nekih glagolskih vremena, i povodom primera koji se za takvu upotrebu daju korisno je učiniti nekolike napomene. Najpre, može se reći da je taj termin potpuno neosnovan, i antidijalektičan je, jer nema ničega što je moguće, pa ni ma kakve moguće radnje koja bi bila van vremena i koja ne bi imala mesta u vremenu. Prema tome, nema, i ne može biti, radnje (niti stanja, ni osobine) koja bi bila van ikakvih vremenskih odnosa, a svi primeri koji se tamo za bilo koji glagolski oblik daju (na str. 30 i 31) jesu primeri za modalnu upotrebu tih oblika: *Pruži mi čuturu i reče da joj nazdravim, Hoću veli, da obradujem nanu; Niko nije imao računa da se mnogo i dugo govori. — Zašto mi, brate, ne dođeš? — Kakva vjera da se s ovom mjeri? A otkud ti da se nakaniš u mehanu? Kako ih se drugi bojat neće kad mošaše oblagati dužda? Kako će se svenarodna žrtva bez oblaka dima učiniti? Stojan skide kapu i gotov bješe poljubiti zeta u ruku.*

Napominjući da ni modusi nisu van vremena, pa čak ni bez vremena, samo što to nije vreme vršenja, odnosno izvršenja radnje (ako do njega dođe, naravno), koje se kazuje nekim glagolskim oblikom, nego upravo vreme ličnoga stava koji se tim oblikom označava, — mi skrećemo pažnju na to da je skala tih modusa — to nije teško osetiti — vrlo široka: od imperativa, kondicionala i potencijala, preko optativa, koncesiva, dubitativa i konjuktiva, kojih je kao posebnih oblika davno nestalo iz jezika, do modusa za nameru, za sumnju i pretpostavku, za gotovost na vršenje i izvršenje radnje, kao i za sigurnost da će se radnja vršiti i izvršiti, tako da se oni ne mogu iskazati sa samo dva sačuvana

oblika (oblikom imperativa i kondicionala). Zato tu postoji vrlo široka mogućnost označavanja različenih ličnih stavova pored ostalog i — oblicima glagolskih vremena.

Tako mi ovim dolazimo do kategorije modusa, glagolskih načina, o kojima je detaljno govorio M. Dokulil u svome referatu, povodom kojeg ja bih ponovio da se izražavanje raznovrsnih ličnih stavova ne može iscrpiti samo oblicima imperativa i potencijala (mi uzimamo ovaj širi termin mesto termina *kondicional*) i zato u proučavanju funkcija glagolskih kategorija sintaksičku koncepciju pretpostavljamo morfološkoj — u proučavanju svih glagolskih sistema, čak i u proučavanju glagolskoga vida, koji je više od svih drugih morfološko-semantički sistem. Pogotovu ja ne mogu prihvatiti svodenje glagolskog roda na svega dve kategorije, na kategorije aktiva i pasiva, kao što nikad nisam mogao prihvatiti Fortunatovljevo mišljenje da je glagolski rod u povratnosti i nepovratnosti. To je apsolutizovanje morfološke koncepcije posebno u proučavanju glagola. U svoja dva rada posvećena ovome problemu: *Glagolski rod i pitanja u vezi s njim* (Glas Srpske akademije nauka i umetnosti CCLL, knj. 6, Odeljenja literature i jezika, 1961) i *Problem glagolskog roda i povratni glagoli u srpskohrvatskom jeziku* (Južnoslovenski filolog XXV, 1962) ja sam izneo svoje shvatanje prema kome suština glagolskog roda nije u ovome ili onome obliku, već u funkciji i ulozi subjekta u glagolom označenom procesu i u odnosu objekta prema subjektu toga procesa. Ovdje ću samo postaviti pitanje šta ćemo s glagolima semantičkog tipa: *venuti*, *čeznuti*, *béleti* (postajati beo), *patiti*, *tugovati*, *nadati se* i brojnim drugim — u koji ćemo ih glagolski rod ubrojiti? Posebno postavljam pitanje: da li je *venuti* aktivan ili pasivan glagol? Za nas nije ni prvo ni drugo nego nešto srednje. To je svakako *medij*. Glagoli su, prema tome, za nas trojakog glagolskog roda. A glagolski rod je pouzdano moguće odrediti samo u kontekstu, u jezičkoj situaciji. Tu mnogi glagoli, između ostalih i glagol *savijati se* može biti i u aktivu i u pasivu, a i u mediju. Kada se kaže: *Odveć je servilan, pred starijim se savija do zemlje* znači: *duboko se klanja*. Taj glagol je ovdje upotrebljen u aktivu, a u rečenici: *Vetar silno duva, grane se savijaju do zemlje* imamo pasiv. Međutim, u primerima tipa: *Dosta je postario i jako se savio* — isti glagol nije ni aktivan ni pasivan, već medijalan. Tu razliku nije teško uočiti: u prvome slučaju subjekat je aktivan, on svesno i organizovano vrši pokret označen upotrebljenim oblikom glagola *savijati se*; u drugome na gramatičkom subjektu kao stvarnom objektu deluje spoljna sila (vetar), a u trećem proces savijanja se vrši bez ikakve aktivnosti, bez ikakve volje samoga subjekta, a i bez učešća određenog spoljašnjeg vršioca.

Н. Ю. Шведова (Москва): *Выступление по докладу Г. Горака*

В докладе Г. Горака получили интересное освещение разные случаи транспозиции форм глагола. Однако в связи с вопросом о транспозиции форм возникает вопрос, тот или иной ответ на который имеет принципиально важное значение для теории грамматики. Вопрос этот следующий: не организуются ли все эти транспозиции сами в определенную систему, регулирующую своими собственными внутренними соотношениями и уже не зависящую от системы форм глагола как морфологической категории? Иными словами, не перерастают ли функциональные свойства глагольных форм в какие-то новые грамматические качества, т. е. не сформировались ли в современном языке на основе регулярных транспозиций глагольных форм особые категории — уже собственно синтаксические?

Думаю, что, например, по отношению к современному русскому языку, где так наз.

транспозиции форм представлены очень широко, можно подойти к этому материалу именно с такой — синтаксической — точки зрения и наряду с формами глагола как категории морфологической говорить уже о формах глагольного сказуемого как категории синтаксической. Морфологическая парадигма в своей спрягаемой части представлена пятью членами, пятью рядами форм: 1) формами настоящего вр., реализующими категории лица и числа; 2) формами прошедшего времени, реализующими категории рода и числа; 3) формами будущего времени, реализующими категории лица и числа; 4) формами сослагательного наклонения, реализующими категории рода и числа (как известно, вопрос о морфологическом характере соединения типа *читал бы* — спорный; аргументы в пользу „синтаксической“ точки зрения достаточно сильны); 5) формами повелительного наклонения, реализующими категории лица и числа.

Формы синтаксических времен и наклонений (т. е. уже формы сказуемого), образовавшиеся на основе регулярных употреблений (транспозиций) форм глагола, организуются в восьмичленный ряд, в котором каждый из компонентов реализует свои специфические — уже синтаксические — категории. 1) Синтаксическое настоящее — с его разными формами (включая значимый нуль глагольного слова) и собственно синтаксическими значениями (совпадение с моментом речи, „вневременность“, действие в плане прошлого и т. д.), которые представляют собой значения уже не собственно формы глагола (сама по себе эта форма имеет лишь самое отвлеченное значение, выявляющееся из соотношения с формами прош. и буд. вр.), а синтаксической категории — сказуемого и именно как таковые находятся в регулярных соотношениях друг с другом. 2) Синтаксическое прошедшее — с системой его форм и значений (длительность в плане прошлого, перфект, совпадение с другим действием в прошлом и т. д.). 3) Синтаксическое будущее — с системой его форм и значений (действие, совершающееся после момента речи, действие отрицаемое, напр.: *Буду я всякие глупости слушать!* или: — *Иди сюда!* — *Так я и пойду!* и др.). 4) Сослагательное наклонение как синтаксическая категория, в предложениях со значимым нулем глагольного слова организуемая присоединением частицы *бы* (или ее модификаций) непосредственно к структурной основе предложения (*Не думаю, чтобы поожар*). 5) Условное наклонение со своей системой форм (*Пришел бы ты вчера, так мы бы поговорили; Приди ты вчера, мы бы поговорили; Приди бы ты вчера, мы бы поговорили*). 6) Долженствовательное наклонение (*Солдат он и будь солдат; Я ходи на работу, а ты будешь бездельничать?*). 7) Желательное наклонение со своей системой форм, в части которых, наряду с грамматическим словопорядком, собственно формообразующим компонентом является частица (*Пришел бы он во-время! Если бы он пришел! Только бы он пришел! Лишь бы он пришел! Пусть бы он пришел! Вот бы он пришел! Что б он пришел! Хорошо бы он пришел!* — последние три вида — собственно разговорные варианты формы). 8) Повелительное наклонение — со своей системой форм (*Замолчи! Замолчали! Пусть он замолчит! Чтoб он замолчал!*).

Т. о., все перечисленные явления можно рассматривать двояко: или на уровне морфологическом — как транспозиции глагольных форм, или как формы выражения категорий синтаксического наклонения и синтаксического времени. В пользу этой последней точки зрения говорит, с одной стороны, строгая регулярность в организации соответствующих рядов форм и системность их значений, с другой стороны, во многих случаях — полное отсутствие каких-либо связей и соотношений между морфологической формой глагола и синтаксической формой сказуемого (сравни. напр. так наз. транспозиции повелительного наклонения в план значений долженствования или условности).

I. Temporálny systém súčasnej slovenčiny popiera v slavistike tradičné tvrdenie, že zánikom jednoduchých préterít (aoristu a imperfekta) v niektorých slovanských jazykoch zaniklo aj pluskvamperfektum, resp. ak sa zachovalo, je v súčasných spisovných jazykoch tvarom periférnym.¹

V slovenčine pluskvamperfektum typu *bol som písal* po rozpade zložitého časového systému ani nezaniklo, ani sa nestalo knižným archaizmom.² Na rozdiel od češtiny v súčasnej spisovnej slovenčine jeho žriedlom je ľudová reč a okrem toho má dobrú oporu v staršom období spisovného jazyka (často sa vyskytuje hlavne u spisovateľov realistov).

Vari najpresvedčivejším dôkazom toho, že táto gramatická kategória v súčasnej spisovnej slovenčine nie je knižným archaizmom, bude, ak uvediem viac príkladov z ostatnej knihy Rudolfa Jašíka.³ Vylúči sa tým jednostranný výber dokladov a možno tak získať aj dobrý obraz o fungovaní tohto tvaru v súčasnej spisovnej slovenčine. Okrem toho pri doterajšom jeho výskume sa prinášali poväčšine doklady z diel spisovateľov realistov.

Slepec sa už neklania. Už *bol vstal*. Oháňa sa krompáčom. (18) — Je to dobrý človek. Krvavými dlaňami už *bol povymetal* všetku hlinu a práve vtedy, keď búrka zahrmela nad rúbaniskom, posledný raz zatal do koreňa a vyvrátil ho. (19) — Ibaže po búrke, keď dážď prestal, otriasol sa a pribral sa do druhého pniaka. Už *si ho* aj rukami *omacal*. Peň bol veľký. (20) — Furman otočil voz, pniaky naložili a priviezli pred Adamovu chalupu. Pred vrátami, kde už *bola vyšla* mať, vystrojená do hory hľadať syna, stála už hromada vyklčovaných pniakov a mali zasa dva pribudnúť. (26) — To mať kričala na slúžku, čo *sa bola vrátila* z letoviska. Adamovi rodičia mali ešte aj sluhu. (32) — Slepáň *si už bol obliekol* kabát, čiapku si dal na hlavu a paličku si potažkával na dlani. Ľahká *bola pre* jeho ruky. (32) — Nik si ten tieň nepovšimol. A keď všetko vo dvore utíchlo, keď aj dievčisko *bolo ukázalo* materi látku na dvoje šiat a Adamov otec s Adamovým bratom sa už *boli navečerali*, tieň znovu prešiel dvorom. A nikto si ten tieň ani nepovšimol. (42) — Zakráda sa myslou do polí, po roliach chodí a medze preskakuje. A keď už *bol všetko pochodil*, vyletel vysoko, aby videl chotár a v ňom svojich štrnásť roličiek. (59) — Pec. Rodičovská postel pri dverách. Mať už *bola rozdrapila* oči a hľadá na Veronu akosi nechápavo a smutne. Verona sa oblieka. (60) — Lenže tá kolembavá chôdza *bola pomalá*. I muž, čo *bol vyviedol* koňa z maštale, priahal ho tak neochotne, ani čo by bol spal. Aj kôň bol ospalivý. (61) — Juchu-ú! — ho z balvana, prehriateho slnkom. To aby Michal vedel, že je tu, že prišla prvá, ako *bola slúbila* ráno. Michal to vie dobre aj bez volania. (64) — Vo vatre sa to rozpukotalo. Zadymilo. Priložil druhý konár a všetky, čo *bol narezal*, až pozakrýval celé vatrisko. (67) — Chlap *sa bol rozlúčil* a pani učiteľka chceli vojsť do školy. (90) — Ale pridlho sa ihral desaťročný s ich klzkými telami, pridlho vyberal. A keď *si už bol povedal*: — Túto! — a objal jej hlavu a bolo treba z oboch strán jej zapustiť prsty do žabier a potom z celej sily... (102) — Boli iba štyri figúrky, ľudské postavičky, ktoré sa pohybovali od železničnej zastávky a už *sa boli zjavili* na hradskej. — Priviezol ich vlak. (125) — Za čo, Klandúch? — železný hlas sa zamračil, zúžil oči, aby v nich Klandúch nevidel strach, lebo železnému hlasu neschádzali z umu dvaja Amerikáni, čo *sa boli* nedávno *vrátili* do kraja, priniesli akési peniaze a ako počul, chceli kupovať role. (138) — Svoje si povedali a pochodili, takže mu ostala prázdna hlava a viezol sa na voze sám a kukal zahanbene na zadok svojho múdreho koňa. Teu tiež už *bol ustal* vo svojom veselom behu. Prestal ho tešit život. (163)

¹ Pozri naposledy Maria Dejanova. *Imperfekt i aorist v slavjanskite ezici*, Izdatelstvo na BAN, Sofia 1966, 171 n.

² Karel Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, 2. vyd., ČSAV, Praha 1962, 226 „Predminulý čas typu byl jsem psal se vyskytuje také v češtině a ve slovenčině, ale pouze jako knižní archaismus, dále...“

³ Rudolf Jašík, *Čierne a biele kruhy*, Bratislava 1961.

II. Čo podmieňuje existenciu pluskvamperfekta v slovenčine?

Pri riešení tejto základnej otázky, nazdávam sa, je veľmi dôležitý poznatok Sama Czambela, podľa ktorého v slovenčine je istá tendencia po aktívnom slovesnom vyjadrovaní, resp. odpor k pasívu.

Samo Czabel miesto spojení: „je odcestovaný“, „je nevyspatý“, „je narukovaný“ a pod. radí používať: „on odcestoval“, „on sa nevyspal“, „on narukoval“ a pod.⁴

Nie je podstatné, že tu o skutočné pasívum nejde. Dôležité je to, že spojenia (*byť* + prídavné minulé trpné dokonavé), ktoré majú rezultatívny význam, sa odporúčajú nahrádzať činným slovesným tvarom — minulým časom. Zaujímavé je však, že po takejto náhrade minulé čas sémanticky nie je préteritum, lež perfektum. Minulý čas napríklad vo vete *Otec (už) odcestoval* (je odcestovaný) sa nechápe ako dej (fakt) v minulosti, ale chápe sa ako výsledok, výsledok, ktorý je s prítomnosťou spätý, teda má vlastnosti perfekta.

Značí to, že v slovenčine minulé dej chápaný v jeho výsledku, rezultáte (*je odcestovaný*) v pláne prítomného času sa môže aktívne vyjadriť tvarom minulého času s perfektným významom (*odcestoval*).

Platí toto konštatovanie aj pre plánu minulého času?

Neplatí. V pláne minulého času tvar minulého času (*odcestoval*) takýto dej vyjadriť nemôže, pretože v tomto pláne už nemá význam perfektný, ale má význam préteritný.

V slovenčine sa neskúmal perfektný význam tvarov minulého času (v protiklade k préteritnému významu) a jeho vzťah k pluskvamperfektu. Náhrada spojení s rezultatívnym významom typu *je odcestovaný* kategóriami času v pláne prítomného času v porovnaní s plánom minulého času odkryva vzťah pluskvamperfekta k minulému času s perfektným významom:

Plán prítomného času: *je odcestovaný* — *odcestoval*

Plán minulého času: *bol odcestovaný* — *bol odcestoval*⁵

Ukazuje sa, že tvaru minulého času s perfektným významom v pláne minulého času zodpovedá pluskvamperfektum. Z toho vyhodí, že minulé dej, chápaný v jeho výsledku, rezultátne (*bol odcestovaný*) v pláne minulého času sa môže aktívne vyjadriť iba pluskvamperfektom (*bol odcestoval*).

Toto konštatovanie možno dobre ilustrovať na texte ľudovej rozprávky, kde sa striedajú tvary pluskvamperfekta s tvarmi minulého času s préteritným významom:

Raz horko-ťažko vyrobili si z toho prania na jednu meričku zbožia. Pekne si ho zomleli, múku na korytce preosiali a večer zápravu do toho dali, že ešte pred polnocou vstanú toho chleba napieť, lebo už oddávna ani kôrky z neho nevideli. Aj vstali a že dobre bolo skyslo, i zamiesili. Tu už mali pec kúriť, ale v dome ani iskerky ohňa; voliak im bol všetok vyhasol a kresivo stratilo sa im kdesi, že ho konečným koncom nájsť nemohli. Čo bolo robiť? Iba skoro do mesta bežať, ohňa požičať a doniesť. Bežala poň tá najstaršia; ale dlho neprihádzala, a na korytce už hodne bolo skyslo. „Len kde tá moce sa? povie tá stredná a odbehla oproti tamtej, aby posporila sa.“⁶

V tomto texte tvary pluskvamperfekta v pláne minulého času vyjadrujú minulé

⁴ Samo Czabel, *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*, 3. vyd., Martin 1919, 161. Samo Czabel tu hovorí o trpnom stave.

⁵ To platí aj o stavovom perfekte. Napr.:

(už) má napísané — (už) napísal

(už) mal napísané — (už) bol napísal

Pozri uvedené doklady z diela R. Jašíka.

⁶ Pavol Dobšinský, *Prostonárodné slovenské poresti III*, Bratislava 1958, 22.

rezultatívne deje, ktoré možno nahradiť spojeniami: *bolo nakysnuté, bol vyhasnutý/mali vyhasnutý, (už) bolo nakysnuté*.

Ak nahradíme tvary pluskvamperfekta tvarmi minulého času: *nakyslo, vyhasol, (už) nakyslo*, náhrada nebude adekvátna, pretože tieto tvary v pláne minulého času sa správajú ako préteritá, a preto nemôžu vyjadriť rezultatívny význam dejov tak, ako ich vyjadruje pluskvamperfektum.

Sémantická spätosť medzi tvarmi minulého času s perfektoým významom a pluskvamperfektom sa odkryje, keď prevedieme text rozprávky do plánu prítomného času. Ukáže sa totiž, že tvary pluskvamperfekta sa nedajú nahradiť tvarmi prézenta, ale jedine tvarmi minulého času s perfektoým významom. O perfektoým význame týchto tvarov sa možno zasa presvedčiť ich náhradou spojeniami s rezultatívnym významom: *skyslo — je skysnuté, vyhasol — je vyhasnutý/majú vyhasnutý, (už) skyslo — (už) je skysnuté*.

Významová korešpondencia pluskvamperfekta s uvedenými spojeniami, stavovým perfektom a pasívom nasvedčujú tomu, že pluskvamperfektum je jedným z tých prostriedkov slovenčiny, ktorými sa realizuje jej tendencia po aktívnom slovesnom vyjadrovaní. Tu azda treba hľadať hlavnú príčinu jeho existencie v slovenčine.

Ján Horecký (Bratislava): *Miesto antepreterita v sústave slovesných tvarov v slovenčine*

V diskusii o predminulom čase v slovenčine, ktorá prebiehala na stránkach Slovenskej reči,¹ som sa pokúsil ukázať, že v slovenčine nemožno pokladať predminulý čas za osobitný čas, ktorého používanie je tak záväzne regulované gramatickými pravidlami ako napr. v latinčine alebo francúzštine. Podrobnejšie štúdium otázky (najmä G. Horák² a E. Horák³) však ukázalo, že tvar predminulého času, resp. antepreterita sa v slovenčine vyskytuje pomerne často (hoci ešte stále chýba výskum frekvencie antepreterita v porovnaní s ostatnými tvarmi u jedného autora, v jednom diele a pod.) a že treba použiť slovesného tvaru antepreterita aj sémanticky interpretovať. G. Horák⁴ pripisuje tvaru antepreterita tri významy: význam predčasnosti, výsledného minulého stavu a dávnej minulosti.

Vzniká otázka, ktorý z týchto významov je základný, resp. prvotný. Túto otázku možno zodpovedne riešiť len tak, keď sa zistí invariantný význam tvaru antepreterita, daný jeho miestom v systéme slovesných tvarov a súhrnom dištinkatívnych príznakov.

Slovesné určité tvary spravidla (okrem imperatívnych) vyjadrujú čas, preto základným dištinkatívnym príznakom musí byť kategória času. O kategórii času jestvuje bohatá literatúra⁵ a prirodzene aj niekoľko riešení. Všetci autori, ktorí uvažovali o slovesnom čase v slovanských jazykoch, zhodujú sa v tom, že treba rozlišovať tri základné časy:

¹ J. Orlovský, *Predminulý čas v slovenčine*, SR 13, 1947—48, 223—227; J. Horecký, *K otázke gramatických časov v spisovnej slovenčine*, SR 13, 1947—48, 261—268; J. Orlovský, *Znova o predminulom čase v slovenčine*, SR 13, 1947—48, 268—272.

² G. Horák, *K problému predminulého času v slovenčine*, SR 22, 1957, 342—352; *K niektorým tvarom kategórie času a spôsobu v spisovnej slovenčine*, Jaz. štúdie 4, 1959, 175—184.

³ E. Horák, *Predminulý čas v slovenčine*, SR 29, 1964, 286—298.

⁴ G. Horák, *Predikatívne kategórie slovenského slovesa*, JČ 18, 1967, 9—10.

⁵ Porov. aspoň A. V. Isačenko, *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v сопоставленii s slovackim II*, Bratislava 1960, 419—469, najmä 466—469; F. Kopečný, *Základy české skladby*, Praha 1958, 92—96; Ju. Stepanov, *Struktura francuzskogo jazyka*, Moskva 1965, 72—83.

prítomný, minulý a budúci. Rozdiel je však v tom, ktorý čas sa pokladá za základný. G. Horák, F. Kopečný a I. Poldauf pokladajú za základný čas prítomný, A. V. Isačenko perfektum, Ju. Stepanov futúrum. Pri rozhodovaní o tom, ktorý čas pokladat za základný (hoci je to do veľkej miery konvencia), treba vychádzať zo skutočnosti, do akej miery ktorý čas podlieha rozličným transpozíciám. Pretože v slovenčine najmenej transpozícií je pri perfekto, je účelné pokladat perfektum za základný čas. Proti perfekto stojí futúrum a medzi týmito dvoma časmi stojí prítomný, pri ktorom je v slovenčine najviac transpozícií. Ak zhodne s M. Dokulilom⁶ a Ju. Stepanovom konštatujeme, že členenie časov nie je nevyhnutne binárne a že podľa V. Bröndala treba predpokladať aj stredný člen, v ktorom sú príznamy základného a protikladného člena neutralizované, možno slovenské perfektum označiť symbolom *pf*, futúrum symbolom *pf⁰* a prítomný symbolom (*pf pf⁰*). Je tu však možné a rovnako odôvodnené aj iné riešenie. Možno vychádzať zo skutočnosti, že prítomnosť je iba veľmi krátky úsek na časovej osi a že oveľa reálnejšie sa dajú na tejto osi vymedziť pojmy minulého a budúceho. Takémuto chápaniu zodpovedá v slovenčine okolnosť, že tvarmi minulého času sa nevyjadruje budúcnosť, ani tvarmi budúceho času minulosť, ale tvarmi prítomného času sa vyjadruje okrem prítomnosti aj minulosť a budúcnosť. Tieto fakty možno symbolmi vyjadriť tak, že prítomný sa píše symbolom *pf f*, perfekto symbolom *pf f⁰* a futúrum symbolom *pf⁰ f*.

Slovesné tvary z hľadiska vyjadrovania času možno teda vyjadriť napr. takto: *kupoval* — *pf f⁰*, *kupuje* — *pf f*, *bude kupovať* — *pf⁰ f*.

Druhou základnou úlohou slovesa je vyjadrovať dej, činnosť a popritom aj výsledok deja, činnosti. V slovenčine sa postupne konštituuje osobitný systém tvarov, ktoré vyjadrujú výsledok deja.⁷ Sú to tvary *mal kúpené* (*pf f⁰*), *má kúpené* (*pf f*) a *bude mať kúpené* (*pf⁰ f*). V celj tejto sústave sa vyjadruje výsledok deja, nevyjadruje sa dej. Ak pre dej použijeme symbol *a* (= actio) a pre výsledok deja symbol *r* (= rezultát), možno všetky tvary tohto systému vyjadriť symbolom *a⁰r*. Je to v protiklade k radu tvarov *kupoval*, *kupuje*, *bude kupovať*, ktoré možno vyjadriť symbolmi *a⁰* (vyjadrujú dej, nevyjadrujú výsledok deja).

Ako vidieť z uvedených príkladov, v rade *a⁰* sú iba tvary nedokonavých sloves, v rade *a⁰r* iba tvary od dokonavých sloves. Chýbajú tu však jednoduché tvary dokonavých sloves. Tvary *kúpi*, *kúpil* možno vyjadriť symbolom *ar*, lebo vyjadrujú aj dej aj výsledok deja: tvar *kúpi* možno interpretovať ako „bude mať kúpené“, tvar *kúpil* ako „má kúpené“. Touto interpretáciou je dané zaradenie uvedených tvarov aj na časovej osi: *kúpi* — *pf⁰ f*, *kúpil* — *pf f*. Do tohto systému treba zaradiť aj tvar antepreterita *bol kúpil*, ktorý možno vyjadriť symbolmi *pf f⁰* a *ar*.

Názorne možno miesto jednotlivých slovesných tvarov v slovenčine zachytiť v tabuľke:

čas / dej	<i>a⁰</i>	<i>ar</i>	<i>a⁰r</i>
<i>pf f⁰</i>	<i>kupoval</i>	<i>bol kúpil</i>	<i>mal kúpené</i>
<i>pf f</i>	<i>kupuje</i>	<i>kúpil</i>	<i>má kúpené</i>
<i>pf⁰ f</i>	<i>bude kupovať</i>	<i>kúpi</i>	<i>bude mať kúpené</i>

⁶ M. Dokulil, *K otázke morfológických protikladů*, SaS 19, 1958, 81—100.

⁷ V. Krupa, *Stavové perfektum v slovenčine*, Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, XI—XII, Bratislava, 1959—60, 47—57. Kategóriu stavu uvádza aj M. H. A. Blanc v štúdiu *Time and Tense in Old French Narrative Prose*, Archivum Linguisticum 16, 1964, 96—124.

⁸ Porov. cit. štúdiu M. H. A. Blanca.

V uvedenej schéme prekvapuje zaradenie perfektného tvaru *kúpil* na časovej osi na mieste *prézenta*. Je však dané s ohľadom na vyjadrovanie výsledku deja platného pre prítomnosť.

Zo zaradenia tvaru *bol kúpil* vyplýva i jeho invariantný význam: vyjadruje výsledok deja platný pre minulosť a všetky ostatné významy, ktoré uvádza G. Horák, treba chápať ako transpozície.

Napokon zo schémy vyplýva, že do sústavy časov treba zahrnúť aj tzv. stavové perfektum a napokon aj slovesný vid. Vidieť z toho, že aj slovesný vid možno pokladať za gramatickú kategóriu, vyjadrujúcu dej v trvaní a dej v dokončení.

V schéme nie je zahrnutý tvar antepreterita od nedokonavých sloves (*bol kupoval*). Je to preto, že tento tvar je v porovnaní s výskytom typu *bol kúpil* veľmi zriedkavý. Ak sa vyskytuje, treba ho vysvetliť ako štylistickú alebo individuálnu zvláštnosť (nezriedka podmienenú aj nárečím).

Záverom treba znova povedať, že miestom slovesných tvarov v našej schéme je daný ich invariantný význam, teda význam, na ktorý sa môžu viazať rozličné druhotné, resp. transponované významy, dané kontextom, štruktúrou vety, individuálnym štýlom alebo žánrom.

Vincent Blanár (Bratislava): *Poznámky k antepreteritu v starších slovenských písomnostiach*

G. Horák odôvodnene konštatoval, že antepreteritum nie je v slovenčine tvar mŕtvny ani hynúci. Doklady z ľudovej reči i zo spisovného jazyka tento náhľad potvrdzujú. No podrobnejšie sa ešte musí preskúmať distribúcia antepreterita v súčasnom i staršom jazyku. Pozornosť zasluhuje otázka, či existujú prípady, v ktorých je použitie antepreterita záväzné. Na vyjadrenie predčasného minulého deja alebo zdôraznenie minulosti môžeme neraz používať lexikálne prostriedky. Jestvujú prípady, že morfológické vyjadrenie je bezpríznačkové a lexikálne sa hodnotí ako príznačkové? Pri osvetľovaní miesta antepreterita v systéme slovenských časov treba prizerať aj na tieto okolnosti.

Antepreteritum v našich písomnostiach 16.—17. storočia nie je príliš časté, ale ani výnimočné. Jestvujúce doklady pomerne dobre potvrdzujú jeho základné použitie.

a) Antepreteritum vyjadruje predčasný dej v minulosti:

Tiezobyl se nam skrze niektere weczy czo sie bolo stalo prweg za/geho rychtarstwty, ktere weczy od/toho czyassu z pokogom staly až do/tohoto czyassu. Mis. — Horná Ždaňa 1577¹. — Coz když sem na žádost gegy vezinil a geho sem przed sebe pozwal, mnie pod swogow conscientiow a _neb swedomym powedel, zie/se byli maliczko mezy sebow pohadali a žie se y hned mezy z sebow smerzili, ale aby on geho mel obrati, zie to neni prawda. Mis. — Bobrovník 1587. — ... pristupili pred nass vplny vrad dne a roku zvrchu položeného, z gedney strani Martin Rumann a strani druhey Lauro Ruma[nn], otec tohože Martina Rumanna, oznamugicze nam, že Martin Rumann odbrždil tu zemu, kteru byl Lauro Rumann, otec geho, pro dal Lanhartowj Rumanowj, ... — Ann. LA, 1598. — ... prosicze nas a zadagicze, abichme zapsaly do/meskich knih/yak ony tomu dost vezinyly, czo otec gegich gednemu kazdemu bratru a gedneg kazdeg sestre na testamente byll poruczyl i kazall daty. Prot. LA, 1581. — ... co/se/totyče tohoto dobreho čloweka z/Welkyho Pola menem Portl, kedy bol pryssol do/Kowaryč pre/nektere swe wecy s/Sčyssmar Andrassom s/poctyweho mesta Sstawnyce, kupyly sme spolu na/Babe nekolko klatow wčyl, kedy sme se počaly pryprawowaty, ... Mis. — Kowarice 1670. — ... prosim was, zebi/ste nemaly zabanost groz/toho zločenca zo Ssteffultowa, Schoroweg

¹ Doklady sú z kartotéky pre historický slovník slovenského jazyka, ktorá je v oddelení dejín slovenčiny Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.

zat, ponewacz us sedel wlete, czuo cysarskeg huty byl pokradol. Mis — Banská Štiavnica, zač. 17. stor. —

b) Dávna alebo zdôraznená minulosť. Sloveso je v dokonavom alebo nedokonavom vide. (Niektoré deje vyjadrené antepreteritom možno chápať ako predčasné.)

To wiem, że Domanizanie zagaly bily dobitek poczarowsky, ale newim, z kterege prziciny. Adm. práv. — V. Zálužie 1617—1619. — Czo se pak doticze puol domu a strany tey, kteruz nebohy Ondruss byl prodal swemu sinowy mladeziemiu, to gest Yakubowy na ten sposob, yak sweczy testame[nt] tohoze Ondrusse. Prot. LA, 1579. — Ze su wstúpili mezy nich dobry lide a mezy nimy dokonali su, ze se z statkem wrchnym na dwoge spolu rozdielili, za drobny pak statek, czo byl zostal, tak dokonali a wdzielali... Prot. LA, 1537. — Y powedel my, že giż ten testamenth dietky od druheg matky russitj a pohybowati chtegy a že ony żadagy, aby gim tych čztyry woly y z/wozem, czo mu bol otecz za sweho žiwota dal, nawratil. Mis. — Šášov 1586. — Dobre som powedom, že Drienowu horu tak recżenu Poczarowania až po potok, kteri idie od Zawadki, użiwali, nebo tam w Poczaroweg ia sem messkal, wapeniczu giż, kdj se dopalowati mela, hubiti sem pomahal, czuo Domanizania bili sprawili. Adm. práv.—Galanta 1664. — My/znagiez wiecz sprawedliwu w/tom sme se nagiti dali, kdeż gest Sstżasta, ssweecz, spolu obywatel nass, byl strżil koże po 1 ff vherskem od pana Balasse swrechu/psancho. Mis. — Skalica 1554.

Antepreteritum je pri nedokonavých slovesách:

Gako sme tito pominuly czasy w. m. byly prosyly skrze holy, zeby w. m. byla dopustila nassymu dobytku pastwu a mi zasie w czem muozeme w. milostem susieczky[m] a pratelskym obiczegem chceme sie oddaty, protoss w. m. y teprowa prosyme susieczkj a/pratelsky... Mis. — Blatnica 1589. — Dale yak sem bil wassu milost p[ro]sil, abi/ste bilj raczilj peczet daty, abich bil gedno wino k swey potrebie domuow wzel a wasse milost ste rekly, ze bez panuow wuole to vezinity nemuozete. Mis. — Zavar 1552.

c) Okrem toho jestvuje skupina dokladov, ktoré sa nedajú jednotne a jednoznačne interpretovať. Antepreteritum tu má viaceré významové odtienky.

V súvetí *Ite[m] Klímkowy Jeranowycowy dal sem w/pritomnosti tohoże rychtare, co byl dosweczyl, že byl hotowych požycel nebohe[m] v Benowy fl I.* (Ann. LA, 1589) vyjadrujú slovesné tvary *byl doswedčil* a *byl požičel* predčasnosť deja vedľajších viet oproti hlavnej vete. Dej poslednej časti súvetia je však výrazne predčasný pred prvými dvoma dejmi, ktoré v tomto pomere ako by boli na jednej časovej úrovni.

V nasledujúcom súvetí vyjadruje antepreteritum následný dej: *Ya Martin Czaban, na ten čas sucze richtarem Trech Sliaczow, učinil sem kupu dole oznamenu, protoż pro slussnu příčinu a običeg vrad muog bil/sem zložil na Matteja Mattulu, gedneho z s/počtu prysažnych, obiwatele Dolnyeho Sliacze.* Prot. TS, 1602.

Ďalší príklad je zaujímavý tým, že druhé a tretie antepreteritum (*boli spravili, boli pripravili*) vyjadrujú predčasné deje, kým významový odtienok prvého antepreterita (*zhubili boli*) možno skôr chápať ako rezultatívny: *Ya sem na ten czas w Poczaroweg messkawal, kdi sme zhubili boli wapeniczu Domanizanom, keru boli pod Drienowu sprawili, kerużto i ya sem hubiti pomahal, takže i kamenie sme wsseczko rozmetali, czo boli Domanizania pripravili nebo Poczarowania wżdicky až po potuoczek swug chotar dżeli.* Adm. práv.—1664.

Všimnime si ešte jeden príklad: *Item wyznal, ze na Hrozenkowe zbygaly, techda y pana isspanowy buotky bili pobrali a tess ze techdass bily wzaly dwa zlate a ze ty buotky schowaly w horach a ze towarysse geho tyto byly.* Mis. — Trenčín 1584. V súvetí sa podávajú deje, ktoré prebiehali za sebou. Antepreterita (*byli pobrali, bili wzali*) tu možno chápať ako rezultatívne, ale v pomere ku *schovali* môžu tiež vyjadrovať predčasný dej.

d) Z hľadiska distribúcie antepreterita pokladáme za dôležitú okolnosť, že v podobných kontextoch (napr. vo formulách zápisov do mestských kníh, vo výpovediach svedkov) sa niekedy používa antepreteritum, ale častejšie preteritum. Porov. tvary *daroval byl* a *prodal* v týchto zápisoch:

...Pawol Matusowiewch, Mateg Makowickj, Janezo Priesol známe cynime w/tomto nassem protocolon zapsanj, že mudry a oppatrnj muz Walent Hula darował był swůg vrek. ... Prot. TS, 1617. — ... pristupily před nass poetjwy urad Tobiasz Yakubec a Balass Yakubec zadagice nass (!), abi sme gich tu wec, ktoru meci sebu dokonaly, do/nasse[h]o protocolon zapsaly, totižto že tento Balass Yakubec prodal polowicu pul dwora w/sume osemdesiati y za/tri zlate. Prot. TS, 1624.

Napokon uvedieme na porovnanie ešte niekoľko podobných kontextov, v ktorých sa používa len préteritum.

Za/čzasu richtare Lacza Ffarkasse take se stala kupe mezi dwoma lydmi pocztiwimi, totižto mezi Yanem, Gyrikowym synem Sswabowym a Mychalowieh Kubanem y take geho synuow w/tento spuosob, že Yano, syn Gyrikow Sswabow, kupyl od Michalowieh Kubane y od geho synuow dwuor za f 45 slobodne, ... Prot. LT, 1565. — ... kterak pristupili před nas a zuplnu radu nassy zadagice a oznamugice, zie Balaz Jakubec kupil laz od Ssometkj Pod straznikom w sume uherskeg a/miney f 23 prez patnase peniazii. Prot. TS, 1600. — Wge fatens, že nebohi Kaczko s Prssian prnesol gedno baranceza slobodnikom badinszkim před pyatmi a dwacyatmi rokmy prosice, ... Adm. práv. — 1676. — Orsssula Chwisstowa wyznala pod prisahow, že před rokom nocowali w/Hornofm] Kubine u gazdow s Jianom Kowačom, s/Yanom Pohorelym, s Melicherom Kowačowieh, s Krystoff Ssefczowow, s Jana Kowačowieh diewkow, s Sarkanowow Anežow i Margeta, Barbiercina diewka. Ann. LA, 1582.

Príklady, ktoré sme tu uviedli ako ilustratívny materiál z našich písomností 16.—17. storčia, nepotvrdzujú názor, že základným významom antepreterita v tom čase bola rezultatívna funkcia. Pokiaľ ide o jeho využívanie, náš materiál by nesvedčil, že antepreteritum ako slovesná kategória bolo na rovnakej rovine ako préteritum, présent a futúrum.

Ludovít Novák (Bratislava): *O pôvode slovenského antepreterita*

K otázke vzniku antepreterita už v staršej kultúrnej strednej slovenčine a tým aj v novšej spisovnej slovenčine podal som pravdepodobnú paralelu k Havránkovmu predpokladu vplyvu latinčiny na vznik knižného pluskvamperfekta v staršej spisovnej češtine. Je to predpoklad i maďarského vplyvu a tam, samozrejme, zasa vplyvu latinského. Dnes je živý iba v niektorých maďarských nárečiach. Doložený je v niekoľkých variantoch už od rozhrania 12. a 13. stor. Najčastejší je typ *adta vala*, doložený už od čias najstaršej písomnej pamiatky staromaďarskej (*odutta vola* v Halotti Beszéd). Tento typ i jeho varianty sa hojne používali i v prekladoch Biblie, a to i v úryvkoch perikop alebo v iných citátoch z Písma, uvádzaných v kázňach aj na býv. hornom Uhorsku, a to nielen v dvojazyčných mestách, ale aj v kruhoch zväčša takisto bilingvistickej vyššej a nižšej šľachty práve predovšetkým na strednom Slovensku.

Roman Mrázek (Brno): *Poznámky k systému českých slovesných modů*

Chtěl bych zdůvodnit, že ve sfěře volní modality bude záhodno soubor formálních designátorů interpretovat širě a že ve skutečnosti tzv. imperativ tu představuje pouze jeden případ; ovšem nejvýraznější. Není přitom vyloučeno, že nové pojetí, jež doporučuji, bude snad platit spíše pro modus na úrovni funkcí, syntaktické. Takovým způsobem dostaneme i zde určité difference vůči pojetí této kategorie na úrovni ryze formální, morfologické. Idea o tom, že slovesné kategorie osoby a čísla, času a způsobu se od sebe opravdu na obou úrovních zčásti liší, zasluhuje bedlivé pozornosti.

V systému českých slovesných modů lze vytyčit podle našeho názoru dvě základní binární opozice **privativní**. **Nadřazeným** třídícím kritériem se nám jeví příznak voluntativnosti, a jako podřazené kritérium vystupuje příznak reálnosti.

Z hlediska voluntativnosti dostáváme opozici voluntativního modu proti non-voluntativním modům. Soubor formálních prostředků, které příznakově vyjadřují voluntativní zaměření slovesného obsahu, považujeme za představitele jednoho širě chápaného modu, který se může předběžně nazývat prostě voluntativ (způsob dožadovací); uvnitř se dále diferencuje.¹ Naproti tomu mody nevoluntativní, jakožto členy slabé, stojí k voluntativu v privativním poměru a **zahrnují jednak** indikativ, jednak kondicionál; jako dělítko se tam uplatňuje opozice realis: non realis.

Voluntativ je v nižších instancích nejlépe dělit po stránce formální. Rozpadá se do dvou tříd: voluntativ prostý a složený. Prostý voluntativ je vlastně tradiční imperativ, ať už ve smyslu exkluzivu (*napiš!, napište!*), ať inkluzivu (*napišme!*). Složený voluntativ je formálně mnohostrannější, podle toho zda je afinní s indikativem či s kondicionálem. Podle toho je možno doporučit i příslušné názvy: a) *voluntativ složený indikativně* (řadím sem formy typu *ať napišeš, nechť napišeš; kéž napišeš, kéž jsi napsal*), b) *voluntativ složený kondicionálově* (formy typu *kéž bys napsal, kéž bys byl napsal, a také abys napsal*).

Útvary s partikulí *ať* se v českém mluvnictví beztak už někdy pokládají za tzv. „opsaný imperativ“ (název sám není ovšem přesný). Pro jejich funkční hodnocení jako analytických designátorů voluntativního modu (a nikoli jako indikativního modu spojeného s částicí) mluví mj. skutečnost, že jsou téměř úplně paradigmatizovány na všechny mluvnické osoby. Na to se v teorii někdy neprávem zapomíná a dovozuje se, jako by forma typu *ať napiše* vyjadřovala pouze nepřímý podnět k ději, který má být skutečně nepřítomným agentem (tj. výzvu, kterou má 2. osoba, adresát, vyřídit nějaké 3. osobě). Tomuto zužujícímu pojetí ovšem odporují běžné případy jako: *ať ztratím, ať to stihneme, ať na to nezapomeneš, ať prší*. (Kdo tu má komu co vyřizovat?)

Stejně tak je mnohem blíže pravdě interpretovat analytické útvary s komponentem *kéž* jako funkční variantu voluntativu (dalo by se přímo mluvit o optativu, popříp. deziderativu), než je ortodoxně považovat za indikativ spojený s částicí. Ostatně tato myšlenka, že čeština vlastně má opsaný optativ, není tak zcela nová.

Nejvíce by snad mohlo překvapit, že doporučuji pokládat za jeden druh voluntativu dokonce obraty s elementem *aby*. Užívám pro ně název *voluntativ složený kondicionálově*, s „*aby*“. Opět se mi zdá daleko přirozenější takovéto hodnocení než hodnocení v tom smyslu, že tu jde vždy pouze o částici *a* + kondicionál. Mluví pro to několik závažných okolností. Nebudu je uvádět, podotýkám pouze, že nejvíce z nich padá na váhu, že se těchto analytických forem užívá dosti hojně i v samostatných, nesouvětných výpovědích, přitom plně paradigmatizovaně co do kategorie mluvnické osoby a všude s invariantní sémantikou modálně zaměřenostní čili voluntativně příznakovou. (Emancipace od souvětného užití, z funkce závislé protaze, je téměř naprostá.) Sr. autonomní případy jako: *abych nezapomněl, abych snad přiložil, abys přišel včas!, aby nepršelo!, abychom už šli, abyste toho neřítvali, aby si zase něco nevymysleli*.

Co se týče modů nevoluntativních, patří k nim — jak připomenuto — indikativ a kondicionál. Společným jejich znakem je bezpříznakovost vzhledem k voluntativnosti, kdežto znak rozdílný, který je diferencuje, vyplývá z nestejně platnosti reálnosti: indikativ je modus realis, nesignalizuje nereálnost, je (po všech stránkách) zcela bezpříznakový; naproti tomu kondicionál je modus příznakově non-realis.

¹ Přitom si přirozeně velmi dobře uvědomujeme, že modální platnost slovesného tvaru nelze ztotožňovat s modální platností celé výpovědi, to jsou dvě rozdílné záležitosti.

Kondicionál má tedy s voluntativem společně to, že oba příznakově vyjadřují non-reálnost děje. (To je jasné, neboť obsah dějů voluntativních, např. *napiš!, abys napsal!, kéž jsi napsal!*, má být teprve realizován nebo měl být realizován, reálný však není.) Odtud vyplývá určitá blízkost obou těchto modů, projevuje se např. v tom, že kondicionál někdy zastupuje voluntativ, zvláště v sémantické platnosti optativní.

Z hlediska formy se kondicionál člení, podobně jako voluntativ, opět dílem na prostý, dílem na složený. Prostým kondicionálem míním útvary typu *napsal bych, byl bych napsal*. Za složený kondicionál pak považuji útvary typu *kdybych napsal, kdybych byl napsal*; máme tu kondicionál složený, s „*kdyby*“, buď přítomný, nebo préteritální. Pro takovou interpretaci opět mluví několik argumentů, nechávám je zde zatím nerozvedeny, chtěl bych jen připomenout snad hlavní z nich: schopnost tohoto analytického tvaru vystupovat v samostatných výpovědích, sr. *kdybychom už byli doma!, kdybys raději mlčel, kdyby toho už nechal*. Větším dílem se vyjadřuje sémantika optativní, v hovorových projevech se takto přímo supljuje složený voluntativ s *kéž* (sr. *kéž by se vrátil!* → *kdyby se vrátil!*). Zároveň jsou však důvody pro to, aby útvary typu *kdybych napsal* nebyly přiřazeny do sféry modu široce voluntativního.

Naznačenou koncepcí lze v přehledu graficky znázornit asi takto:

MODUS	realis	non realis
voluntativus	∅	voluntativ: prostý složený
non voluntativus	indikativ	kondicionál: prostý složený

V tomto diagramu nutně zůstává jedno pole prázdné. Zdá se však, že toto prázdné pole může být zcela okazonálně (a nesystémově) přece jen zaplněno, vlivem transpozice. Nastává to tehdy, když má být vyjádřen děj sice teprve žádaný, ale pojmáný už jako zcela reálný, tedy dovršený. Mám na mysli případy jako: *zdrávi došli!, vzal to čas, sedla si* (= sedni si), srch. *živeo!* (dosl. *žil!*, vlastně však *at žije!*), ukr. *zdorov buw!* (*buď zdráv!*).

Závěrem bych ještě chtěl připomenout, že v onom prázdném poli a také v ostatních třech polích se navíc rozmanitě uplatňují modální prostředky lexikální, totiž modální slovesa, adjektiva a predikativa, přičemž vzájemné kombinace se slovesnými módy jsou velice zajímavé. Je to oblast zatím málo zpracovaná. Ale i zde platí, že se také tyto lexikální modální prostředky seskupují do dvou vzájemně se ovlivňujících modalitních oblastí, a to do oblastí podle příznaku voluntativnosti a za druhé do oblastí podle příznaku reálnosti.

Helena Křížková (Praha): *Poznámka k modu u Mrázka*

K vystoupení R. Mrázka o kategorii způsobu v češtině chei poznamenat, že spojení *at přijdu, at přijdeš* apod. nelze považovat za analytický tvar způsobu děje, je to spojení syntaktické v pravém smyslu slova. Nelze je odtrhovat od podobných spojení ve vedlejší větě typu *Řekl mi, at přijdu/abych přišel*, kde se indikativ nebo kondicionál objevují obligátně místo primárního imperativu jednoduché věty: *Řekl mi: Přijdi! Protože indi-*

kativ jako nepříznačový modus nesignalizuje výzvu, je výzva vyjádřena lexikálně — částicí *at*.

Karel Svoboda (Praha): *K pojetí modálnosti a k systému modálních významů*

1. Pojem (jazykové) modálnosti může přispět k hlubšímu výkladu významové stavby věty tehdy, nebudeme-li modálnost chápat příliš široce, nebudeme-li do pojmu modálnost zahrnovat jevy různorodé, např. také emocionálnost. Zbytkem širokého či spíše neurčitého chápání modálnosti je však také označování sloves *mít, moci, musít, chtít, smět* jednoznačně jako sloves modálních.

Vyděme od příkladu *Ředitel musí znát ten předpis*. Toto spojení slov má dvojí význam (jde tu o dvě — homonymní — věty):

a) Ředitel má povinnost (je nucen) znát ten předpis;

b) Je velmi pravděpodobné, že ředitel zná ten předpis.

Ve významu a) sloveso *musí* vyjadřuje vztah subjektu k ději infinitivního slovesa *znát*, nic však neříká o vztahu děje takto pojmenovaného ke skutečnosti, tj. nic se neříká o modálnosti¹ tohoto slovesa. Z vyjádření není patrné, zda ředitel ten předpis skutečně (už) zná, či ne. Sloveso *znát* zůstává v tom případě amodálním. Pouze samo sloveso *musí* má tu ovšem oznamovací modálnost, tj. vypovídá o existenci nutnosti (ne však o existenci znalosti předpisu). Oznamovací modálnost má však za stejných podmínek každé sloveso ve tvaru, kterému se tradičně (a jak se dále pokusím ukázat, ne právem) říká způsob oznamovací (indikativ). V tomto případě tedy sloveso *musí* neplní zvláštní modální funkci. Nejsme více oprávněni nazývat ho slovesem modálním než např. sloveso *píše* ve větě *Ředitel píše*.

Na rozdíl od toho v případě b) pomocí slovesa *musí* vyjadřujeme vysokou pravděpodobnost toho, že se uskutečňuje děj slovesa v infinitivu (*znát*), tj. pomocí slovesa *musí* vyjadřujeme vztah děje, který je pojmenován infinitivním slovesem, ke skutečnosti. Tu sloveso *musí* má zvláštní modální význam, je slovesem modálním.

Podobně je tomu se spojením slov *Bratr může zase kouřit*. Znamená a) Bratr má možnost (je mu dovoleno) zase kouřit — sloveso *může* neplní zvláštní modální funkci; b) Je možné (Možná), že bratr zase kouří — sloveso *může* má zvláštní modální význam.

Z ostatních českých sloves označovaných jako modální (způsobová) nemají slovesa *chtít* a *smět* nikdy funkci, kterou bychom mohli označit jako modální.² Má ji však např. sloveso *zdá se* v souvětí *Zdá se, že to ví*.

2. Zvláštní pozornosti si zaslouží modálnost při zkoumání podstaty věty. M. Dokulil označil modálnost za inherentní rys věty. Jsou však věty, které nevypovídají nic o skutečnosti, např. v souvětí *Kdo se bojí, zůstane doma* neříkáme první větou explicitně, že se někdo bojí, nýbrž pouze pojmenováváme, jako pojmenováváme substantivem *Bážívec (zůstane doma)*, popř. *Bážívci (zůstanou doma)*. Je ovšem možné říci, že věta *Kdo se bojí* má pouze predikační formu a je tedy méně větou než např. výraz *Chlapec se bojí*, který má nejen predikační formu, ale i predikační význam, i určitou modálnost. Amodální jsou také např. tzv. podmínkové věty s *jestliže*.³

3. Při hlubším zkoumání jazykové modálnosti vystupuje do popředí otázka systému

¹ K vymezení pojmu modálnost viz můj čl. *K podstatě věty zejména z hlediska modálnosti*, SaS 27, 1966, 97n.

² Viz mou rec. spisu K. Welkeho *Untersuchungen zum System der Modalverben in der deutschen Sprache der Gegenwart*, Berlin 1965, Sas 28, 1967.

³ Viz čl. cit. v pozn. 1, str. 100.

modálních významů vyjadřovaných specifickými jazykovými prostředky. M. Dokulil správně zdůraznil, že všechny nepatří do téže roviny. Pokusím se ukázat hierarchii modálních významů, jejímž různým rovinám odpovídají různé způsoby jazykového vyjádření. Oprávněný, domnívám se, záměr uspořádat modální významy ve spojitosti se způsoby jejich jazykového vyjadřování povede k tomu (třebaže tu nemohu uplatnit zřetel ke všem způsobům jazykového vyjádření modálnosti), že jeden z modálních způsobů, imperativ, se objeví na několika místech systému modálních významů. Je tomu tak proto, že rozkazovací modálnost je v případech, které by nebylo účelné nazývat zvláštními, vyjadřována různými jazykovými prostředky.

Základní jazykové prostředky vyjadřující modální významy mohou být reprezentovány těmito slovesnými tvary: *nesu, nesl bych, nes*. K nim je třeba připojit ještě infinitiv, tvar, jenž je sám o sobě amodální, avšak bývá nežádoucí modálnostně modifikován, např. intonací.⁴ Mezi uvedenými čtyřmi slovesnými tvary zvláštní místo zaujímá český imperativ tím, že není dále modálnostně modifikován, nechceme-li sem řadit zvláštní případy užití imperativu, např. imperativ podmínkový. Je tedy třeba v nejvyšší rovině modálních významů rozlišit dvě vrstvy, přičemž do jedné patří imperativ, do druhé významy vyjadřované tvary jako *nesu, nesl bych, nést*.

Tvar *nesu* se označuje jako způsob (modus) oznamovací (indikativ). Avšak tvar *nesu* sám o sobě, tj. bez jisté intonace, popř. bez kontextu obsahujícího zejména tázačí zájmena a tázačí adverbia, není více způsob oznamovací než tázačí. Má-li tvar *nesu* vyjadřovat oznamovací modálnost, být způsobem oznamovacím, musí mít oznamovací (indikativní) intonaci, nemůže mít např. intonaci tázačí.

Má-li tvar *nesu* vyjadřovat tázačí modálnost, tj. být způsobem tázačím, musí mít intonaci tázačí⁵ nebo být spojen s tázačím zájmenem, resp. tázačím adverbium.

Nelze tedy říci, že sám tvar *nesu* má modálnost oznamovací (je způsobem oznamovacím), jako nelze říci, že má modálnost tázačí, je způsobem tázačím. Jeho modálnost je třeba označit termínem nadřazeným, např. termínem modálnost jistící. Je to taková modálnost, kterou mluvčí něco jistí (oznamuje jako existující nebo neexistující) nebo kterou se mluvčí na něco ptá, zjišťuje, zda něco je, či není.

Podobně tvar *nesl bych* vyjadřuje v základním významu pouze děj podmíněný a teprve např. intonací se výslovně vyjádří, zda se tento děj oznamuje, či se na něj ptáme.

Patří tedy pojmy způsob oznamovací a způsob tázačí do roviny nižší než způsob podmiňovací (kondicionál) a než způsob jistící.

Tvaru pro jistící modálnost se užívá také pro vyjádření modálnosti rozkazovací (ve spojení s částicí *ať*) a modálnosti přací (ve spojení s částicí *kéž*). Tvaru pro podmiňo-

⁴ Jak je tomu s modálností infinitivu v projevech písemných, viz § 58 mé práce *Infinitiv v současné spisovné češtině*, Praha 1962, s. 53.

⁵ Ke kritické připomínce R. Večerky, že nelze zaměňovat sloveso s větou, že sloveso ve větě tázačí (zjišťovací) nemá intonaci tázačí, jestliže není na konci věty, je třeba dodat, že sloveso, zejména sloveso finitní s oznamovací či tázačí intonací má funkci věty, je opravdu větou. Rozdíl mezi větou oznamovací a tázačí zjišťovací se vyjadřuje intonačně na konci věty. Jestliže na konci věty oznamovací nebo tázačí zjišťovací má sloveso intonaci oznamovací, resp. tázačí, vyjadřuje způsob oznamovací, resp. tázačí. Jestliže finitní sloveso není na konci věty (v koncovém větném úseku), nemá intonaci ani oznamovací, ani tázačí. Např. ve spojení slov *Včera otec přišel v devět hodin* lze z tvaru *přišel* pouze vyrozumět, že děj jím pojmenovaný se buď sdělí jako existující nebo že se na něj bude mluvčí ptát, že mluvčí nedává příkaz k jeho realizaci. Teprve na konci věty se intonací vyjádří, zda jde o sdělení, či otázku, tj. jistící modus slovesa *přišel* je dodatečně modifikován jako oznamovací, nebo tázačí. Jinak a v jiném procesu se vyjadřuje způsob oznamovací a tázačí např. v angličtině, srov.: *Did the father come at nine o'clock yesterday?*

vací modálnost se užívá pro vyjádření také modálnosti práci — ve spojení s částicí *kéž* a *kdy* (*by*).

Infinitiv může nabýt modálnosti tázací a rozkazovací a jen ve zvláštních případech modálnosti oznamovací a podmiňovací.⁶

Rovinu ještě nižší tvoří modální významy, jež patří do modálnosti, kterou můžeme označit jako pravdivostní, tj. modifikují výpovědi z hlediska míry pravdivosti.

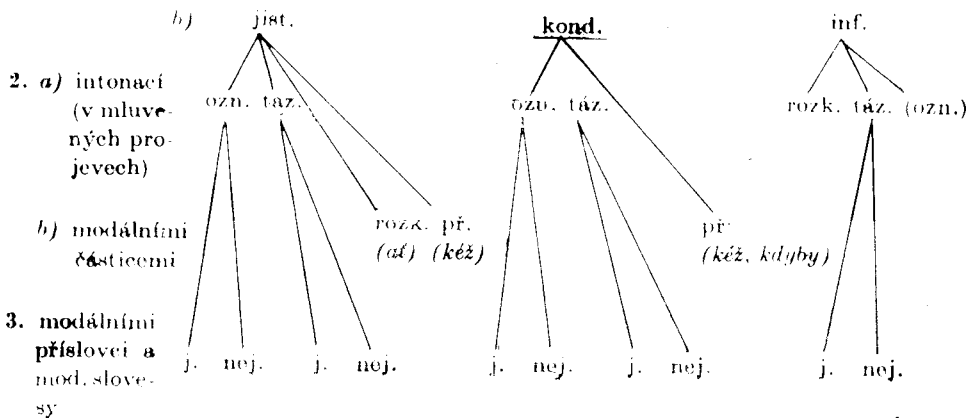
Modální významy, kterými jsem se zabýval, je tedy možné uspořádat přehledně tak, aby bylo patrné, jak některé způsoby jejich vyjádření jsou odvozeny z jiných a jak ve shodě s tím některé modální významy vznikají modifikací jiných modálních významů:⁷

Vyjádřují se

1. slovesnými

tvary a)

rozk.

Z tabulky je dobře vidět, že významy 2. roviny jsou odvozeny z významů 1. roviny, přičemž významy vrstvy a) této roviny jsou odvozeny jinou třídou jazykových prostředků než významy vrstvy b). Významy 3. roviny jsou odvozeny od významů roviny 2.a).

4. Stále neuspokojivý je výklad sémantiky kondicionálu. Bylo řečeno, že je to modus nerealnosti. Je však nutno ujasnit, co se rozumí nerealností. Ani výklad, že se kondicionálem vyjadřuje děj fiktivní, neuspokojuje. S tím souvisí otázka, zda je oprávněný termín podmínekové věty ireální.⁸ Vychází se tu od vět jako *Kdybych měl peníze, koupil bych to*. Tuto větu mluvčí řekne opravdu tehdy, jestliže peníze nemá, a tak jí také rozumí posluchač. Avšak vět podmínekových s *kdyby* se užívá i v případech jako *Kdyby tento star zůstal do konce zápasu, postoupila by do finále Anglie*. Byla (přibližně tak) vyslovena při reportáži jednoho zápasu na letošním mistrovství světa v kopané. Reportér zajisté nemyslí na nerealnost obsahu obou vět a ani posluchač nebyl oprávněn souvětí tak roz-

⁶ Viz mou práci cit. v pozn. 4, zejm. § 44, 47, 68.

⁷ V přehledu užívám těchto zkratk: *rozk.* — rozkazovací; *jist.* — jistíci; *kond.* — kondicionál; *inf.* infinitiv; *ozn.* — oznamovací; *táz.* — tázací; *př.* — práci; *j.* — jistota (modálnost); *nej.* — nejistota.

⁸ Viz můj čl. *Infinitivní věty podmínekové*, NŘ 43, 1960, 70n. a čl. cit. v pozn. 1, str. 101.

umět. Nelze říci, že by se souvětím s podmínkovou větou s *kdyby* sděloval vždy obsah vět jako neexistující.⁹

Miroslav Grepel (Brno): *Několik poznámek k slovesným modům z hlediska modálnosti výpovědi*

1. Je zajímavé, že jak M. Dokulil ve svém referátě, tak nezávisle na něm R. Mrázek ve svém diskusním příspěvku zvolili pro popis soustavy slovesných módů jako základní nikoli opozici *realis — non realis*, nýbrž opozici *voluntativnost — nevoluntativnost* (u Dokulila *imperativnost — neimperativnost*.) S tím lze souhlasit, neboť to je v jisté korelaci s dělením vět podle jejich modální platnosti: věty oznamovací a tázačí ~ věty zádačí (tj. rozkazovací a přací).

Opozice *realis — non realis* se uplatňuje jen v prvních dvou typech, tj. ve větách oznamovacích a tázačích. Věty imperativní nebo přací takovou opozici nemají, protože v nich je děj vždycky přirozeně pojat jako nereálný. Tuto tezi je třeba dále rozvést.

1.1 Nereálný děj není tematicky jednotný, ale představuje různé významové odstíny nereálnosti: děj možný (nejistý), podmíněný, optativní aj. V některých jeho významových odstínech je možno nereálný děj vyjadřovat buď lexikálně s indikativem, nebo gramaticky kondicionálem. V jiných případech takové dvojí vyjádření možné není. Funguje tu jen kondicionál, a ten je ovšem potřeba proto v jednotlivých odstínech formálně diferencovat spojováním s dalšími závaznými komponenty.

1.11 Lze to ukázat na příkladech. Na otázku *Kde je Pavel?* je možno odpovědět buď (A) *Sedí na schůzi*, nebo (B) *Sedí asi (snad, možná, patrně...) na schůzi*. Konstrukce B vyjadřuje v opozici ke konstrukci A nereálný děj s významovým odstínem nejistoty (možnosti). Tyž odstín nereálného děje lze ovšem vyjádřit i gramaticky, a to kondicionálem jako příznakovým prostředkem vyjadřujícím v rámci oznamovacích vět nereálné děje a stojícím tak (mimo případy transpozice) v podstatě v opozici proti indikativu. Je však třeba výslovně zdůraznit, že ve zmíněném významovém odstínu nereálnosti, tj. v odstínu možnostním (nejistotním), se kondicionál závazně pojí s modálním slovesem *moci*: *Mohl by sedět na schůzi*. Prostý kondicionál významového slovesa *sedět* (*Seděl by na schůzi*) tu v dnešní češtině možný není. Tím se kondicionál v daném odstínu nereálnosti diferencuje formálně od užití v odstínech jiných.

⁹ Ke kritické poznámce M. Komárka, že podmínková věta s *kdyby* charakterizuje děj jako ireálný a že je nutno odlišit zvláštní případy užití těchto vět: Při zjišťování obecné sémantiky vět, také podmínkových vět s *kdyby*, je třeba vycházet z různých způsobů užívání vět a jen v odůvodněných případech přijmout nějaké užívání jazykového prostředku za zvláštní, oddělující ho od sémantiky, kterou chceme pokládat za základní. Citovaná věta *Kdyby tento stav zůstal...* k zvláštním případům užívání podmínkových vět s *kdyby* nepatří. Podobně řekneme např. *Kdyby odpoledne pršelo, zůstali bychom doma* a nikterak tím neříkáme, že neprší, či že nebude pršet, že nezůstaneme doma. — Podobně je třeba vycházet z užívání imperativu a ne pouze z úvahy o něm, chceme-li říci, zda vyjadřuje děj neskutečný. Úvaha snad logická vede k domnění, že imperativ vyjadřuje děj neskutečný, dává příkaz k uskutečnění toho, co není. Avšak jazyková praxe je jiná. Imperativem sloves vidu nedokonavého se může dávat „příkaz“ k realizaci toho, co se už realizuje. K někomu, kdo sedí, řekneme např. *Sedte, prosím* (a není to zvláštní způsob užití imperativu). Ale ani z imperativu sloves dokonavých není mimo kontext vždy zřejmé, zda se děj pojmenovaný slovesem v imperativu realizuje, či ne. Např. věty *Napiš to stručně, ale zdvořile* uijeme, když někdo ještě nepíše (stručně a zdvořile), ale i tehdy, jestliže už píše (stručně a zdvořile). Základní funkcí imperativu je dávat příkaz k realizaci děje, přitom imperativ nevyjadřuje děj neskutečný ani neimplikuje předpoklad děje neskutečného.

1.12 Při ději podmíněném se dostává s indikativem do opozice kondicionál prostý (nevázaný na modální sloveso nebo na částici): (A) *Bez tvé pomoci jsem to nedokázal* ~ (B) *Bez tvé pomoci bych to nedokázal*. Výraz *bez tvé pomoci* se při tom chová syntakticky různě. V konstrukci A s dějem reálným má tento výraz povahu určení příčiny; lze ho tedy transformovat ve vedlejší větu příčinnou: *Bez tvé pomoci jsem to nedokázal* → *Protože nebylo tvé pomoci, tak jsem to nedokázal*. V konstrukci B s dějem podmíněným má zmíněný výraz funkci určení podmínky: *Bez tvé pomoci bych to (byl) nedokázal* → *Kdyby nebylo bývalo tvé pomoci, tak bych to byl nedokázal*.

Explicitní vyjádření podmínky výrazy jako *bez tvé pomoci* aj. v konstrukcích typu B umožňuje ovšem podle našeho názoru i to, že v nich lze užít místo kondicionálu v téže platnosti také indikativu préterita. V mluveném jazyce tomu tak bývá velmi často: *Bez tvé pomoci jsem to nedokázal*. Ukazuje se, že je třeba vzít při analýze konkrétních funkcí modů ve výpovědi v úvahu nejen funkční střetávání kondicionálu s indikativem futura, jak na to upozornil ve svém referátě G. Horák, ale i funkční střetávání kondicionálu s indikativem préterita. Je to známo i ze souvětných typů konstrukcí: *Jak jsem šel ven pikem, tak jsme všechno vyhráli* // *Kdybych býval šel ven pikem, tak jsme všechno vyhráli* // *tak bychom byli všechno vyhráli*. K tomuto střetávání ovšem dochází právě jen v daném odstínu nereálného děje, tj. při ději podmíněném.

1.2 Analogicky se uplatňuje kondicionál i ve větách tázacích, zejména v tzv. otázkách doplňovacích. V imperativních větách se protiklad *realis* ~ *non realis* nerealizuje. Děj je v nich pojat vždy jako v jistém smyslu nereálný, a proto se v nich kondicionál, nemaje svůj protějšek v nepříznačkovém indikativu, uplatnit nemůže.

V prácích větách se setkáváme jak s morfologickým indikativem, tak s morfologickým kondicionálem: *Kéž přijde* // *Kéž by přišel*. Dochází tu však k neutralizaci protikladu indikativ ~ kondicionál, neboť optativní děj je vždy nereálný. Protože tu však běží opět o jiný odstín nereálnosti, než byly případy zmíněné výše, pojí se oba mody závazně s částicí, a tak se formálně diferencují v této funkci od užití ve funkcích jiných. Týká se to i případů, kdy lze užít ve spojení s danou částicí jen jednoho z obou modů, např. *ať* + indikativ (*ať už je raději pěkně*) nebo *kdy-*, *a-* + kondicionál (*kdyby už raději bylo pěkně*). Bylo by proto možno uvažovat o tom, aby se aspoň v rovině syntaktické ono závazné spojení částice + indikativ nebo kondicionál (vzhledem k zmíněné neutralizaci obou modů) v prácích větách chápalo jako speciální slovesný způsob, a to jako optativ nebo desiderativ.

2. Naše poznámky směřují k těmto obecnějším závěrům. Ukazuje se, že soustavu slovesných modů nelze bez značného zjednodušení a zkreslení postihnout jen v rovině morfologické. Mody jsou ve svých funkcích natolik svázány s jinými prvky (modálními slovy, částicemi a typy intonace — to jsme bohužel neměli možnost v tomto příspěvku demonstrovat), že k odhalení skutečných relací mezi nimi je tu nutně třeba i pohledu syntaktického. Platí to zejména o kondicionálu. Toho se v rámci obecné kategorie ne reálnosti využívá v tolika významových odstínech, že se nutně musí kombinovat s jinými komponenty, aby se daly jeho jednotlivé funkce odlišit.

Z těchto komponentů stojí na předním místě tzv. částice. Zdá se, že bude třeba přísně rozlišovat mezi částicemi nutně vázanými na daný modus a částicemi fakultativními. Nutně vázané částice pak jsou podle našeho názoru dvojí povahy: jedny charakterizují obecnou modální platnost sdělení (výpovědi); to se týká především prácích vět. Jiné se kombinují s daným modem na vyjádření konkrétního odstínu děje v rámci diferencované opozice *realis* — *non realis*. (Jako příklady lze uvést třeba konstrukce jako: *že bych tam šel?, teď abych začal znovu, žeš tam chodit!* aj.). Částice fakultativní většinou nemodifikují modální platnost výpovědi, jen ji zpravidla emocionálně

zabarvují. Jsou to tedy částice jiného druhu, partikule emocionální (*když on to špatně napsal,; copak se už vrátili?; kdože to byl?; pak tam spadni!* apod.)

Jaroslav Bauer (Brno): *Modálnost výpovědi a kategorie slovesného modu*

Kategorii slovesného modu nemůžeme vysvětlit bez zřetele k větné modalitě, kterou chápeme jako vyjádření postoje mluvčího k obsahu výpovědi v širokém smyslu. K vyjádření větné modalitě se používá různých prostředků — intonačních, lexikálních nebo lexikálně-gramatických, morfologických i syntaktických, popříp. jejich kombinací; slovesný modus jako kategorie morfologická patří k nejdůležitějším z nich.

Nezdá se mi účelné uměle zužovat obsah pojmu modálnost a zavádět názvy jiné, jak to navrhuje K. Svoboda. Je však třeba dobře rozlišovat druhy větné modalitě a jejich hierarchii:

(1) Nejzákladnější je ztvárnění výpovědi jako věty oznamovací, tázací, rozkazovací nebo práci. Jde tu o přímý postoj mluvčího k realitě, kterou činí obsahem své výpovědi: něco konstatuje (tvrdí nebo popírá), na něco se táže, vyzývá někoho k uskutečnění něčeho nebo si to jen přeje. K vyjádření tohoto postoje se v jazyce ustálily speciální větné typy, charakterizované jistými schémata (srov. Greplův pokus o jejich stanovení v naší *Skladbě spisovné češtiny*).

(2) Jinou povahu má tzv. volní modalita, při níž jde o volní poměr činitele k ději, jak jej vidí mluvčí: zdali jde o děj vynucený, náležitý, chtěný apod. (V jednočlenných větách pak jde o prosté posouzení nutnosti nebo náležitosti děje z hlediska mluvčího, např. *Ale nemuselo ještě pršet! Mělo by už napršet!* apod.) Volní modalitu lze v plném rozsahu vyjádřit ve větách oznamovacích a tázacích, v poněkud omezené míře ve větách práci. (*Kéž by chtěl přijít! Jen aby nemusel zůstat doma!* apod.). Nelze ji vyjádřit ve větách rozkazovacích, protože v těch je přímo vyjádřena výzva mluvčího, aby adresát realizoval nějaký děj, a při tom není současné vyjádření volního vztahu tohoto činitele k ději možné. V jistém případě se významově stýká rozkazovací věta s oznamovací větou, v níž je vyjádřena volní modalita: *přijď // měl bys přijít*. Ale to je jen ve druhé osobě; přitom v oznamovací větě může být beze změny základní větné formy a beze změny vyjadřovaného odstínu volní modalitě kterákoli osoba (*měl bych přijít, měli by přijít* atp.) a také různý čas (s kond. minulým: *byl by měl přijít!*), protože zde nejde o vyjádření vůle mluvčího, který něco ukládá druhé osobě, ale o vztah náležitosti, který podle mluvčího platí pro činitele vzhledem k uskutečnění daného děje.

(3) Třetí rovinou je tzv. jistotní modalita, tj. jazykové vyjádření subjektivního přesvědčení mluvčího o míře jistoty sdělovaného obsahu. Už z toho plyne, že se tato složka modalitě může plně uplatnit jen ve větách oznamovacích, neboť ty vyjadřují tvrzení nebo popření, a přeneseně pak ve větách tázacích (ve větší míře v otázkách doplňovacích než zjišťovacích). Naproti tomu v rozkazovacích větách a veelku ani ve větách práci není vzhledem k jejich základní modalitě už místo pro nic jiného, než pro dotvrzení platnosti rozkazu nebo přání: *Přijď určitě! Kéž by byl jistě doma!* (Jinou funkci má *snad* apod. v práci větách typu: *Kdybychom snad vyhráli!*)

Podtrhl bych, že ve všech případech jde o stanovisko mluvčího k obsahu výpovědi, k její realitě apod., o jeho subjektivní přesvědčení — nikoli o objektivní platnost, správnost nebo nesprávnost sdělení. (To nelze směšovat, jak se to v náznaku ozvalo v referátu nebo v diskusi.) Nezáleží též na tom, jde-li o děj již realizovaný nebo ještě nerealizovaný (futurum, imperativ) — i děj nerealizovaný může mluvčí chápat a vyjádřit jako reálný, jestliže jeho realizaci očekává.

Jaké je nyní využití slovesného modu v uvedených druzích větné modalitě?

Na první pohled vidíme zvláštní postavení imperativu, který slouží dnes jen k vyjádření přímé výzvy mluvčího k adresátovi, aby realizoval jistý děj; je proto základním prostředkem k vyjádření rozkazu a v češtině se ho mimo věty rozkazovací neužívá. Tím se liší od obou zbývajících modů, indikativu i kondicionálu, které na jistý modální typ vět vázány nejsou. Vzhledem k nedostatku významu přímé výzvy k realizaci děje nemohou ovšem samy o sobě být ve větě rozkazovací ani práci (leđa ve spojení se speciální intonací, s částicí apod.), ale podíváme-li se na to blíže, zjistíme, že ani ve větách oznamovacích a tázacích nevytváří modus sám o sobě nikdy úplnou formu (schéma) těchto vět.

Imperativ jako přímý modus není možný ve větách vedlejších v souvětí. K. Svoboda právem upozornil na problematiku modální platnosti vět v souvětí, ale jeho výklad bych rád pozměnil. To, co jsme řekli o větné modalitě, platí v plném rozsahu o větách nezávislých, tedy o větách samostatných, o větách v souvětí souřadném a o hlavních větách v souvětí podřadném.¹ Věty vedlejší nemají samostatnou základní modální platnost, ale může se v nich v různém rozsahu vyjádřit volní i jistotní modalita. Jen věty obsahové mají modální platnost oznamovací, tázací, rozkazovací nebo práci (právem se podle toho dělí), ale nepřímou, závislou. Proto v nich není možný imperativ a místo něho se užívá převážně kondicionálu (zároveň se tak stírá formální rozdíl mezi závislou větou rozkazovací a práci, takže je lze shrnout v jeden typ obsahových vět žádacích); protože chybí i samostatná koncová intonace, signalizuje se modální platnost obsahové věty především spojovacím prostředkem: že uvádí obs. věty oznamovací, tázací slovo obs. věty tázací, aby obs. věty žádací. Tato platnost se pak do jisté míry přenáší i na příslovečné věty se spojkou *že* (a se složenými spojkami, které na jejím základě vznikly), zejm. pokud je v nich indikativ, a se spojkou *aby* (účelové a účinkové): u vět s *že* proniká chápání děje jako tvrzeného, reálného, u vět s *aby* jako žádoucího. Jde tu však o jev jiné kvality než je základní modalita v samostatných větách (tj. přímý postoj mluvčího k sdělovanému obsahu) nebo nepřímá modalita v obs. větách (tj. postoj prvotního mluvčího k sdělovanému obsahu, viděný novým mluvčím).

Při porovnání významu indikativu a kondicionálu vystupuje do popředí protiklad děje pojatého jako reálný a děje pojatého jako nereálný (dávám tomuto označení přednost před označením fiktivní děj). Zdá se mi, že pojetí tohoto protikladu jako privativní asymetrické opozice bezpříznakového indikativu a příznakového kondicionálu nevystihuje dobře jazykovou realitu. Indikativ sice může v jistém kontextu suplovat kondicionál při vyjádření děje pojatého nereálně, ale jen tehdy, je-li nereálnost již nějak vyjádřena; jinak je s ním v našem povědomí spjata pojetí děje jako reálného. Podtrhuji, že s tím nelze směřovat otázku děje realizovaného a zatím nerealizovaného, nebo dokonce děje objektivně správného a nesprávného; to jsou pojmy z jiné roviny. Protiklad indikativu a kondicionálu vystupuje stejně výrazně v nezávislých větách i ve větách vedlejších; hlavní rozdíl je tu v míře užití kondicionálu, která souvisí jednak s jeho užitím místo imperativu v obsahových větách žádacích, jednak s převážně souvět-ným vyjadřováním děje vázaného na neskutečnou podmínku a děje jen představovaného (zejm. při srovnání).

Společné je pro indikativ i kondicionál to, že oba připouštějí vyjádření volní modalily, což je u imperativu vyloučeno; nepřímo pak slouží i k vyjádření různých odstínů modalily jistotní (ind. fut. = *asi* + prez., ind. slovesa *musiti* = *jistě* + ind., kond. slovesa *miti*

¹ Jen zdánlivé odchylky jsou při souvět-ném vyjádření jistotní nebo volní modalily *Je možné, že přijde. Je nutné, aby přišel.* Zde není jistě možná rozkazovací podoba věty hlavní, ale stejně není možné změnit v rozkazovací větu odpovídající samostatné věty *možná přijde, měl by přijít* apod.

nebo *moci* = *asi* + ind.; srov. *bude teď doma* || *musí teď být doma* || *měl by teď být doma* || *mohl by teď být doma*.)

Uznáme-li, že slovesné mody jsou jen jedním z prostředků k vyjádření větné modalitě a že k tomu nestačí — kromě imperativu — samy o sobě, nýbrž jen ve spojení s prostředky dalšími, můžeme považovat i spojení částic s indikativem nebo kondicionálem v pracích větách za jev roviny syntaktické (tj. za komplexní vyjádření formy práci věty dvěma prostředky) a nikoli morfologické, jak to naznačili kol. Grepl a Mrázek. Jisté je tu k morfologizaci aspoň náběh, zvl. u *ať*, event. též u *kéž* a *nechť*. Závažný je Greplův poukaz na neutralizaci rozdílů mezi indikativem a kondicionálem v pracích větách typu *Kéž už neprší* || *Kéž by už nepršelo*. Ale to není nutno vykládat jako příznak vzniku nového modu — je to důsledek základní modální platnosti věty a je to jev téhož řádu, jako např. neutralizace rozdílů mezi kladem a zápořem v pravých zjišťovacích otázkách. Naopak by se to mohlo uvádět i jako argument proti morfologizaci, neboť ta předpokládá i jisté ustálení formy. Nesporné je, že se ustálily jisté formy pracích vět, ale to je jev roviny syntaktické; otázku míry morfologizace by bylo nutno prozkoumat zvlášť. Snad by tu bylo možno mluvit o „syntaktickém modu“ (jako mluvíme o syntaktickém substantivu, adjektivu atd.), ale to by k řešení otázky sotva přispělo.

Miroslav Komárek (Olomouc): *Modální prostředky roviny morfologické a prostředky roviny syntaktické*

Mé poznámky se týkají vztahů mezi modálními prostředky roviny morfologické (slovesnými mody) a prostředky roviny syntaktické.

1. V konstrukcích s různými částicemi (např. *ať*, *nechat*, *kéž*; sloven. *nech*; rus. *пусть*, *пускай*; slovin. *naj* apod.) se částice hodnotí buď jako lexikální prostředek větné modalitě, fungující v rovině syntaktické (tak chápe tyto částice ve svém referátě M. Dokulil), anebo jako pomocný morfém analytických slovesných tvarů, tedy jako prostředek roviny morfologické (toto pojetí zastává G. Horák a pokusil se je zdůvodnit v diskusním příspěvku M. Grepl).

Příkláním se k názoru těch, kdo tyto částice chápou jako lexikální prostředky větné modalitě. To, že např. po částici *kéž* může stát bez zřetelného významového rozdílu jak indikativ, tak kondicionál, nesvědčí, jak se domnívá M. Grepl, pro pojetí těchto spojení jako slovesných tvarů. Ukazuje to naopak, že modální význam, který je vyjádřen částicí *kéž*, je z jiné roviny než morfologický modus.

Z tohoto mého stanoviska vyplývá, že považuji za velmi problematické takové termíny jako „opisný, opsaný imperativ“, „imperativ 3. osoby“, „desiderativ“, slovin. „železnik“ apod.

2. Otázka, v jakém poměru jsou modální prostředky syntaktické k morfologickým, je důležitá i pro výklad slovanského kondicionálu. M. Dokulil odmítl pojetí, které vidí ve formě kondicionálu préteritum s částicí *by*, a tedy přenáší význam kondicionálu z roviny morfologické do syntaktické. Naopak L. Novák v diskusi tuto možnost připustil (částice *by* podle jeho názoru ruší minulý význam préteritálního tvaru). Jsem si vědom toho, že výklad kondicionálu z préterita působí značné potíže, avšak přesto bych chtěl ve prospěch tohoto pojetí uvést některé momenty synchronní i diachronní. (Předem však poznamenávám, že ve všech slovanských jazycích není situace stejná.)

a) Nápadná je v různých slovanských jazycích naprostá formální paralelnost tvarů kondicionálu a préterita, umožňující tvary kondicionálu jednoduše odvozovat z préterita. To platí jistě především o těch jazycích a dialekttech, které zcela zrušily flexi pomocného

slovesa kondicionálu a mají neměnnou částici *by*, jako je např. rušt. (*ja delal by, my delali by*) nebo spis. slovinština (*jaz bi delal, mi bi delali* atd.). Avšak všechny tvary kondicionálu je možno utvořit částicí *by* z tvarů préterita i v řadě slovanských jazyků, které ohebnou formou pomocného slovesa kondicionálu zachovaly, srov. např. sloven. *robil by som ~ robil som, robili by sme ~ robili sme* (obdobné tvary najdeme i v nářečích českých), pol. *byłabym ~ byłam, byliabyśmy ~ byliśmy* apod. Zvláště zajímavý je po této stránce poměr 1. os. sg. préterita a kondicionálu např. v některých nářečích západoslovanských a slezských: *wołalach* (prét.) ~ *wołala bych*; jak známo, *-ch* v préteritu je zde z kondicionálu, tj. formální paralelnosti préterita s kondicionálem se zde dosáhlo přizpůsobením tvaru préterita.

V řadě slovanských jazyků a nářečí lze tedy zjistit takové formální změny préterita a kondicionálu, které nakonec umožňují odvodit kondicionál od préterita neměnnou částicí *by*. Vysvětlení takového vývoje jen jako vývoje čistě formálního je jistě možné, ale nikoli přesvědčivé.

b) V některých slovanských jazycích, zejména v ruštině, ale např. i v polštině, může částice *by* stát, jak známo, také u jiných slovesných tvarů než určitých; např. v ruštině u infinitivu, přechodníku (a také u predikativa), v polštině u infinitivu. Není jistě náhoda, že rozšíření funkčních možností částice *by* zjišťujeme právě v těch jazycích, ve kterých lze všechny tvary kondicionálu utvořit z tvarů préterita.

c) V slovanských jazycích se zjišťuje poměrně často významový vztah mezi různými typy préterita a kondicionálem. A není to jen předpokladaný a rekonstruovaný vztah genetický (slovanský kondicionál se často vykládá z aoristu), nýbrž mnohdy i historicky doložený vztah funkcí. Např. Potebňa upozorňuje na podmiňovací význam préterit v bulharštině a staré srbštině, podmiňovací význam mají i některé doklady s imperfektem v staré češtině (např. *budieše bez něho, by nebylo otce jeho* = bylo by po něm, kdyby...). Pokusy formulovat významovou blízkost mezi préteritem a kondicionálem nacházíme již u komparatistů 19. stol. (např. Bopp. Potebňa: minulý čas = popření skutečné existence jevu, podobně Miklošič aj.).

d) Pro poměr kondicionálu k préteritu je závažná ta okolnost, že sám kondicionál v různých slovanských jazycích buď zcela ztrácí schopnost vyjadřovat časové rozdíly, nebo aspoň projevuje tendenci časové rozdíly nevyjadřovat.

Domnívám se, že tyto okolnosti zasluhují uvážení. Jestliže nic jiného, ukazují aspoň to, že také prostředky, které slouží k vyjadřování neskutečného děje, kolísají v slovanských jazycích mezi rovinou morfologickou a syntaktickou. Vedle jazyků a nářečí, ve kterých je kondicionál kategorií nesporně morfologickou (k těm patří např. spis. čeština), jsou také jazyky a nářečí, ve kterých má vyjadřování neskutečného děje blíže k modálním prostředkům roviny syntaktické, popř. ve kterých je vyjadřování neskutečného děje již zcela mimo oblast morfolgie.

Milka Lvić (Novi Sad): *O pojmovima morfološka/gramatička kategorija*

Mislim da bi pojmovi (i termini) *morfema* — *formativ*, koji se pojavljuju danas u rodovima nekih predstavnika generativnog pristupa jeziku, bili od koristi i u ovoj našoj diskusiji. Već prema danas klasičnoj definiciji, morfema je ona minimalna jezička jedinica koja nosi neko značenje. Formativ je svako jezičko sredstvo koje služi konkretnom oformljenju kakve jezičke jedinice (tj. sredstvo koje se neminovno ispoljava u terminalnom nizu svake površinske strukture). Morfema je po pravilu i formativ, ali to nije obavezno (ono, recimo, što se obično podrazumeva pod terminom „nula morfema“ predstavljalo bi morfemu koja ne funkcioniše ko formativ). Formativ se takođe samo

po pravilu, a ne obavezno, pojavljuje kao morfema. Srpskohrvatsko *se u smejem se* je, na primer, samo formativ, služi ofornljenju date leksičke jedinice, ale nije i morfema, zato što ne daje nikakvu posebnu semantičku informaciju (za razliku, medutim, od *se u češljam se* koje nosi značenje refleksivne zamenice).

František Kopečný (Brno): *Ke slovesným kategoriím*

Je možno souhlasit s Ružičkovým a Horákovým pojetím, že vid není kategorie morfolo-
gická; protože jeho formální prostředky jsou rovné slovotvorným. Ale skutečnost,
že jde o kategorii gramatickou¹ (resp. lexikálně-gramatickou), nedovolila dojít do ne-
zdravého důsledku a vynechat ji v akademické *Morfologii*².

Zřetel morfolo-
gické nelze ovšem ani v morfologii přeceňovat. Je na pováženou roz-
lišovat vedle kondicionálu minulého ještě předminulý. Poměr tvarů *byl bych psal/býval
bych psal* k tvarům *byl bych býval psal (býval bych byl psal/býval bych býval psal)*
se podobá poměru násobených sloves typu *chodívat : chodívávat*. Rozdíl mezi oběma
řadami tvarů je jen v rovině afektivní; násobení morfolo-
gického příznaku nepřidává
expresivně zesílené řadě prázdný nový odstín nociónální. podtrhává jen základní rys
významový.

Zato je pozoruhodná Horákova myšlenka, omezit rozsah pasíva na pasívum opisné.
Možnost vyloučit z pasíva zvrtné tvary jsem naznačil sice už sám³, i když jsem se na-
konec přidržel stanoviska Havránkova. Reflexní tvar se nepovažuje za pasivní ani
v sousední polštině, kde je tato okolnost dobře motivována i syntakticky — totiž možností
ponechat i u sloves přechodných stejnou rekei jako v aktivu (*czyta się książkę*). V *Mor-
fologii* je však přes Horákovu tezi stanovisko tradiční, mluví se o zvrtných pasivních
tvarech a pasivních tvarech opsaných. Pozoruhodné novum je tu však v tom, že se podle
Ružičky opisné pasívum nepokládá za slovesný tvar, nýbrž za volné spojení slov. Toto
hodnocení je správné i pro česká nářečí, najisto aspoň moravská.

Je přirozené dobré omezit s M. Dokulilem pojem slovesného způsobu pro rovinu morfo-
logickou zvlášť. Ale ani při tomto omezení pojmu gramatické kategorie na kategorii jen
morfolo-
gicky vyjádřenou nezabavíme se potíží: je termín „neurčitý způsob“ jen starší ne-
vhodný termín místo „infinitív“? (Či je opravdu jeho neurčitost — krom kategorie
osoby — výrazná právě ještě jen vzhledem ke slovesnému modu?). A jak je to se „způ-
sobem tázacím“? Není možno považovat tu intonaci za činitele morfolo-
gického? Patrně
nikoli. Ale tím spíš je problematické omezení formálních příznaků gramatické kategorie
na příznaky jen morfolo-
gické (tj. s vynecháním „syntaktických“).

Nebylo by dále dobré bránit se rozlišování modalit na „objektivní“ (podle K. Svo-
body tuším „vztahovou“, vyjadřující vztah predikace ke skutečnosti nebo, mým termi-

¹ Tato pravda se projevuje už u nejstarších gramatiků, nejvýrazněji u Vavřince Be-
nediktioho z Nedožer, tedy Slováka (ve vědě citovaného obvykle jako Nudožerský),
kterému jsou obě vidové řady tvarů členy téhož jediného lexématu. Tvary od *dávati*,
činiti mají kmen „přezentní“, tvary od *dáti*, *učiniti* kmen „futuraální“. — Stojí dále za
zmínku, že i Nudožerský považuje imperativ za futuraální (Horák mu přisuzuje futuraální
perspektivu) — ovšem „optativ“ (tj. kondicionál) za préteritem; patrně ho zde svedlo
hledisko morfolo-
gické, jasná morfolo-
gická souvislost mezi préteritem a kondicionálem.

² Ta správně obsahuje i stupňování adjektiv a adverbí, tedy postupy čistě slovotvorné,
ale paradigmatické.

³ *Základy české skladby*, 2. vyd., 1962, 120: „... chceme-li se opírat o formu, je nejlepší
nemluvit u žádné reflexivní formy o pasívu.“

nem, „způsob platnosti predikačního znaku“) a subjektivní (podle K. Svobody „postojovou“)⁴, tj. hodnocení této větné predikační modality.

Inurich Kothaj (Bratislava): *O všeobecnom význame imperatívu v ruštine a slovenčine*

G. Horák vo svojom referáte o predikatívnych kategóriách slovenského slovesa rozanalyzoval jednotlivé funkcie imperatívu v slovenčine, pričom za základný význam imperatívu pokladá vyjadrovanie požadovaných dejov. Pri porovnaní imperatívu s kondicionálom zisťuje ich spoločnú významovú črtu — vyjadrovanie nereálnosti, resp. nerealizovanosti deja. Nazdávame sa, že Horákova charakteristika slovenského imperatívu je presvedčivá.

Ak hovoríme o základnom význame imperatívu, o primárnych a sekundárnych funkciách, ruština sa so slovenčinou v základnom význame imperatívu zhoduje. Ak sa však pokúsime o určenie všeobecného významu, aby bol tento význam naozaj všeobecným, musí zahrňovať všetky prípady využitia imperatívu. Potom sa ukážu rozdiely medzi ruštinou a slovenčinou, ukáže sa i potreba spresniť chápanie všeobecného významu imperatívu v ruštine v porovnaní so slovenčinou.

Pri porovnaní využitia imperatívu v ruštine a slovenčine sa ukazuje, že ruština pozná oveľa viac prípadov nehortatívneho využitia imperatívu ako slovenčina.

V ruštine sa nehortatívne využitie imperatívu vyznačuje aj istými formálnymi zvláštnosťami: používa sa iba základný tvar imperatívu (typu *пиши, напиши*), ktorý sa spája so všetkými osobnými zámenami (resp. s inými vyjadrovateľmi subjektu) singuláru i plurálu, intonácia je určovaná syntaktickou konštrukciou, v ktorej je imperatívny tvar použitý, slovosled je do značnej miery viazaný. Imperatív v nehortatívnych funkciách sa spravidla nespája s časticami. Imperatív v uvedených funkciách sa najčastejšie používa v troch syntaktických konštrukciách, ktoré vyjadrujú nanútený dej (*Все ушли домой, а я сиди здесь и работаю*), podmienku (*Приди он домой раньше, ничего бы не случилось*) a príпустku (*Пиши они хоть целый месяц, никто им не ответит*). Osobitným prípadom nehortatívneho využitia imperatívu je tzv. dramatický imperatív (pomenovaný takto A. V. Isačenko¹), ktorým sa vyjadruje náhly a nemotivovaný dej (*Тожэ, говорят, телеграмма была пущена. Да телеграмма-то к тетке и приди*, Достоевский; *А собака его возьми да укуси*). Okrem toho imperatív sa môže využiť nehortatívnym spôsobom na vyjadrenie nutnosti (*Каждый сверчок знай свой шесток*, посыл.), želania (...*спи, ребенок, одень твою душевную веселый сон...*, Горький), na vyjadrenie deja, ktorý je príčinou neželateľných následkov pre subjekt (*За что так, сударыня? — А за то, что не каржай*, Салтыков-Щедрин). Ďalej sa nehortatívne využíva imperatív so spojkou *хоть* (okrem príпустkových viet) na vyjadrenie potenciálnosti deja (*Целый день дождь шел, лозмотья на нас хоть выжми*, Шолохов) a na vyjadrenie deja, na ktorý sa poukazuje ako na jediný možný spôsob riešenia nepriaznivých okolností (*Я — самая старшая, а те все — мал мала меньше. Весело! Как запищат: мама, дай! Хоть из дому беги!*, Кузнецов).

Nebudeme tu spomínať nehortatívne využitie imperatívu vo vetách gnómického

⁴ Srov. SaS 27, 1966, 98. — Krom explicitního vyjádření soudu (*jsem rád*, že to uznáváte) sem ovšem řadím i případy, kdy je tento soud vyjádřen modalitními adverbii (nebo „časticemi“): *vy to bohudíky uznáváte, vy to našťěstí uznáváte*.

¹ А. В. Исаченко, *К вопросу об императиве в русском языке*, Русский язык в школе 6, 1957, 13; *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким*, Морфология, 2, САН, Братислава, 1960, 498—502.

charakteru. vo vetách so všeobecným podnetom alebo polopriamou rečou. V týchto prípadoch sa ruština a slovenčina zhodujú. Spomenieme vari ešte jeden prípad, kde sa v ruštine nehortatívne využíva analytický tvar imperatívu, a to v dramatickom imperatívne typu *Он испугался и давай бежать*. To azda zodpovedá slovenskému *Naľakal sa a poď ho v nohy, a hrbaj v nohy*.

Ak chceme určiť všeobecný význam tvarov ruského imperatívu, musíme vziať do úvahy i uvedené prípady nehortatívneho využitia imperatívu, inak by nebolo možné hovoriť o všeobecnom význame imperatívnych tvarov. Ak by nebola aspoň jedna významová črta spoločná všetkým použitiam tvaru, nešlo by už o jeden a ten istý tvar, ale mali by sme do činenia s morfolozičkou homonymiou.

Pri určovaní všeobecného významu imperatívu vychádzame zo stanoviska, že imperatív ako jeden zo slovesných spôsobov vyjadruje modálnosť morfolozičky. Za podstatnú zložku gramatického významu imperatívu sa obyčajne pokladá vyjadrovanie nereálnosti deja. Treba však bližšie objasniť, čo sa pod pojmom „nereálnosť deja“ myslí. Nereálnosť deja nie je absolútna, to znamená, že je to nereálnosť iba z istého hľadiska. Dokladom toho, že nejde o nereálnosť absolútnu, je napr. dramatický imperatív, kde imperatívny tvar vyjadruje dej náhly a nemotivovaný, ale pritom reálny v minulosti. Tak isto pri hortatívnom využití (napr. na vyjadrenie rozkazu) dej vyjadrený týmto tvarom môže byť reálnym v budúcnosti. Z toho vychodí, že imperatív v ruštine vyjadruje nereálny dej vzhľadom na moment prehovoru. To však neznamená, že by imperatív bol nejakým samostatným vyjadrovateľom času. Túto funkciu plnia významy spadajúce pod gramatickú kategóriu času a formálne vyjadrené tvarmi prítomného, minulého a budúceho času. Imperatívu nie je teda vlastný moment gramatického vyjadrovania času, a preto keď hovoríme, že imperatív vyjadruje nereálny dej vzhľadom na moment prehovoru, myslíme tým iba na bližšie určenie nereálnosti deja.

Okrem vyjadrovania nereálnosti deja vzhľadom na moment prehovoru ruský imperatív vo svojom význame zahrňuje i adresáta. Tu by sa dala vari spresniť formulácia A. V. Isačenka² o tom, že imperatív predpokladá situáciu oslovenia, a to v tom zmysle, že imperatív gramaticky signalizuje prítomnosť adresáta, a to i v uvedených prípadoch nehortatívneho využitia imperatívu. Všetky uvedené prípady sa používajú iba v hovorovom štýle (alebo pri jeho reprodukovani v beletrii) a svedčia o živom styku s adresátom, o jeho prítomnosti. Proti tomu by sa mohlo namietať, že i ostatné finítne tvary sú založené na kontakte hovoriaceho a adresáta. To je pravda, lenže pod signalizáciou prítomnosti adresáta treba rozumieť signalizáciu explicitnú a vyjadrenú morfolozičky tvarom imperatívu. Adresát je signalizovaný dokonca i v prípade dramatického imperatívu, ktorý je práve prostriedkom dramatického rozprávania a umožňuje hovoriacemu bezprostredne upútať poslucháča (čitateľa).

Zo všetkého povedaného vychodí, že pri určovaní všeobecného významu tvarov ruského imperatívu treba prihliadať na široké možnosti nehortatívneho využitia imperatívu v ruštine a podľa toho aj definovať jeho všeobecný význam. Pre slovenčinu, v ktorej nehortatívne využitie imperatívu nenachádza také široké uplatnenie, vyhovuje také určenie jeho gramatického významu, ako ho podáva G. Horák vo svojom referáte.

Ludovít Novák (Bratislava): *Tvorenie imperatívu a kondicionálu*

Keďže sa síce uznáva závažnosť semiologickej analýzy osnovy „začiatok — stred — koniec“ a jej aplikácie na problematiku štruktúry jazyka (napr. na časovú osnovu „mi-

² A. В. Исаченко, *Грамм. строю...* 2, 473.

nulosť — prítomnosť — budúcnosť“), ale súčasne sa vyslovuje čiastočne pochybnosť o možnosti jej aplikácie na komplikovanejšie systémy (napr. na spôsoby), vraciam sa ešte raz k veci. Robím to aj preto, lebo som mal možnosť prečítať si z monumentálnej kolektívnej *Morfológie slovenského jazyka* ako prvé práve kapitoly týkajúce sa tvorenia imperatívu a kondicionálu v spisovnej slovenčine.

Pri výklade tvorenia imperatívu je tu značný pokrok proti formuláciám kedysi avantgardnej štúdie E. Paulinyho v časopise *Slovo a tvar* takmer pred dvadsiatimi rokmi. Ale, zdá sa mi, že sa neuplatnili v texte vypracovanom J. Ružičkom ani všetky zlepšené formulácie, ktoré sú v jeho znamenitej štúdií *Ako sa tvorí imperatív?* v Slovenskej reči, publikovanej pred štyrmi rokmi. Ale i dodatkom k nej dalo by sa tvorenie imperatívu najmä v spisovnej slovenčine prevažne charakterizovať, ako som to stručne urobil v konferenčnom zväzku *Slavie o porovnávacej slovanskej jazykovede* r. 1953, takto: Ide v zhode s príznakovým modálnym významom o expresívne apelové tvary, odvodené príznakovým torzovitým tvarovým okyptením apokopou a synkopou z indikatívu prézenta.

J. Ružička a po ňom súhlasne aj J. Horecký v priebojnej knihe *Morfematická štruktúra slovenčiny*, vydanej pred dvoma rokmi, predpokladajú vedľa seba, resp. za sebou dve nulové morfémy (Horecký: submorfémy) pri imperatíve, a to pri type *rob(ŕ)ŕ* jednu osobnú koncevku vo vzťahu ku koncevkám 1. a 2. os. pl. *-me* a *-te*, druhú vo vzťahu k formantu imperatívu *-i* v type *bodňi*. K tomu treba podľa nášho náhľadu poznamenať, že takto v rámci jediného slova vedľa seba, resp. po sebe nemožno tvarovo predpokladať existenciu dvoch nulových morfém (submorfém), ale iba jednu jedinú, pravda, so simultánnym vzťahom k dvom plným morféмам inde, t. j. jednak vo vlastnej paradigme, jednak v inej paralelnej paradigme toho istého imperatívu. Ale okrem toho treba tieto nulové morfémy (submorfémy) doplniť tvarovo i vzťahovo o nulovosť, vyplývajúce z odvodenosti imperatívu — najmä v spis. slovenčine — v naprostej väčšine priam od indikatívu prézenta onou spomenutou apokopou a synkopou. Tým sa zjednoduší a ozrejní potom výklad, že v type s koncevým *d, t, n, l* je v imperatíve alternanta mäkká, teda *d, t, ň, l* (typ I). A dostáva prirodzené vysvetlenie aj fakt, že na morfémičkom švíku medzi koreňom, resp. kmeňom a koncevkou plurálu *-me* ide o ten istý typ znelostnej asimilácie neznelých na znelé ako v sandhiovej neutralizačnej polohe medzi slovami (typ II). Teda schematicky:

I.	$\left. \begin{array}{l} \text{ved-}i\text{-}e\text{-}m \\ \text{ved-}i\text{-}e\text{-}\acute{s} \\ (\text{ved-}i\text{-}\emptyset) \end{array} \right\}$	—	$\left. \begin{array}{l} \text{ved-}\emptyset \\ (\text{nie ved-}\emptyset) \end{array} \right\}$	—	$\left. \begin{array}{l} \text{ved-}i\text{-}e\text{-}m \\ \text{ved-}i\text{-}e\text{-}te \\ \text{ved-}\emptyset\text{-}m\text{-}e \\ \text{ved-}\emptyset\text{-}te \end{array} \right\}$
II.	$\left. \begin{array}{l} \text{pros-}i\text{-}m \\ \text{pros-}i\text{-}\acute{s} \\ (\text{pros-}i\text{-}\emptyset) \end{array} \right\}$	—	$\left. \begin{array}{l} \text{pros-}\emptyset \\ (\text{nie pros-}\emptyset) \end{array} \right\}$	—	$\left. \begin{array}{l} \text{pros-}i\text{-}m\text{-}e \\ \text{pros-}i\text{-}te \\ \text{proz-}\emptyset\text{-}m\text{-}e \text{ (nie pros-)} \\ \text{pros-}\emptyset\text{-}te \end{array} \right\}$

(pri *ved-ŕ* je apokopa témy aj užšej koncevky z prvej i druhej osoby indikatívu prézenta, resp. i témy a vzťahovej nulovosti (\emptyset) \rightarrow *m, ť* naraz) z tretej osoby; pri tvaroch v pluráli ide iba o synkopu indikatívnej prezentnej témy, nie však užších konceviék *-me, -te*).

Pokým ide o kondicionál prítomný a minulý, je tvarovo priamo odvodený od indikatívu préterita a antepreterita, a to — ako je všeobecne známe — vyzdvihnutím ich minulostného významu a premenením indikatívneho významu na význam modálny pomocou neinkorporovaného kondicionálneho formantu *bi(by)*.

Proti formulácii, že by pri kondicionálnom neinkorporovanom formante *bi* išlo o pohyblivú morfému, treba zdôrazniť, že ide v zmysle Mathesiusovej koncepcie spred viac ako polstoročím o potenciálnej samostatnosti slova, prejavujúcej sa premiestiteľnosťou

v rámci vety, naopak nie o pohyblivú morfému, lež o slovo, a to o premiestiteľné slovo, hoci enklitické, teda na samej hranici možnosti samostatnosti slova a s čisto formálnym, pretože formovým gramatickým významovým odtienkom. Tým sa potomprehodnocuje celý analytický tvar kondicionálu (zreteľnejšie tvarovo v spis. slovenčine alebo v spis. ruštine v pomere k spis. češtine). Fakt, že je prítomný kondicionál utvorený takto z préterita a minulý kondicionál z antepreterita, dopĺňuje ešte z ďalšej strany samostatne, nie štylisticky variantne tvarové zaradenie antepreterita predsa len do sústavy časových tvarov indikatívu, ako to presvedčivo ukázal svojou sústavnou tabuľkou J. Horecký (porov. tu na str. 78).

Okrem toho treba dodať, že popri nulovosti mužskej rodovej morfémy (*volal-Ø*) oproti *volal-a*, *volal-o*, resp. ešte i oproti *volal-i* — formant préterita *l/l'* pre väčšiu prehľadnosť tu ani ďalej osobitne ako morfému nevydeľujeme — s normovo predpísanou, ale iba v jednom, príznakovom, variante faktického ortoepického úzu spis. slovenčiny zachovávanou alternantou *l* namiesto *l'* treba pri préterite a antepreterite pripustiť ďalšiu, pretože slovnú nulovosť v pomere k *bi*. Je to bezpríznaková nulovosť typu *chlap-Ø* — *chlap-a* a nie príznaková typu čes. a záp.-slov. *žen-i* — *žen-Ø*. Ďalej je tu vzájomne výlučná pozičnosť a) slovná *Ø* — $\hat{\uparrow}$ *bi*, alebo b) *bi* $\check{\downarrow}$ — slovná *Ø*. Pritom je tu dôležitý rozdiel: v prípade a) *bi* musí obligátne slovosledne nasledovať hneď za základným (*l*-ovým) tvarom préterita, kým v prípade b) môže byť fakultatívne pred ním, ale nemusí, t. j. môže byť medzi *bi* a základným tvarom aj iné slovo, prípadne iné slová. Navrhujeme tu znak $\hat{\uparrow}$ známy z korektorskej praxe proti znaku $\check{\downarrow}$ (tento by mohol byť ešte výraznejšie označený vybodkovane pre fakultatívny charakter) v nasledujúcom prípade. Napr. a) *Upozornil by som ta dnes znova dôrazne...* — b) *Ja by som ta dnes znova dôrazne upozornil ...* To platí *mutatis mutandis* aj o slovnej *Ø* v tvaroch 3. os. sg. i pl. vo vzťahu k *som*, *si* — *sme*, *ste*. Teda súhrnne schematicky (uvádzame ako príklady na oba typy iba 1. os. a 3. os. sg., nie celú paradigmatu; v zátvorkách pod *Ø* je vždy vyznačené, vo vzťahu k čomu je to nulovosť morfeematická alebo slovná):

préteritum:

1. osoba singuláru:

$\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\check{\downarrow}$ *volal-Ø* $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ *som* ~ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ *som* $\check{\downarrow}$ *volal-Ø* $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$
(bi) (*som*) (*-a*, *(bi)*) (*bi*) (*bi*) (*-a*, *(bi)*) (*som*)
-a *-o*

3. osoba singuláru:

$\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\check{\downarrow}$ *volal-Ø* $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$
(bi) (*som*, *si*) (*-a*, *-o*) (*bi*) (*som*, *si*)

kondicionál prítomný:

1. osoba singuláru:

$\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\check{\downarrow}$ *volal-Ø* $\hat{\uparrow}$ *bi* $\hat{\uparrow}$ *som* ~ *bi* $\hat{\uparrow}$ *som* $\check{\downarrow}$ *volal-Ø* $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$
(bi) (*som*) (*-a*, *-o*) (*bi*) (*som*)
-o

3. osoba singuláru:

$\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\check{\downarrow}$ *volal-Ø* $\hat{\uparrow}$ *bi* $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ ~ *bi* $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\check{\downarrow}$ *volal-Ø* $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$ $\hat{\uparrow}$
(bi) (*som*, *si*) (*-a*, *-o*) (*som*, *si*) (*som*, *si*) (*bi*) (*som*, *si*)

V našej diskusii sa už zdôrazňovalo, že v istých prípadoch ťažko nájsť isté hranice medzi morfológiou a syntaxou, lebo niet jednoznačného kritéria na vymedzenie morfológických kategórií. Zdá sa, že toto kritérium treba vždy hľadať na tvarovej (formovej) stránke príslušných jazykových prejavov. Pravdaže, treba prihliadať aj k celkovému vývinu jazyka — lebo veď aj kategórie sa vyvíjajú, aj ony majú historický charakter: tento celkový vývin ukazuje na prechod od konštrukcie k tvaru — isté konštrukcie sa morfologizujú. Možno zisťovať kritériá morfologizácie, ale tu asi nedôjdeme k rovnakému náhľadu (napríklad ani autori *Morfológie slovenského jazyka* neboli jednotní pri posudzovaní takýchto prípadov). V našej diskusii sa už spomínali útvary typu *je/mám prestreté*, *je/mám upratané*, *je/mám pokosené*. Sú to útvary, ktoré bude treba v rozličných jazykoch posudzovať asi rozlične.

V úvodnej časti *Morfológie slovenského jazyka* hovoríme aj o typologických otázkach a tam konštatujeme (na str. 58), že analytický typ je v stavbe slovenského jazyka priebodný, a preto útvary uvedeného typu sa vývinom môžu stať tvarmi. To, pravda, znamená, že tieto útvary hodnotíme ešte ako konštrukcie, presnejšie povedané, ako tzv. recipročnú syntagmu, v ktorej ide o spojenie sponového pomocného slovesa a participia s rezultatívnym významom.

Treba spomenúť aj v našej diskusii tieto konštrukcie, lebo sa o nich vyslovili rozličné náhľady. Napríklad V. Mathesius hovoril tu (vari ako prvý) o novom čase, o novom časovom stupni (u nás bol tej mienky E. Pauliny, *Slovenské časovanie*, 1949, 55); o slovesnom rode hovoril tu najmä V. Krupa, Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 11--12. 47--56; o kategórii výsledného stavu najmä K. Hausenblas, *Naše reč* 46, 13--28.

Je pravdepodobné, že Hausenblasov výklad je správny pre češtinu. Prikláňa sa k nemu aj V. Šmilauer v druhom vydaní svojej *Novočeskej skladby*, Praha 1966, 154. K. Hausenblas rozlišuje v slovesných tvaroch tzv. procesuálne tvary aktívne a pasívne a tzv. tvary výsledného stavu neposívne a posesívne. Pravda, v slovenčine nemáme všetky typy tvarov a konštrukcií, ktoré uvádza K. Hausenblas pre češtinu.

Ale ani Krupov výklad, že tu ide o osobitný stupeň v kategórii slovesného rodu, nie je bez chyby, lebo kategóriu slovesného rodu chápeme ako modifikáciu vzťahov na osi *agens — actio — patiens*. Do kategórie slovesného rodu však nezaraďujeme javy na základe, že *agens* sa nevyjadruje v subjekte vety, lež iba na základe, že v subjekte vety sa vyjadruje *patiens* prísudkového deja.

Súhlasíme s časťou Hausenblasovho výkladu, že v našich útvaroch sa vyslovuje rezultat dej (teda nie dej ako proces). Z tohto hľadiska by sa dalo hovoriť o novej kategórii, keby sa význam podoprel svojským formálnym prvkom. V slovenčine forma týchto útvarov však ukazuje skôr do syntaxe, nie do morfológie. Vraciam sa k východisku tejto poznámky konštatovaním, že v našich útvaroch typu *je/mám prestreté* atď. vidíme útvary hraničnej povahy a že ich zaraďujeme (aj v *Morfológii slovenského jazyka*) do oblasti syntaktických konštrukcií ako útvary patriace do pojmu recipročná syntagma. Preto za východiskové formy pokladáme spojenie pomocného slovesa v infinitíve s participiom plnovýznamového slovesa: *byť prestreté / mať prestreté*...

Ako vidieť, v slovenskom jazykovom materiáli nenachádzame dost dôkazov na to, aby sme medzi slovesnými kategóriami uvádzali aj osobitnú kategóriu výsledného stavu. Aj v tomto vidím istý rozdiel medzi gramatickou stavbou natoľko blízkych jazykov, ako je slovenčina a čeština. Bolo by však veľmi užitočné rozobrať povahu uvedených útvarov aj v iných slovanských jazykoch.

I. V koncepci autorů nové morfologie spisovné slovenštiny se považují konstrukce analogické českým konstrukcím typu *Pracuje se* za aktivní, kdežto konstrukce typu *Staví se dům* za pasivní. I když je zcela pochopitelný záměr autorů zjednat jasno v této dosti spleťtité otázce a vytýčit zcela jednoznačné kritérium, přece jen lze podle mého názoru vznést proti takovému chápání jisté námitky. Hlavní námitku bych spatřoval v tom, že se dostatečně nerespektuje zřetelný formální i významový rozdíl mezi dvěma řadami konstrukcí, a to konstrukcí nesporně aktivních a konstrukcí, o něž nám jde. Srov.:

Pracujeme.

Jedlí a pili.

Mluvili jste o gramatice?

Zde stavějí školu.

Kdy budeme projednávat tu otázku?

Pracuje se.

Jedlo se a pilo.

Mluvílo se o gramatice?

Zde se staví škola.

Kdy se bude projednávat ta otázka?

atd., kde konstrukce v pravém sloupci (obsahující jak struktury bez nominativu, tak i s nominativem) se něčím společným liší od konstrukcí v levém sloupci. Mezi oběma těmito řadami existují jisté pravidelné korespondence, které by bylo možno charakterizovat jako transformační resp. syntakticky paradigmatické vztahy. Ve výše uvedené koncepci nové morfologie tyto odlišnosti a vztahy obou řad dostatečně nevynikají, neboť do jedné kategorie, do aktiva, se zařazují typy z obou řad, kdežto do druhé, do pasíva, pouze určitá část řady druhé:

aktivum	→	<i>Pracujeme</i>		<i>Pracuje se</i>		←	pasívum
		<i>Stavíme dům</i>		<i>Staví se dům</i>			

Je ovšem nesporné, že vezmeme-li slova „aktivní“ a „pasivní“ v etymologickém smyslu, pak konstrukci *Pracuje se* cítíme jako jednoznačně aktivní. Avšak totéž platí podle mého mínění i pro značnou část konstrukcí typu *Zde se staví škola*, srov. např. *Na hřišti se právě hraje volejbal; V Praze se začíná stavět podzemní dráha; Budou se muset projednat různé otázky; Mělo by se vzít v úvahu i jeho přání* atp. Zdá se, že jistou úlohu při tomto chápání hraje i aktuální členění. Je-li totiž gramatický podmět základem výpovědi, pak konstrukci cítíme spíše pasivně (v onom etymologickém smyslu), srov. *Tato kniha se čte v 8. třídě; Tyto otázky se již projednávaly* apod., kdežto je-li podmět částí jádra výpovědi, pak dostává věta spíše aktivní perspektivu, srov. výše uvedené věty. Že děj v konstrukcích s nominativem i bez něho se chápe z hlediska aktivity často v podstatě stejně, dokazují i souřadná souvětí typu *Zpívalo se tam a hrály se různé hry*, kde by bylo asi dost násilné vidět v každé z paralelních vět jinou perspektivu. Z hlediska aktivity a pasivity v etymologickém smyslu slova tedy nejsou podle mého mínění obě diskutované konstrukce od sebe vzájemně dostatečně rozlišeny.

Naproti tomu se však jak konstrukce typu *Zde se pracuje*, tak i typu *Zde se staví dům* společně odlišují od normálních aktivních konstrukcí jak po stránce čistě formální (reflexivní formou slovesa), tak i po stránce významové (svou deagentností, resp. anonymitou konatele). A právě toto odsunutí agentu do pozadí je ve slovanských jazycích hlavní motivací pasíva, jak ukázal již před lety akad. Havránek v *Genera verbi* (pro české a slovenské zvrtné pasivní konstrukce to platí tím spíše, že i instrumentálové vyjádření agentu je v nich vyloučeno). Domnívám se proto, že jsme oprávněni chápat obě diskutované konstrukce jako pasivní (i když by snad bylo možno uva-

žovat i o jiném názvu pro tento slovesný rod, který by vyloučil ono etymologické chápání, např. *deagentivum* apod.).

2. Kromě konstrukcí aktivních a pasivních existují ve slovanských jazycích ještě jiné konstrukce, které mají v jistém smyslu blízko k pasivním (jak reflexivní formou slovesa, tak i nesloučeností agentu a gramatického podmětu), avšak liší se od nich přítomností dativního subjektu (resp. nositele stavu apod.) a jiným celkovým významem. Mámi na mysli takové konstrukce jako ruské *Мне не работается; Мне запомнилась эта фраза; Нам жуется хорошо* nebo české *Pracuje se mi dobře; Matematika se mi studovala těžce* apod. Tyto konstrukce, jak vidíme, rovněž mohou být jak jednočlenné, tak i dvoučlenné, a rovněž jsou v jistých transformačních vztazích s konstrukcemi aktivními. srov.

Я не работаю → Мне не работается

Я запомнил эту фразу → Мне запомнилась эта фраза

atp. (V řadě případů je ovšem tato transformace vázána na současné doplnění hodnotícího adverbia, srov. čes. *Pracuji → Pracuje se mi dobře*; vyvozovat transform z věty *Pracuji dobře* není možné, neboť slovo *dobře* zde má zcela jiný význam.) Poněvadž tyto konstrukce nelze bez násilí zařadit ani k aktivu, ani k pasivu, mělo by se uvažovat o zavedení nějaké další slovesné rodové kategorie (nebo podkategorie) a o příslušném termínu (v pracovní skupině transformační syntaxe ruštiny na pražské filosofické fakultě jsme pracovní zavedli termín *demipasivum*), aby se i tyto konstrukce nějak začlenily do celkové soustavy slovesných rodů.

Milka Ivić (Novi Sad): *O pasivnoj rečenici*

Pasivna konstrukcija je markirana u odnosu na aktivnu, ali se ta markiranost ne zasniva na obaveznom odsustvu agensa ni na obaveznom prisustvu pacijensa u funkciji subjekta. Diferencijalno semantičko obeležje pasivne strukture sastoji se samo u *obaveznoj razlučenosti agensa i subjekta* (koji je u nominativu): subjekat obavezno nije agens, a agens je ili uveden u rečeničnu strukturu kakvim nenominativnim (tj. zavisnim) padežnim oblikom ili je reprezentovan nulom (ukoliko je u pitanju anonimnost agensa).

Mihailo Stevanović (Beograd): *Beleške uz referat M. Ivić*

M. Ivić je upravo ukazala na potrebu razjašnjenja nekoliko problema obeležavajući ih sa pojedinim primerom od kojih:

Prvi problem M. Ivić uočava u mogućnosti upotrebe samog oblika prezenta *sedim* u funkciji potpune rečenice i nemogućnosti da se vidski parnjak toga glagola *sednem* upotrebi u istoj rečeničnoj funkciji. Ja mislim da se ni samo *sedim*, i bez lične zamenice, neće upotrebiti odvojeno od svakog konteksta, van govorne situacije. U replici, kao odgovor na pitanje: *Šta radiš?*, recimo, *Sedim* je, dakako, potpuna rečenica. Ali je potpuna rečenica i *Sednem*, kada se upotrebi kao odgovor na pitanje, recimo, *Šta radiš u takvim situacijama?* Nejednakost u rečeničnoj vrednosti oblika prezenta nesvršenog i svršenog glagola mi tu ne vidimo u potpunosti i nepotpunosti rečenice već u nečemu drugom — u nemogućnosti upotrebe prezenta svršenih glagola u pravom vremenskom značenju, a njegovu vremensku, relativno-kvalifikativnu upotrebu nemoguće je otkriti van jezičke situacije.

Drugi problem izražen je u obliku infinitiva s posebnom intonacijom u ruskom jeziku —

molimati! koji nije ništa drugo već jedan slučaj imperativne upotrebe infinitiva. Ni u srpsko-hrvatskom jeziku takva upotreba nije nepoznata. Infinitivom *čutati!* — u stvari se izriče zapovest onima pred kojima se taj oblik izriče. Tako je taj oblik u ovoj upotrebi definisan i u nekim učbenicima gramatike. Uz to je potrebno reći, kako je i M. Ivić kazala, da to nije samo imperativna već može biti i drukčija modalna upotreba tako naglašenog infinitiva. To može značiti i *Treba da se čuti*, *Mora da se čuti*, odnosno: *Treba čutati*, *Mora se čutati*, gde funkciju upravnog glagola u pokazanom obliku ima naročita intonacija s kojom se sam infinitiv izgovara.

Koleginica M. Ivić tačno zapaža da prema rečenici s pravim objektom u akuzativu u primerima tipa *On je prihvatio posao* — u slučajevima kad mesto prelaznog upotrebimo refleksivan glagol sa *se* — mesto akuzativa kao dopunu dobivamo genitiv (*On se prihvatio posla*) i da i pritom to ostaje objekatska dopuna. Ali to ipak, pri toj promeni, više nije pravi, već nepravi, dalji objekat. I sada se ta dopuna ne može smatrati ni sintaksičkom sinonimom. A pogotovu to semantički nisu sinonimi. Ovde su padeži: akuzativ (u prvom slučaju) i genitiv (u drugom) upotrebljeni — svaki sa svojom nijansom značenja, koju zahteva rekcija upravnog glagola: akuzativ u funkciji označavanja glagolom potpuno obuhvaćenog pojma; a genitiv u funkciji označavanja samo delimičnog obuhvatanja pojma. U drugome slučaju to je više prilazjenje poslu, dok je u prvom uzimanje posla u celini. Sličnu transformaciju funkcija imamo i u slučajevima izmene nesvršenog prostog glagola *peći* u svršeni određenog značenja — dodavanjem prefiksa *na*: *peći kolače*, a *na-peći kolača*.

O implikaciji dveju radnji u slovenačkim glagolima tipa *prismejati se* mogu reći samo da nam ju je M. Ivić jasno predstavila. Ali ja nemam dovoljno precizno osećanje za takvo značenje.

Helena Křížková (Praha): *Poznámky k referátu M. Ivićové*

K referátu M. Ivićové chei dodat, že citovaná slovesa s reflexivním *se* a akuzat. objektem — *dozvědět se něco*, *dočíst se něco* — mají velmi omezené možnosti pojit se s akuzativem, zpravidla se pojí se zájmenem *to*, *něco* apod., avšak v těchto případech zájmena substituují nikoli substantiva, nýbrž vedlejší větu: *dočetl jsem se, že ...* → *dočetl jsem se to*. Do jisté míry otevřenou řadu sloves s akuz. objektem tvoří slovesa analogicky tvořená podle *učit se něčemu* // *něco*: *dřít se něco*, *biflovat se něco*, *šprtát se něco* — na rozdíl od *učit se něco* // *něčemu* je u nich dativní objekt vyloučen.

K pohybovým slovesům typu *příplakati*, *prismejati se* apod. Je třeba prozkoumat tuto otázku z hlediska celoslovenského. Čeština např. dovoluje užít *při-* se slovesy vyjadřujícími zvuk, který přirozeně doprovází pohyb: *přífrčet*, *přífunět*, *přisupět*, *přisvištět*, *příhrčet* apod., jiná slovesa vyjadřující vydávání zvuku takto transponovat nelze. Místo výkladu z generalizační (dvojjákladové) transformace bych dala přednost tomu hovořit o metaforickém, transponovaném užití.

Jaroslav Bauer (Brno): *Poznámka k referátu M. Ivićové*

M. Ivićová dovede i dílejší jevy, a mnohdy to jsou jevy běžně známé, podat v novém osvětlení a v takových souvislostech, že se stávají zajímavými a důležitými. Tak je tomu i v jejím referátě. Zjišťování, zdali mohou jisté útvary fungovat v absolutně nezávislé pozici, může mít značný význam i pro stanovení konstitutivních a fakultativních složek

větných schémat a pro odlišení jevů patřících do roviny systémové od jevů patřících do promluvvové výstavby výpovědi (a tedy různé kontextově a situačně podmíněných). Bude však nutno hledat objektivní kritéria pro stanovení, které útvary mohou a které nemohou samostatně existovat.

Milka Ivić (Novi Sad): *Odgovori na pitanja*

Oba postavljená pitanja su sasvim umesna. Se u (intransitivnom) primeru *primiti se obaveze*, koji je sinonimičan sa (tranzitivnim) primerom *primiti obavezu*, može se zaista shvatiti kao terminalni niz dominiran simbolom *Intrans.*, dakle u smislu (formativne) morfeme za intransitiviranje rečenične strukture. Što se tiče opservacije o tome da osim primera tipa *prikimala v sobo* ima i mnogo drugih obrazovanja kod kojih bi semantička analiza glagolske lekseme otkrila dve kombinovane radnje, želela bih da naglasim sledeće. Reč je ovde o posebnim leksičkim obrazovanjima, veoma retkim u slovenskom jezičkom svetu. Ukoliko se inače u semantičkoj interpretaciji jednog slovenskog glagola mogu izdvojiti dve radnje, one su u osnovi po pravilu istovrsne (npr. *oteturati* = *otiči* + *teturati*, gde je u glagolu *teturati* sadržano specifično modifikovanje iste osnovne radnje *ići*). U navedenim primerima, međutim, radnje nisu istovrsne, te se u slovenskim jezičkim sredinama po pravilu ne izražavaju jedinstvenim leksičkim obrazovanjem. Prema tome, upravo s tačke gledišta te prosečne slovenske situacije, navedene primere i interpretiramo kao transform dveju dubokih struktura s dva različita glagola-predikata, uz naglašavanje da vredi detaljno ispitati u kojoj meri postoje analogni fenomeni širom celokupne slovenske jezičke teritorije.

ZPRÁVY

MEDZINÁRODNÉ SYMPÓZIUM
O ŠTRUKTÚRNYCH TYPOCH SLOVANSKEJ VETY
A ICH VÝVINE

Jazykovedné sympóziium „Štruktúrne typy slovanskej vety a ich vývin“ usporiadala Univerzita J. E. Purkyňu v Brne v spolupráci s Medzinárodnou komisiou pre štúdium gramatickej stavby slovanských jazykov pri Medzinárodnom komitáte slavistov v dňoch 20.—22. októbra 1966 na Filozofickej fakulte Univerzity J. E. Purkyňu v Brne.

Program sympózia sa delil na štyri časti: I. všeobecná problematika štruktúrnych typov slovanskej vety, II. špeciálnejšie otázky vetnej stavby, III. vetné typy v slovanských jazykoch a ich porovnávacie štúdium, IV. vývin vetných typov a ich historickoporovnávacie štúdium.

Úvodný referát ku každému okruhu otázok i značnú časť diskusných príspevkov dostali účastníci vopred nacyklostylovanú. To umožnilo na sympóziu venovať čas iba na diskusiu. Diskusia bola organizovaná tak, že na začiatku každého okruhu referent krátko zhrnul hlavné myšlienky svojho referátu a prípadne ich vyhranenejšie formuloval vo vzťahu k uverejneným diskusným príspevkom. Autori uverejnených diskusných príspevkov mali právo prví diskutovať (mnohí ho však nevyužili) i reagovať na vopred nepripravenú diskusiu k ich príspevkom. Závery k všetkým okruhom povedali referenti až na konci (v ostatný deň) sympózia.

Hlavné myšlienky zo svojho referátu o podstate vetných typov v slovanských jazykoch k prvému okruhu predniesol M. Grepl. Vetný typ definoval ako množinu výpovedí tvorených podľa jednej vetnej schémy a zachytenie tohto typu nejakou formalizačnou sústavou symbolov nazval vetným vzorcom. Pri vetných typoch za najproblematickejšiu pokladá intenciu (valenciu slovesa). Žiadal vetné typy hierarchizovať a všimnúť si aj ich sémantickú stránku.

Na vetnú sémantiku obrátilo pozornosť niekoľko diskutujúcich (Hausenblas, Daneš, Horálek, Dokulil, akad. Havránek, Michnevič), ďalej na porovnávanie obsahovej a gramatickej stavby vety. Hodne sa diskutovalo o otázke jednočlennej a dvojčlennej vety, o ich hierarchii (Sgall, Bauer, Mirowicz, Ivičová a i.) a o prechodoch medzi nimi. J. Popela predniesol P. Trostovo chápanie vety ako poľa syntaktických vzťahov. Tomuto chápaniu (jeho vyvráteniu alebo schváleniu) bolo treba venovať viac pozornosti.

M. Dokulil poukázal na mnohostupňovosť gramatického spracovania obsahov vedomia, kým dostanú konečné jazykové a zvukové stvárnenie výpovede.

P. Novák vyslovil názor, že otázku typov viet nemožno primerane riešiť bez relativizácie k typu gramatiky, dovedy výskum bude mať iba prípravný ráz. K. Horálek oponoval a odporúčal jednoduchú metódu, ktorá nemusí byť zaťažovaná typom gramatiky, logickú metódu prekladu.

V tomto okruhu dosť príspevkov spracúvalo syntaktický materiál transformačnou,

generatívnu metódou (R. Růžička a viacerí ďalší pracovníci z NDR, M. Ivičová, Sga Daneš a i.) a štatistickou metódou (Parolková).

II. okruh (Špeciálnejšie otázky vetnej stavby) vlastne splynul s prvým, lebo autc pripravených diskusných príspevkov jednak neprišli (Isačenko, Vuković, Bondarko jednak k napísanému nič nedodali (Jelínek). Hovorili k nemu len I. Mahnkenov (z Göttingen) o vetnej stavbe a intonácii a J. Veyrene (Paríž) o tranzitivite ruských slovies, najmä o tzv. gramaticky esenciálnej tranzitivite.

III. okruh uviedol R. Mrázek. Vetný typ chápe pomerne široko. Vetný typ je podľa neho každý komunikatívny útvar schematizovateľný formálne syntaktickými prostriedkami — v tom tiež intonačnými — a disponujúci istou sémantickou invariabilitou. Vetné typy sú vertikálne (i horizontálne) hierarchicky usporiadané od najvyšších (naj všeobecnejších) cez nižšie až k najnižším (najviac odvodeným). Diskusia sa dotkla vie silne viazaných na istý štylistický kontext, vetných schém v nárečiach a v hovorovom štýle, rozlišovania fakultatívnych a potenciálnych elementov vo vetnej schéme, rozlišovanie denotátu od dezignátu, zhôd a nezhôd spisovných jazykov s nárečiami v oblasti vetných typov, genitívneho podmetu, vzťahu výpovede a vety, vplyvov jazyka (napr. nemčiny) na jazyk (luž. srbčinu), pomeru pasívnych viet so zloženým pasívom a so zvratným pasívom.

Vo IV. okruhu mal závažný príspevok akad. B. Havránek. Porovnával syntaktické prvky (jednočlennú vetu, tzv. druhé sloveso vo vete, t. j. participium alebo infinitív, dnes a v minulosti, pričom poukázal na ich odlišnú syntaktickú podstatu v týchto vzdialených obdobiach. Barnett žiadal, aby sa pri výskume bral ohľad na vnútorné usporiadanie vetnej stavby (uvolnená — zovretá stavba).

V závere sympózia referenti zhrnuli výsledky diskusie. M. Grepl konštatoval, že sa diskusia stávala čoraz koncíznejšou. Nejasné ostali: pojem vetného typu a pojem výpovede. Vyzdvihla sa potreba vidieť vetné typy aj v ich modálnej projekcii. Za prínos pokladal príspevky o jazykových univerzáliách, o sémantike vety a o bezagentných vetách.

R. Mrázek okrem iného vyzdvihol, že hoci nevieme, čo je vetný typ an sich, predsa môžeme a máme skúmať triedy viet v slovanských jazykoch a odhaľovať ich hierarchiu. Ku konštitutívnym faktorom vetného typu patrí aj všeobecná charakteristika predikačného základu vo vzťahu k subjektu (existujúcemu alebo nie) i k objektovému doplneniu, ďalej aj intonačná charakteristika.

J. Bauer konštatoval, že v historickom bádani syntaktickom sme ďaleko od cieľa. Ešte dlho nebudeme môcť vychádzať z praslovanského stavu, len z najstaršieho doloženého stavu v jednotlivých jazykoch, ale také doklady nie sú z jedného obdobia.

Všetci traja referenti vyslovili kritické pripomienky k najnovším lingvistickým metódam.

Pokračovaním tohto sympózia bolo rozšírené zasadanie Medzinárodnej komisie pre štúdium gramatickej stavby slovanských jazykov v Smoleniciach od 24. do 26. októbra 1966, kde sa prerokúvali otázky predikačných kategórií slovesa a vzťažných viet v slovanských jazykoch. Základné referáty a diskusné príspevky o predikačných kategóriách slovesá sa uverejňujú v tomto čísle — s. 3-102. Referát a diskusné príspevky o vzťažných vetách sa uverejňujú v časopise *Slavica*; pozri red. poznámku tu na s. 3.)

J. Oravec

Роман Мразек, К понятию грамматических категорий глагола в произведении Исаченко: <i>Грамматический строй русского языка II</i> и коллективной <i>Настольной грамматике русского языка I</i>	46
Елена Кржижкова, Место морфологии в генеративной модели языка	54

ВЫСТУПЛЕНИЯ

Людовит Новак, Грамматическая категория лица	59
Йозеф Ружичка, Категория лица	61
Милка Ивич, О категории лица	62
Ярослав Бауер, Предикационные категории глагола и категория лица	62
Ян Оравец, Форма как критерий для установления грамматических категорий	64
Чеслав Бартула, О некоторых употреблениях глагольных форм лица и числа	65
Елена Кржижкова, Категория лица	67
Людовит Новак, Третье лицо безличных глаголов	67
Михаило Стеванович, О функциях глагольных форм в сказуемом	68
Н. Ю. Шведова, Выступление по докладу Г. Горака	73
Эмил Горак, К проблеме давнего прошедшего времени в словацком языке	75
Ян Горецки, Место антепретерита в системе глагольных форм в словацком языке	77
Винцент Бланар, Замечания по антепретериту в древних словацких письменных памятниках	97
Людовит Новак, О происхождении словацкого антепретерита	81
Роман Мразек, Замечания по системе чешских глагольных наклонений	81
Елена Кржижкова, Замечания к наклонению у Мразка	83
Карел Свобода, К понятию модальности и к системе модальных значений	84
Ярослав Грелл, Несколько замечаний по глагольным наклонениям с точки зрения модальности высказывания	87
Ярослав Бауер, Модальность высказывания и категории глагольного наклонения	89
Мирослав Комарек, Модальные средства морфологического плана и средства синтаксического плана	91
Милка Ивич, О понятиях морфологической и грамматической категории	92
Франтишек Копечны, К глагольным категориям	93
Имрих Котхай, О общем значении повелительного наклонения в русском и словацком языках	94
Людовит Новак, Образование повелительного и условного наклонений	95
Йозеф Ружичка, Категория залога	98
Пржемысл Адамец, Две заметки по залогу	99
Милка Ивич, О страдательном залоге	100
Михаило Стеванович, Замечания к докладу М. Ивич	100
Елена Кржижкова, Замечания к докладу М. Ивич	101
Ярослав Бауер, Замечания к докладу М. Ивич	101
Милка Ивич, Ответы на вопросы	102

СООБЩЕНИЯ

Международное совещание о структурных типах славянского предложения и об их развитии. Я. Оравец	103
---	-----

CONTENTS

Gejza Horák, Predicative Categories of the Slovak Verb	3
Miloš Dokulil, To the Conception of Morphological Category	13
Jozef Ružička, Morphology of the Slovak Language	37
Milka Ivić, On Correlations between Morphological Characteristics of the Verb and Various Types of Predication in Slavonic Languages	43
Roman Mrázek, To the Conception of Verbal Grammatical Categories in Isačenko's Work <i>The Grammatical Structure of the Russian Language II</i> and in the Collective <i>Handbook of Russian Grammar I</i>	46
Helena Křížková, On the Position of Morphology in the Generative Description of Language	54

DISCUSSION

Ludovít Novák, On the Grammatical Category of Person	58
Jozef Ružička, The Category of Person	61
Milka Ivić, On the Category of Person	62
Jaroslav Bauer, Predicational Verbal Categories and the Category of Person	62
Ján Oravec, The Form as a Criterion for Defining the Grammatical Categories	64
Czesław Bartuła, On Some Cases of the Use of Verbal Forms of Person and Number	65
Helena Křížková, The Category of Person	67
Ludovít Novák, The Third Person of Impersonal Verbs	67
Mihailo Stevanović, On Functions of the Verbal Forms in Predicate	68
N. Y. Shvedova, To the Report by G. Horák	73
Emil Horák, To the Problem of Pluperfect in Slovak	75
Ján Horecký, The Position of Past Tense in the System of the Slovak Verbal Forms	77
Vincent Blanár, Some Remarks on the Past Tense in Old Slovak Written Documents	79
Ludovít Novák, On the Origin of the Slovak Past Tense	81
Roman Mrázek, Some Remarks about the System of Czech Verbal Moods	81
Helena Křížková, Remarks on the Mood in Mrázek's Paper	83
Karel Svoboda, To the Conception of Modality and the System of Modal Meanings	84
Miroslav Grepl, Some Notes on Verbal Moods from the Point of View of the Modality of Utterance	87
Jaroslav Bauer, The Modality of Utterance and Category of the Verbal Mood	89
Miroslav Komárek, Modal Means of the Morphological Level and Means of the Syntactic Level	91
Milka Ivić, On the Notion Morphological and Grammatical Category	92
František Kopečný, On Verbal Categories	93
Imrich Kothaj, About the General Meaning of Imperative in Russian and Slovak	94
Ludovít Novák, Formation of Imperative and Conditional	95
Jozef Ružička, The Category of Voice	98
Přemysl Adamec, Two Remarks on the Verbal Category of Voice	99
Milka Ivić, On the Passive Voice	100
Mihailo Stevanović, Remarks to the Report by Milka Ivić	100
Helena Křížková, Remarks to the Report by Milka Ivić	101
Jaroslav Bauer, A Remark to the Report by Milka Ivić	101
Milka Ivić, Replies to the Questions	102

REPORT

An International Conference on Structural Types of the Slavonic Sentence and Their Development. By J. Oravec	103
--	-----

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník XVIII, 1967, 1

Vychádza dvakrát do roka

Adresa redakcie: Bratislava, Klemensova 27

Povolené výmerom Pov. kultúry č. 959-58. —

Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48. Možno tiež objednať na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo námestie 48-VII.

Ročné predplatné Kčs 20,—, jednotlivé číslo Kčs 10,—
Tlačia Polygrafické závody, n. p., Bratislava, závod 02
© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1967